

Oddveig Storstad

Naturlig, nært og trygt

**En studie av hvordan forbruker-
tillit til mat påvirkes av
produksjonsmåte og
matskandaler**

Rapport 8/07
ISSN1503-2035

Bygdeforskning

Norsk senter for bygdeforskning
Universitetssenteret Dragvoll
N-7491 Trondheim
Telefon: +47 73 59 17 32
Telefaks: +47 73 59 12 75

Rapport nummer 8/07

Naturlig, nært og trygt. En studie av hvordan forbrukertillit til mat påvirkes av produksjonsmåte og matskandaler

Oddveig Storstad

Utgivelsesår: 2007	Antall sider: 311	ISSN-nr: 1503-2035
Oppdragsgiver: Norges Forskningsråd		Oppdragsgivers ref.: 113985/530

Sammendrag:

Rapporten er en doktoravhandling (dr.polit) i sosiologi ved Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet (NTNU) i Trondheim. Avhandlingen er en artikkelsamling bestående av seks artikler publisert i tidsskrifter og bøker, samt en sammenbindende innledning.

Opplevelse av risiko og måten maten er produsert på (mentale bilder) er med på å danne forbrukernes tillit til maten, og når risikobildene endres, endres også tilliten. På den måten endres også forbrukernes preferanser. Forbrukertillit til henholdsvis importert, norsk konvensjonell og økologisk matvareproduksjon og mat, og hvilke betydninger endringer i denne tilliten har for markedet for de ulike gruppene av produkter, spesielt for økologisk mat, er hovedtema i avhandlingen.

Studier av forbruk og matvarekjeden har i de senere år blitt en viktig byggesten for å utvikle ny teori om bygdeutvikling, og avhandlingen er et bidrag for å bringe inn forbruk som et viktig element i den bredere landbruks- og bygdesosiologiske debatten.

Stikkord

Mat, forbruk, landbruk, økologisk mat, risiko, tillit

Food, consumption, agriculture, organic food, risk, trust

Forord

Det føles befriende endelig å kunne sette sluttstrek for et arbeid som har fulgt meg i mange år. Det har vært arbeidsomt, og til tider frustrerende, men mest av alt interessant, artig og givende. Selv om jeg alene står ansvarlig for de svakheter som måtte hefte ved avhandlingen er den ikke skrevet i et vakuum. Det er mange som på ulikt vis har bidratt underveis i arbeidet, og som jeg spesielt vil nevne.

I en særstilling står alle mine kolleger ved Norsk senter for bygdeforskning – et funn av en arbeidsplass, både sosialt og faglig. Bygdeforskning er et raust forskningsmiljø, og det har jeg nytt godt av. På ulike måter har hver enkelt av dere bidratt og gjort min arbeidshverdag både lettere, mer interessant og artigere. Det har vært, og er, et privilegium å arbeide sammen med dere alle.

Noen av dere bør i denne sammenhengen likevel nevnes spesielt, og da først og fremst min veileder Reidar Almås. Vi startet vårt første møte med at du forvekslet meg med en brysom journalist, og ikke en hovedfagsstudent som gjerne ville komme til Bygdeforskning. Det holdt på å gå troll i ord, men du fikk meg til å innse at det var forskningen, og ikke journalistikken, som var min genuine interesse. Uten din ukuelige tålmodighet og tro på meg, hadde jeg kanskje aldri kommet helt i mål. Tusen takk Reidar, for god veiledning, og for at du har gitt meg faglig trygghet ved å vise meg tillit gjennom mange år.

En stor takk også til mine medforfattere på to av avhandlingens artikler, Berit Nygård som jeg hadde stor glede av å samarbeide med i den første tiden, og Hilde Bjørkhaug som fortsatt er en inspirerende og nyttig samarbeidspartner. Kollega Arild Blekesaune har vært til uvurderlig støtte når det gjelder bruken av metoder og statistikk. Bildet av deg, når du med armer og ben forklarer meg hvilken rotasjon jeg skal bruke i faktoranalysen, kommer jeg alltid til å huske. Takk for at du generøst har latt meg bruke av din tid og dine store metodekunnskaper.

En spesiell takk også til Anne Haukenes og Bjørn Egil Flø som jeg har jobbet tett sammen med på prosjekter som har vært nært knyttet opp til mitt doktorgradsarbeid. Jeg har også fått benytte meg av ressurspersoner som er tilknyttet Bygdeforskning, og både professor Berit Brandth, NTNU og professor Lawrence Busch, Michigan State University, har lest, kommentert og gitt nyttige innspill som har forbedret artikler i avhandlingen. Takk til dere begge! Takk også til kontorstaben ved Bygdeforskning, med Linn Heidi i spissen, for at dere har holdt orden slik at alle formelle tidsfrister har blitt overholdt, og at regnskapet har stått i forhold til budsjettet hele veien.

Avhandlingen er finansiert av Norges forskningsråd, fagkomiteen for sosiologi på prosjektet "*Matvarekvalitet og forbrukerpreferanser i kugalskapsens tid*". I tillegg mottok jeg tre måneders stipend fra Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse ved NTNU. Jeg på ingen måte har overholdt de framdriftsplaner som jeg i naiv optimisme framla for mine finansieringskilder, men håper jeg vi kan enes om at det er bedre sent enn aldri.

Ikke alle er så heldig å bo sammen med et levende sosiologisk leksikon. Arves faglige trygghet, genuine interesse, omtanke og forståelse for mitt arbeid har vært min viktigste støtte. Jeg har skrevet, han har lest, kommentert og i høyeste grad bidratt til å heve nivået på det ferdige produktet. Med noen korte sommeruker vant Arve husstandens kappløp om å være den første av oss til å levere avhandling. Til tross for at han har hatt mer enn nok med sine fotballsupportere har han avsatt tid til å kommentere og diskutere mitt arbeid. Tusen, tusen takk! Selv om vi har prøvd å skjerme familielivet for alt for mange faglige diskusjoner, har Oda tid om annen måttet lide seg gjennom vel mye fagprat ved middagsbordet. Hun har stilt opp, og i den siste hektiske sommeren passet lillebror Johan slik at familien endelig kan legge alt av avhandlingsarbeid bak seg. Mens Oda nærmest har vokst opp med avhandlingen, har Johan kommet til underveis, og han har nøydt seg med å konstantere at mamma skriver på en kjedelig bok. Avhandlingen blir nok ingen suksess som høytlesning ved sengekanten, likevel har dere begge gitt arbeidet mening.

Trondheim, 25. august 2006

Oddveig Storstad

Innhold

Forord.....	1
Innhold	3
Artikkeloversikt	5
Sammendrag.....	7
Summary in English	9
1. Innledning.....	13
1.1 Forbrukerperspektivets plass i bygdesosiologien og avhandlingen	16
1.2 Om avhandlingens seks artikler	24
1.2.1 Når vitenskapen mangler konsensus	24
1.2.2 Mat, risiko og tillit til "det norske"	26
1.2.3 Mat, risiko, tillit og markedet for økologisk mat.....	30
1.2.4 Refleksive forbrukere og produsenter	34
2. Teoretiske perspektiver på mat og tillit	37
2.1 Realismen versus sosial konstruktivisme.....	39
2.1.1 Er all kunnskap like gyldig?.....	41
2.2 Implikasjoner av kunnskapssyn for avhandlingen.....	44
2.2.1 Skrapesyke hos sau og frykten for tap av forbrukertillit	47
2.3 Mat, risiko og tillit.....	51
2.3.1 "Naturlig" og "unaturlig" mat	52
2.3.2 Tillit.....	55
2.3.3 Borger eller forbruker?.....	60
3. Økologisk produksjon og forbruk	63
3.1 Produksjon og forbruk i Europa i dag	63
3.2 Framveksten av økologisk produksjon og forbruk.....	66
3.3 Økologisk mat som meningsdannende forbruk	69
4. Data og metode.....	73
4.1 Redegjørelse for dataene i dokumentstudien.....	73
4.2 Redegjørelse for intervjudataene	75
4.3 Redegjørelse for surveydataene	76
4.3.1 Problemer med lav svarprosent	82
4.3.2 Validitet og generalisering av dataene	85
5. Hovedkonklusjoner og implikasjoner	91
Referanseliste.....	99

Artikkeloversikt

Avhandlingen består av følgende seks artikler:

1. Kugalskapens historie. Biff eller helsekrise?
Publisert i Jacobsen, Eivind, Reidar Almås og Jahn Petter Johnsen (red),
Den politiserte maten, s. 67-104, Oslo: Abstrakt Forlag, 2003
2. Deglobalization of Food Markets? Consumer Perceptions of Safe Food:
The case of Norway.
Publisert i Sociologia Ruralis, vol. 38 (1) 1998: 35-53
3. Betydningen av forbrukertillit i det norske matvaresystemet.
Publisert i Sosiologisk Tidsskrift vol. 7 (4) 1999: 285-303
4. Økoforbrukeren spiser for naturens beste.
Publisert i Landbruksøkonomisk Forum vol. 17 (4) 2000: 17-30
5. Borte tjå, men hjemme best! Nordmenn og danskers tillit til landbruket.
Publisert i Almås, Reidar, Marit Haugen og Jahn Petter Johnsen (red):
Bygdeforskning gjennom 20 år, s. 297-316, Trondheim: Tapir
Akademiske Forlag, 2002
6. Foundations of production and consumption of organic food in Norway.
Common attitudes among farmers and consumers?
Publisert i Agriculture and Human Values vol 20 (2) 2003: 151-163

Sammendrag

Denne avhandlingen er en artikkelsamling bestående av seks artikler og en innledning som binder artiklene sammen og setter dem inn i en større kontekst. Opplevelse av risiko og måten maten er produsert på (mentale bilder) er med på å danne forbrukernes tillit til maten, og når risikobildene endres, endres også tilliten. På den måten endres også forbrukernes preferanser. Forbrukertillit til henholdsvis importert, norsk konvensjonell og økologisk matvareproduksjon og mat, og hvilke betydninger endringer i denne tilliten har for markedet for de ulike gruppene av produkter, spesielt for økologisk mat, er hovedproblemstillingen i avhandlingen.

Avhandlingen tilhører en bygdesosiologisk tradisjon som har vokst fram de senere år, hvor man søker å trekke inn forbrukerperspektivet i landbruksstudier. I likhet med andre innenfor denne tradisjonen finner jeg at det er muligheter for allianser mellom grupper av forbrukere og primærprodusenter på matområdet som blant annet kan åpne opp for alternative distribusjonskanaler. Grunnlaget for disse alliansene er knyttet til en felles kritikk av industrialiseringen og globaliseringen av landbruket, som blant annet har ført til nye risikobilder (genmodifisering, bruk av hormoner, kugalskapen etc.). Økologisk produksjon og forbruk er en allianse som har vokst fram som en motreaksjon mot det moderne konvensjonelle landbruket.

Norske forbrukere opererer med følgende risiko eller tillitshierarki på matområdet (fra minst til størst risiko/og fra størst til minst tillit):

1. Økologisk produsert mat
2. Norsk konvensjonelt produsert mat
3. Utenlandsk konvensjonelt produsert mat

Grovt sett er oppfatningen at mat produsert i utlandet er mer risikofylt enn norskprodusert mat. Denne oppfatningen er blant annet konstruert ut fra matskandaler i andre land, og danner et mentalt grensevern for norskprodusert mat. Matskandaler knyttet til norskprodusert mat vil i følge dette reson-

nementet bidra til å redefinere forbrukernes tillit til norskprodusert mat. Ut fra denne argumentasjonen vil dette bane vei for økt forbruk av økologisk mat – forbrukerne vil søke mot et alternativ de opplever som tryggere. Samtidig vil også matskandaler som har sin opprinnelse i norsk konvensjonell matproduksjon bidra til at importert mat i større grad vil bli foretrukket på bekostning av norskprodusert mat. Dette fordi forbrukernes opplevelse av den relative avstanden når det gjelder risiko og tillit mellom norsk og importert mat vil bli mindre. Når forbrukerne også forbinder norskprodusert mat med risiko mister de mye av motivasjonen for å kjøpe norsk mat.

Med matskandalenes inntog fikk vi et skifte i fokus fra pris til kvalitet, og kulgaskapsaken i 1996 representerte i så måte et paradigmeskifte. Alternative produksjonsformer, som f.eks. økologisk produksjon, fikk større oppmerksomhet og blir av forbrukerne opplevd som en strategi for å sikre tryggere og mer miljøvennlige produkter. I avhandlingen vises det også til at kjøp av norskprodusert mat kan betraktes som en trygghetsstrategi fra forbrukernes side. Måten maten produseres på reflekteres i selve produktene og blir dermed en del av den opplevde kvaliteten. Forbrukerne fortolker med andre ord produksjonsmåten inn i de ferdige produktene.

I likhet med flere andre studier av forbruk av økologisk mat forstås dette som en kritikk av det konvensjonelle landbruket, av globalisering og en forbrukerstrategi for tryggere matvarer. Derimot er avhandlingens empiriske studie av hvilken betydning strukturen i det konvensjonelle landbruket har for markedet for økologisk mat, ikke studert tidligere. Det konkluderes med at en viktig forklaring på hvorfor markedet for økologisk mat er relativt lite i Norge er norske forbrukeres mentale bilde av det konvensjonelle landbruket som småskala, trygt og nært opp til forestillingen om hva økologisk produksjon er. Det konvensjonelle alternativet er med andre ord ikke industrialisert nok, og har for mange fellestrekk med hva forbrukerne opplever som en økologisk produksjonsmåte.

Studier av forbruk og matvarekjeden har i de senere år blitt en viktig byggestein for å utvikle ny teori om bygdeutvikling, og avhandlingen er et bidrag for å bringe inn forbruk som et viktig element i den bredere landbruks og bygdesosiologiske debatten.

Summary in English

This thesis is a collection of six papers published in journals and anthologies in the period of 1998-2003. In the introduction, I have discussed the papers in a wider context, and pointed out the main results and conclusions from the study. Consumers' opinions of how foods are produced and their perceptions of risk are important in the process of creating consumer trust in food. Changes in agricultural structure and production (larger farms, more intensive production etc.) and an increasing number of food scares (E.coli, salmonella etc.) may change consumer trust in food, and their preferences will change as a result. The main problem to be addressed in this study is therefore; what happens to the market for imported, domestically and organically produced food when changes in consumer trust occur? The market for organic food is of particular interest, because only a small proportion of Norwegians buy such food compared to many other countries in the Western world.

During the last years, the consumer perspective has obtained a footing in agrofood studies, and this doctoral thesis forms a part of this tradition in rural sociology. Results from the study indicate several possible alliances between groups of consumers and farmers. The foundation for such alliances is that both groups are critical towards industrialisation and globalisation of conventional agriculture, since these processes have lead to new food risks (e.g. genetically modified food, use of hormones, mad cow disease etc.). Organic farming and consumption is the most pronounced form of alliance between farmers and consumers that have grown out of the critique against modern conventional food production.

Hence, both organic farming and consumption are counter-reactions to industrialisation and globalisation of conventional agriculture. According to Norwegian consumers, the hierarchy between imported food, domestically produced food and organic food seems like this (from the least to the most risk and from the most to the least trust):

1. Organically produced food
2. Conventional food produced in Norway
3. Conventional food produced abroad

Generally speaking, Norwegian consumers regard food produced abroad as involving higher risk than domestically produced food. This is most likely resulting from the fact that Norway has less food scares than most Western countries. This interpretation constructs a “mental border shelter” for domestically produced food. This shelter will be weakened or destroyed if Norway is hit by food scares, and/or if conventional agriculture in Norway becomes less smallscale. If this happens, consumers will to a higher extent prefer organic produced food, and conventionally produced food will also lose market shares to imported food, because they may regard domestic and foreign food as more or less equal. Consumers will lose much of their motivation for buying Norwegian food in a situation where they regard it to be as risky as food produced abroad.

The Mad Cow Disease in Great Britain in 1996 represents a paradigmatic shift and started a “quality turn”. From a focus on costefficiency and low prices, more weight was put on food security, environment and animal welfare. More attention was paid to alternative modes of production, like organic farming. Consumers began to regard organic food as a strategy to ensure safer and healthier food production, as well as caring for the environment and animal welfare. The study also shows that Norwegian consumers conceive of buying domestically produced food as a safety strategy, much in the same way as is the case for organic food. This is related to the fact that they regard conventional farming in Norway as small scale farming, and that there has been few major problems concerning food safety in conventionally produced food. The way food is produced is reflected in the product, and it therefore becomes a part of the perceived quality of the product.

As in several other studies, organic farming and consumption is understood as a counterreaction to globalisation and industrialisation in conventional agriculture, but no other studies empirically measures consumer trust in conventional farming in order to explore how this affects consumption of organic food. I conclude that in Norway, consumer conception of Norwegian conventional agriculture as small scale farming, compared to most other

Western countries, is an important explanation of the low market share for organic food in Norway. Generally speaking, Norwegian consumers regard domestic conventional farming as being “organic”, or at least close enough to organic to be safe. Conventional farming in Norway is not sufficiently industrialised to be conceived of as a potential risk. It has too many common features with organic farming to make a significant difference. Studies of food consumption have lately become an important building block in the development of new theories of rural development, and the thesis is a contribution that seeks to demonstrate that consumption is an important element in debates on agriculture and rural sociology.

1. Innledning

Temaet for denne avhandlingen er forbrukerholdninger og forbrukeradferd i et matvaremarked som i stadig større grad har innslag av ulike risikoer som genmodifisering, tilsetningsstoffer, hormoner og andre matrelaterte sykdommer som oppstår som en konsekvens av matens produksjonsmåter. Mer spesielt er temaet hvordan folks forestillinger om risiko ved hvordan mat produseres, det jeg betegner som mentale bilder, skaper tillit eller mistillit som eventuelt kan forklare mye av forbrukeradferden i det norske matvaremarkedet generelt, og for økologisk mat spesielt.

Lørdag 22. april 2006 sto følgende annonse på trykk i Trønderbladet:

ÅPENT MØTE OM FUGLEINFLUENSA

Mandag 24. april kl. 2022

Budal Flerbrukshus

Kl 20-21: Eivind Dragset fra Mattilsynet informerer og svarer på spørsmål

Kaffesalg

Kl 21.30-22: Svein Snopestad informerer om Økomat Røros

Møtet er åpent for alle, og er et fellesmøte for hele kommunen. Fellesutvalget for jord og skogbruk mener det er viktig at alle som har barn eller dyr, og/eller arbeider med barn og dyr er godt og riktig informert.

VELKOMMEN

Bakgrunnen for informasjonsmøtet var frykten for at det aggressive fugleinfluensaviruset H5N1, som var på vei fra Asia gjennom Europa, skulle komme til Norge. Mattilsynet hadde satt i verk tiltak og hadde en beredskapsplan i tilfelle viruset kom til landet. Fugleinfluenza er en dyresykdom som kun i meget sjeldne tilfeller rammer mennesker, men kan få store

økonomiske konsekvenser hvis den rammer kommersiell fjørfeproduksjon. Sykdommen spres til mennesket via fuglenes avføring. Om lag 25 mennesker er døde som følge av viruset på verdensbasis. Likevel førte sykdommen til massiv medieoppmerksomhet høsten 2005 og vinteren 2006. Hovedgrunnen til den store medieinteressen for sykdommen var at fugleinfluensaen er en potensiell risiko. Frykten ligger i at H5N1viruset kan mutere slik at det smitter mellom mennesker. For at det skal skje må en person være smittet av både fugleinfluensa og vanlig influensa samtidig. Viruset kan da mutere og vil kunne smitte fra menneske til menneske, og en pandemi kan oppstå. Før man kjenner egenskapene til et mutert influensavirus har man heller ingen vaksine tilgjengelig. Det var altså denne potensielle risikoen som førte til store avisoverskrifter og informasjonsmøte i Budal flerbrukshus våren 2006.

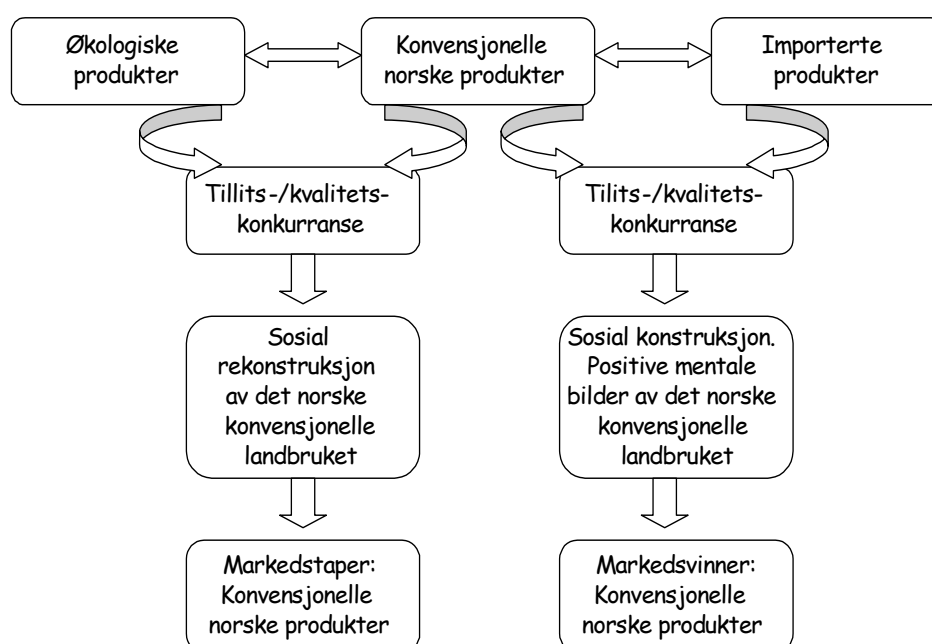
Det som ikke umiddelbart er like forståelig er foredraget om Økomat Røros som er den andre posten på møtet. Hvorfor har de satt opp økologisk mat som tema på et informasjonsmøte om fugleinfluensa? Det er ingen naturvitenskapelig sammenheng mellom de to temaene, men det framstår likevel som om de har noe med hverandre å gjøre. Annonsen eksemplifiserer og berører et av hovedtemaene i avhandlingen, nemlig hvordan ulike risikoer knyttet til produksjon av mat åpner for motreaksjoner og alternative forbrukervalg uavhengig av om det alternative valget i naturvitenskapelig forstand er logisk. Fra et sosiologisk perspektiv er dette både forståelig og interessant.

Fjølfe på økologiske gårdsbruk har ikke mindre sannsynlighet for å bli smittet av fugleinfluensa enn fjølfe på konvensjonelle gårdsbruk. Det kan snarere argumenteres for det motsatte, i og med at fjølfe på økologiske bruk i større grad holdes utendørs, er sannsynligheten for smitte større i disse besetningene. I tillegg oppsto ikke fugleinfluensaen som følge av produksjonsmåten, slik kugalskapen (BSE) gjorde (se artikkel 1). Likevel er det en mental sosiologisk sammenheng mellom fugleinfluensaen og økologisk matproduksjon. Det er betydningen av slike sammenhenger som er hovedtemaet i avhandlingen.

I avhandlingen framgår det at norske forbrukere generelt opererer med følgende risiko eller tillitshierarki på matområdet (fra minst til størst risiko/og fra størst til minst tillit):

1. Økologisk produsert mat
2. Norsk konvensjonelt¹ produsert mat
3. Utenlandsk konvensjonelt produsert mat

Tidlig i arbeidet med avhandlingen laget jeg en modell² som beskriver hvordan endringer i risikoopplevelsen og tilliten til måten mat produseres på vil påvirke markedet (forbrukernes preferanser) for henholdsvis importert mat, konvensjonelle norskproduserte matvarer og økologisk mat. Modellen er blitt bærende gjennom hele arbeidet, og er empirisk belyst i avhandlingen.

Figur 1. En modell for å forklare markedspotensialet for økologiske, konvensjonelle og importerte matvarer.

Opplevelse av risiko og måten maten er produsert på er med på å danne forbrukernes tillit til maten. Når risikobildene endres, endres også tilliten. På

¹ Betegnelsen konvensjonelt landbruk brukes på all ikke-økologisk landbruksproduksjon. Det vil si at betegnelsen spenner vidt både når det gjelder gårdsstørrelse og intensitet i produksjonen.

² Modellen er i tillegg presentert i to av artiklene (nr. 3 og 5) som inngår i avhandlingen.

den måten endres forbrukernes preferanser. Grovt sett er det en oppfatning at mat produsert i utlandet er mer risikofylt enn norskprodusert mat (se artikkel 2 og 3). Denne oppfatningen er blant annet konstruert ut fra matskandaler i andre land, og danner et mentalt grensevern for norskprodusert mat. Matskandaler knyttet til norskprodusert mat, som for eksempel E.coli O103-saken våren 2006, vil i følge dette resonnementet bidra til å redefinere forbrukernes tillit til norskprodusert mat. Ut fra denne argumentasjonen vil det banes vei for økt forbruk av økologisk mat – forbrukerne vil søke mot et alternativ de opplever som tryggere (se artikkel 4-6). Samtidig vil matskandaler som har sin opprinnelse i norsk konvensjonell matproduksjon bidra til at importert mat i større grad vil bli foretrukket på bekostning av norskprodusert mat. Dette fordi forbrukernes opplevelse av den relative avstanden når det gjelder risiko og tillit mellom norsk og importert mat vil bli mindre (se artikkel 3). Når forbrukerne også forbinder norskprodusert mat med risiko mister de mye av motivasjonen for å kjøpe norsk mat. Spesielt vil dette gjelde når prisforskjellene er store mellom de to alternativene.

1.1 Forbrukerperspektivets plass i bygdesosiologien³ og avhandlingen

Historisk har studier av produksjon vært mer framtrødende i sosiologien enn studier av forbruk. Dette gjelder ikke minst i rural-/bygdesosiologien. Noe av grunnen kan ligge i den sterke posisjonen marxistisk inspirert sosiologi har

³ Når jeg velger å bruke betegnelsen bygdesosiologi, og ikke agrarsosiologi, er det bevisst. Betegnelsen agrarsosiologi er en samlebetegnelse for samfunnsvitenskapelige studier av jordbruket, og har sine røtter tilbake til sent 1800-/tidlig 1900-tall. Klassikerne er Marx, Weber, Kautsky ("Die Agrarfrage", 1899), Lenin og Chayanov ("The Theory of Peasant Economy", oversatt til engelsk først i 1966, men skrevet på 1920-tallet) (Blekesaune 1996). Bygde- eller ruralsosiologien, som fokuserer mer på bygdesamfunn, er en utvidelse av denne tradisjonen. Når jeg likevel velger å benytte rural/bygdesosiologi som betegnelse er det begrunnet ut fra at agrarsosiologien (studier av jordbruk) nå forstås som en del av rural/bygdesosiologien. I tillegg representerte studier av matvarekjeden (Commodity Systems Analysis), i likhet med studier av bygdesamfunn, en utvidelse og videreutvikling av agrarsosiologien. Disse studiene har vært viktige bidrag i arbeidet for å integrere forbruk og forbrukere i bygdesosiologien.

hatt i bygdesosiologien⁴ (Goodman og DuPuis 2002). Ifølge marxistisk teori er produksjonssfæren bestemmende for samfunnsformasjonen, og i et slikt perspektiv blir forbrukersiden stående utenfor den politiske maktsfæren, og dermed uinteressant som forskningsobjekt. Jeg skal senere komme tilbake til at forbrukerne i dag er blitt interessante i et maktperspektiv som en aktør som kan påvirke mat og landbrukspolitikken gjennom sine valg i markedet.

Ifølge Goodman (2002) har forbrukerperspektivet i den samfunnsvitenskapelige jordbruksforskningen nærmest presset seg fram. En kunne ikke lenger overse forbrukerpreferanser og -adferd. Goodman (2002:271272) ser dette i sammenheng med de nye matskandalene, spesielt kugalskapsaken (BSE) i Storbritannia som ble offentlig kjent våren 1996. Han mener dette førte til at oppmerksomheten i større grad ble rettet mot kvalitet (the "quality" turn), og med det økt interesse for økologisk mat, kvalitetssikrings-systemer og regionale strategier for å fremme lokalt produsert mat. Å kjøpe økologisk mat kan derfor forstås som en forbrukerstrategi for å redusere risiko (Halkier og Holm 2004:20), på samme måte som mange forbrukere betrakter kjøp av norskprodusert mat framfor importert mat som en strategi for å redusere risiko⁵.

For mitt vedkommende er Goodmans beskrivelse umiddelbart gjenkjennelig, og har mange fellestrekk med hvordan min interesse for forbruk ble vekket. Det lille jeg hadde av forskererfaring før jeg begynte med avhandlingen var på mer tradisjonelle ruralsosiologiske tema. Kugalskapen i 1996 vekket min interesse for mat, risiko og tillit, og hvordan dette påvirker markedet for landbruksprodukter. Selv om artikkelen om kugalskapens historie ble

⁴ I løpet av 1970-tallet utviklet det seg en ny bygdesosiologi hvor ulike kritiske teorier (i hovedsak neomarxistisk, men også med sterk innflytelse av neoWeberiansk teori) spilte en stor rolle. Det som var felles for den nye bygdesosiologien var kritikk av det lineære synet på moderniseringen og diffusjonsstudiene innen bygdesosiologien, og at de insiterte på at man fortsatt studerte klasse og maktkonstellasjoner (Buttel 2002). Almås (1977) studie av norsk jordbruk er et norsk eksempel på den nye kritiske bygdesosiologien. (Se Buttel 2001 og Goodman 2001, Ward og Almås 1997 for nærmere beskrivelser.)

⁵ Studier har vist at de viktigste risikoreduserende tiltak forbrukerne bruker er produktmerke og tilliten til velkjente merker, pris, informasjon på produktet, rykte og tidligere erfaringer (McCarthy og Henson 2005:437).

skrevet som en av de siste, føltes det derfor naturlig at den innleder artikkel-samlingen. Jeg argumenterer der, analogt med Goodman (2002), for at BSE-saken representerer et paradigmeskifte på matområdet, blant annet ved at matens kvalitet (forstått som trygghet) kom i fokus.

Analyser av matvarekjeden (Commodity Systems Analysis), vokste fram i Den nye agrarsosiologien utover på 1980-tallet⁶. Forbruk hadde imidlertid liten plass i disse studiene, hovedfokus var på sosiale forhold bak produksjonen av en bestemt vare. Hensikten var snarere bevisstgjøring av forbrukerne. Man ønsket å vise at makten i matvarekjeden var ulikt fordelt, og håpet at synliggjøring av de store (multinasjonale) selskapenes sterke maktposisjon skulle vekke forbrukerne og skape politisk bevissthet (Goodman og DuPuis 2002). Studier av varekjedesystemer gir fortsatt nyttige bidrag til bygdesosiologien, og i de senere år har forbrukere og forbruk fått en mer sentral plass. Interessen er imidlertid ikke knyttet til forbruk som fenomen (matens sosiologi), men snarere til å forstå og forklare trender og endringer i matvaresektoren (Goodman og DuPuis 2002). Flere har studert mulighetene for alternative distribusjonskanaler som en følge av endringer i forbrukernes preferanser mot lokalt og økologisk produsert mat (bl.a. Marsden et al 2000, Allen et al 2002, Tregear 2003, Enicott 2003, Winter 2003, Penker 2006).

Forbrukernes inntreden i bygdesosiologien har altså ikke fullt ut ført til et skifte i retning av et likeverdig fokus på forbruk og produksjon. Behandlingen av produksjon og forbruk er oftest asymmetrisk i studier av mat (Goodman 2002, Goodman og DuPuis 2002, Fonte 2002, Raynolds 2002, Tovey 1997). En har ikke studert hele kjeden fra jord til bord, men gjerne nøydt seg med "from production to distribution" eller "from field to supermarket shelf" (Raynolds 2002:406). Erkjennelsen av forbrukerne som selvstendig maktfaktor i matvarekjeden har bidratt til økt interesse for forskning på matforbruk og forbrukerpreferanser (Goodman og DuPuis 2002). Samtidig har matvarekjedene fått mer makt i matvaresystemet (Jacobsen og Stræte 2002). Denne makten har de fått på bekostning av primærprodusentene og matvareindustrien, og matvarekjedene bruker ofte forbrukerinteresser når de argumenterer for sine egne interesser. Varekjedene

⁶ Friedland (1984) var den første som analyserte de vertikale verdikjedene fra "jord til bord".

på matområdet har beveget seg fra å være produsentdrevet (kapitalen og kunnskapen, og dermed makten, ligger hos produsentene) til å bli mer forbrukerdrevet (Raynolds 2002)⁷. Forbrukermakten kan komme til syne gjennom boikotter, men oftere gjennom erkjennelsen av at forbrukerne har rett til å vite, og dermed krav om ulike former for merking, regelverk og standarder. Det er i første rekke den godt utdannede vestlige middelklassen som fører an og bruker denne makten, blant annet ved at de etterspør økologisk produsert mat⁸. Goodman og DuPuis (2002:17) mener at selv om "organic consumption is presently a middleclass privilege – a "classdiet", if you will – and is not based on a formal social movement" bør man ikke overse de politiske konsekvensene av denne gruppens preferanser.

Greier man å redusere asymmetrien åpnes muligheten for en ny politikk på matområdet som kan bygge formelle og uformelle *allianser* mellom forbrukere og produsenter (Goodman og DuPuis 2002:5). I sin studie av forbrukerreaksjoner på bønders bruk av hormonet rBGH i melkeproduksjonen, viser DuPuis (2000) hvordan refleksive forbrukere utgjør en maktfaktor uten å være formelt organisert, og uten å ha aktivisthensikter med sin forbrukeradferd. Ved å ta forbrukerne og forbruk på alvor, kan man finne felles interesser mellom de to gruppene som befinner seg i hver sin ende av matvarekjeden, og på den måten bygge allianser. Dette er i tråd med argumenter framstilt i avhandlingen.

"In economic literature we find many formal models for consumer behaviour, but the conditions are simplified, and the models have a

⁷ I hvilken grad man kan si at utviklingen av økologisk mat har vært, og er, forbrukerdrevet i Norge er jeg mer usikker på. Produksjonen av økologisk mat har hele tiden ligget langt over det som omsettes i markedet. Dette kan skyldes dårlig markedsføring og for lite satsning på økologiske produkter hos norske produsenter og detaljister, men samtidig har det ikke vært noe *massivt* forbrukerkrav om mer økologisk mat i Norge. Dette kan igjen ha sammenheng med at forbrukerinteressene er dårlig organisert. Man mangler blant annet en medlemsbassett forbrukerorganisasjon i Norge.

⁸ Forbruk av økologisk mat kan også defineres innenfor en forbrukssosiologisk tradisjon som ser på bærekraftig forbruk og ecological citizenship mer generelt (se bl.a. Seyfang 2005). Når jeg senere problematiserer min bruk av begrepet "forbruker" og ikke "samfunnsborger" er dette i samsvar med denne forskningen. Jeg har derimot ikke gått nærmere inn i denne tradisjonen vel vitende om at jeg her kan gå glipp av viktige perspektiver og empiriske funn.

limited power of explanation. (...) In this article, we will argue that the explanatory power of these models is limited because they only concentrate on what we would characterize as a narrow definition of the concept of consumer interest, and do not allow for the consumer, through his consumption, defending his values and interests as a member of society. This is primarily relevant for aspects such as health, environment and ethics. As an extension of this we will also argue that there is a community of alliance between primary producers and large groups of consumers in Norway today.” (Nygård og Storstad 1998a:36/artikkel 2)

Opplevd risiko og meninger om hvordan mat produseres er med på å konstruere forbrukernes tillit til de matvarene som tilbys i markedet, og i artikkel 2 viser vi empirisk, at norske forbrukere har større tillit til norsk-produsert mat enn til mat produsert i utlandet. Det samme finner jeg i studien som artikkel 3 bygger på. På grunnlag av dette argumenteres det for at store grupper av forbrukere og norske bønder har felles interesse i å opprettholde et sterkt grensevern for landbruksprodukter som muliggjør et fortsatt småskala norsk landbruk. Med åpnere marked vil forbrukernes opplevelse av risiko øke, samtidig som produsentene vil få en tøffere økonomisk hverdag.

At det er felles interesser og grunnlag for allianse mellom så store grupper av forbrukere og bønder som antydnet over, er et atypisk eksempel fra bygdesosiologiske studier av forholdet mellom forbruk og produksjon av mat. Men det har likevel fellestrekk med studier innenfor tradisjonen som analyserer lokalt forankrede fellesskap mellom produsenter og forbrukere, som en strategi for å redusere usikkerhet og risikoopplevelse i et åpent globalt matvaremarked (se for eksempel Lamine 2005). Mer vanlig er studier som viser til mulige allianser innenfor det økologiske feltet, slik også artikkel 6 i avhandlingen er et eksempel på (se også bl.a. Tovey 1997, Lockie et al 2002, Lockie et al 2000, Guthman 2002 og 2004, DuPuis 2000, Torjusen et al 2001). I tillegg finner vi også eksempler på studier som analyserer allianse-fellesskap mellom vestlige forbrukere og bønder i den tredje verden, såkalt rettferdig handel (se bl.a. Raynolds 2003 og 2002, Whatmore og Thorne 1997).

I avhandlingen har jeg gått bak produktene for å se hvordan ulike produksjonsmåter har betydning for hvordan forbrukerne vurderer

produktene. Måten maten produseres på reflekteres i selve produktene og blir dermed en del av den opplevde kvaliteten. Matvarekvalitet er ikke et fast begrep (Stræte 2006), men en konstruksjon som utvikles både i produksjon og forbruk. Forbrukerne fortolker med andre ord produksjonsmåten inn i de ferdige produktene (Holm og Iversen 1997:47).

I tillegg til studier av verdikjeden foreligger det etter hvert også flere andre studier innenfor bygdesosiologien som trekker inn forbrukerperspektivet. Spesielt gjelder dette studier av motivasjon for økologisk forbruk (bl.a. Lockie et al 2000, 2002, Harper og Makatouni 2002, DuPuis 2000⁹). Det jeg derimot ikke finner eksempler på er analyser hvor man trekker inn produksjonsmåte og landbruksstruktur som en forklaringsvariabel for bedre å forstå variasjoner i forbruk av økologisk mat mellom vestlige land. Det er dette som først og fremst er det nye bidraget avhandlingen tilfører forskningen innenfor den bygdesosiologiske tradisjonen.

Studier av forbruk av økologisk mat settes gjerne inn i en kontekst hvor økt risiko og global kritikk av konvensjonelt landbruk framstår som hovedforklaringer på hvorfor markedet for økologisk mat er i vekst. Jeg er altså slett ikke alene om å forstå grunnlaget for økologisk forbruk som en kritikk mot det konvensjonelle landbruket, men jeg har ikke funnet andre studier hvor man empirisk har sett på hvilken betydning strukturen og produksjonsmåten i det konvensjonelle landbruket har. I likhet med Michelsen (2001:63) mener jeg økologisk landbruk ikke kan forsås uten at man kontrasterer det til det ordinære, konvensjonelle landbruket. Det samme tror jeg gjelder for forbrukernes forståelse. På samme måte som norske forbrukere sammenligner norsk konvensjonell landbruksproduksjon med hvordan mat produseres i andre land (artikkel 3), vil de sammenligne konvensjonelt norsk landbruk med økologisk landbruk. Som nevnt rommer begrepet konvensjonelt landbruk alt av ikke-økologisk landbruk, og det konvensjonelle landbruket i Norge er småskala sammenlignet med mange andre vestlige land. Det er der-

⁹ Men også studier som ikke er en del av denne tradisjonen, men som har studert motivasjon for forbruk av økologisk mat (bl.a. Chryssohoidis og Krystallis 2005, Chinnici et al 2002, O'Donovan og McCarthy 2002, Zanolli og Naspetti 2002).

for grunn til å tro at det norske småskala landbruket ligger nærmere forestillingen om det økologiske, enn konvensjonelt landbruk i mange andre land. I avhandlingen viser jeg at dette har betydning for forbruket av økologisk mat i Norge.

Lickie et al (2002) er inne på samme tankegang: "Consumers are not faced with a simple choice between right and wrong – between good, healthy, environmentally friendly organic food and bad, unhealthy, environmentally destructive conventional food" (Lockie et al 2002:35). Dette er etter min mening spesielt riktig for norske forbrukeres vedkommende. Det konvensjonelle alternativet er ikke "industrialisert nok", og har for mange fellestrekk med hva forbrukerne opplever som en økologisk riktig produksjonsmåte. Kombinert med få matskandaler og liten risiko forbundet med bakterier som for eksempel salmonella, forklarer dette at forbruket av økologisk mat i Norge ikke kan karakteriseres som "booming", slik sitatet nedenfor antyder:

The popularity of organic food is booming. Supermarkets all over the "postindustrial" world are competing with each other to offer more food guaranteed to have been produced, stored and processed without the additional of synthetically produced fertilisers and chemicals. (Burch et al 2001, sitert i Lockie et al 2002)

Ved å fri seg fra en polarisering hvor en setter merkelappen "god" på økologiske og andre alternative produksjonsformer, og "dårlig" på konvensjonell produksjon, kan man ofte bedre forstå hvordan trygghet, miljø, helse og dyrevelferd tolkes inn i produksjonsmåte og det ferdige produktet (Penker 2006). I avhandlingen har jeg ikke analysert hvordan forbrukerne definerer "økologisk", det vil si hva de forbinder med økologisk produksjon. Kjennskap til regelverket for økologisk produksjon kan være en god indikator på hvor god kunnskap folk har om prinsippene bak økologisk produksjon. I en sammenligning mellom norske og danske forbrukere, finner vi at det ikke er noe som tyder på at økoforbrukerne har bedre kjennskap til regelverket for økologisk produksjon, enn de som sjelden kjøper

økologiske matvarer (Bjørkhaug og Storstad 2001).¹⁰ Jevnt over har begge grupper av forbrukere god kjennskap til regelverket, men likevel tror 22 prosent av norske forbrukere feilaktig at økologisk dyrkede matvarer ikke skal transporteres lengre enn 250 km fra gården, og 19 prosent tror like feilaktig at all slakting skal skje hjemme på gården¹¹. Harper og Makatouni (2002) viser også at forbrukere har en tendens til å blande sammen ”fritt-gående” produksjoner og økologisk produksjon. Det er derfor grunn til å tro at tilliten til økologisk produksjon er avhengig av at man greier å opprettholde en produksjonsmåte som er i pakt med forbrukernes oppfatning av hva som er de facto økologisk produksjon. Oppfatninger av strukturen i det økologiske landbruket vil da være relevant: Kan økologiske gårdsbruk være storskala i dette perspektivet?

Padel (2004:44) viser til at i de fleste land (inkludert USA) var gjennomsnittsstørrelsen på de første økobrukene til dels langt mindre, enn det gjennomsnittlige konvensjonelle bruket. Etter pionerenes tid har gjennomsnittsstørrelsen økt, og i enkelte land kraftig (Padel 2004). Buck et al (1997) viser hvordan kapitalsterke bedrifters inntreden i det landbruksøkologiske miljøet i California har gått på bekostning av forbrukernes ideer om hva økologisk produksjon og mat er, eller skal være. Lockie et al (2000) viser at økologisk produksjon i Australia og New Zealand har endret seg fra en ideologisk helhetsforståelse i retning av standarder som er tilpasset større næringsaktørers ønske om økonomisk profitt. I motsetning til mange andre land som USA, Australia og New Zealand, er offentlige myndigheter sterkt inne i utviklingen og kontrollen av regelverket for økologisk produksjon både i Norge og de

¹⁰ Funnene fra denne studien bygger på samme datasett som er brukt i artikkel 5 og 6 i avhandlingen.

¹¹ Når det gjaldt ”regelen” om at det ikke var anledning til å transportere dyrene til slakteri, men at all slakting måtte foregå på gården, var det til dels store forskjeller mellom norske og danske forbrukere. Mens 19 prosent av nordmennene mente at dette var en regel i økologisk landbruk var andelen blant danskene 7 prosent. Det er et mønster i datamaterialet at de norske forbrukerne i større grad tror regler som tenderer mot hardere økologiske krav (ikke transport verken av mat eller dyr, at dyrene skal kunne være ute) er en regel, enn hva danske forbrukere gjør. Dette kan være en indikasjon på at norske forbrukere sammenligner med det mentale bildet de har av norsk konvensjonell produksjon, og søker å gjøre ”avstanden” mellom konvensjonelt og økologisk større enn regelverket tilsier.

andre nordiske landene (Klintman og Boström 2004). Derfor unngår man også at kapitalsterke aktører får en slik kontroll over markedet som er beskrevet av Buck et al (1997), Lockie et al (2000), Campbell og Liepins (2001), Guthman (2002) og Lockie og Halpin (2005). I lys av dette hadde det vært interessant å få mer kunnskap om hvilke mentale bilder forbrukerne har av økologisk mat og hvilke konsekvenser disse bildene har for utviklingen av økologisk matproduksjon.

Studier av forbruk og matvarekjeden har i de senere år blitt en viktig byggestein for å utvikle ny teori om bygdeutvikling (Marsden et al 2000:424). Avhandlingen er en er altså et bidrag til å bringe inn forbruk som et viktig element i den bredere landbruks og bygdesosiologiske debatten.

1.2 Om avhandlingens seks artikler

Avhandlingen inneholder seks publiserte artikler. Tre er publisert i vitenskapelige tidsskrift med fagfellevurdering, to er kapitler i antologier og den siste er publisert i tidsskrift med redaksjonell vurderingsordning. Artikkelen er publisert i tidsrommet 1998 til 2003. To av artiklene er sampublikasjoner. I begge tilfellene er medforfatteren en av mine kollegaer ved Norsk senter for bygdeforskning. Selv om vi ikke fysisk har sittet og skrevet hele artikkelen sammen, har vi samarbeidet tett fra start til mål. Det er derfor ikke mulig å avgrense klart hvilke deler jeg har hatt ansvar for – dette har vært likeverdige samarbeid.

Nedenfor følger en gjennomgang av de seks artiklene.

1.2.1 Når vitenskapen mangler konsensus

*Artikkel 1: Kugalskapens historie. Biff eller helsekrise?*¹²

Hva skjer når vitenskapsmenn ikke er enige seg i mellom om ulike årsaks- og virkningsforhold? Dette var i stor grad situasjonen da de første tilfellene av kugalskap ble kjent. Som beskrevet i artikkel 1, representerte kugalskapens hendelsesforløp et paradigmeskifte på matområdet og førte blant annet til

¹² Storstad, O. 2003a: "Kugalskapens historie: Biff eller helsekrise?", i E. Jacobsen, R. Almås og J. P. Johnsen (red): Den politiserte maten, Oslo: Abstrakt Forlag.

krav om en mer åpen kommunikasjon mellom myndigheter og forbrukere. Resultatet var økt bevissthet blant forbrukerne og generelt sett større fokus på temaet mat og risiko. Kugalskapsaken bidro til å endre fokuset i landbrukspolitikken, og vi fikk en dreining fra fokus på produksjon over mot forbrukersiden i verdikjeden, noe som blant annet førte til at landbruksdepartementene i en rekke land endret navn for å signalisere denne dreiningen. Kugalskapen ble en påminnelse om at det er en sammenheng mellom natur, produksjonsmåte, mat og helse, og ble et kraftfullt eksempel på at naturens tålegrense ikke kan tøyes i det uendelige.

BSE-saken rokket ved tilliten mellom myndigheter, vitenskapssamfunnet og forbrukerne. I så måte frambrakte kugalskapshistorien en tillitskrise som på kort sikt førte til at salget av storfekjøtt sank dramatisk i flere land, men spesielt i Storbritannia. Men kanskje viktigere; på lengre sikt førte den til en bevisstgjøringsprosess hos store grupper forbrukere, noe som blant annet gjenspeiles i økning i antall vegetarianere. Markedet for økologisk mat står sentralt i min avhandling, og det er også grunn til å knytte framveksten av økologisk forbruk til forbrukernes refleksjoner i etterkant av BSE-historien.

I tillegg til å synliggjøre forholdet mellom produksjonsmåte og risiko, og dermed bidra til en bevisstgjøringsprosess hos forbrukerne, er historien om kugalskapen et interessant case for å illustrere forholdet mellom vitenskap og politiske beslutninger i en situasjon hvor den vitenskapelige usikkerheten er stor. Det er dette som er hovedtemaet i artikkelen om kugalskapens historie. Britiske myndigheter opptrådte lenge som om BSE ikke var noen risiko for menneskelig helse, og dette var noe de kunne gjøre så lenge en slik sammenheng kun var hypotetisk. Hovedproblemet var altså at kunnskapen om sykdommens egenskaper og effekter var liten, og at man på dette tidspunkt ikke hadde en føre varholdning innenfor matområdet. Så lenge noe ikke var vitenskapelig bevist, holdt man seg til at det ikke var noen sammenheng, og det var dette som ble ledende for den politikk som ble ført. Dette er for så vidt i tråd med Poppers krav til vitenskapelighet: Inntil det motsatte er bevist, er nullhypotesen gyldig.

1.2.2 Mat, risiko og tillit til "det norske"

*Artikkel 2: Deglobalization of Food Markets? Consumer Perceptions of Safe Food: The case of Norway*¹³

I artikkel 2 settes søkelyset på det norske matvaremarkedet for å se i hvilken grad forhold i andre land påvirker tilliten til norskproduserte matvarer. Dette er en problemstilling som blant annet er aktualisert av kugalskapen. I artikkelen argumenteres det for at både ulikheter i nasjonal og lokal matkultur, samt forbrukernes preferanser for trygg mat vil fungere som barrierer mot en fullstendig globalisering av matvaremarkedet. Her finnes første kimen til den tredelte differeringsmodellen (se figur 1) som jeg senere utviklet og som representerer et sentralt perspektiv i avhandlingen.

I artikkelen er tillit et sentralt begrep, og det argumenteres for at når man mangler informasjon om et produkt, ofte som en følge av at veien fra produsent til forbruker er blitt lengre, mer industrialisert og mindre oversiktelig, blir tillit, både til selve produktet, men også til aktørene bak produktet viktigere. Som vi skal se, blir tillitsbegrepet nyansert og drøftet videre i senere artikler, og tillit til "måten maten er produsert på" står sentralt.

Som vist i denne artikkelen, er det utviklingen mot et mer åpent marked som er bakgrunnen for at forbrukertillit må antas å bli viktigere for markedsposisjonen til norskproduserte landbruksvarer i årene framover. Som lesning av de videre artiklene vil vise, er dette bakgrunnen for de andre artiklene i avhandlingen. Dette knyttes i tillegg opp mot det forhold at norsk landbruk i langt mindre grad enn en rekke andre sammenlignbare land har vært rammet av mat og miljøskandaler. I artikkel 2 knyttes disse to forholdene sammen empirisk, og vi finner at norske forbrukere mener at mattryggheten vil bli utfordret ved et mer åpent marked for landbruksprodukter. Videre viser vi i artikkelen at forbrukerne skiller mellom trygge og utrygge matvarer. Det er spesielt kjøttvarer, og i særdeleshet kylling, som blir betraktet som utrygge matvarer å importere. På grunnlag av de empiriske resultatene

¹³ Nygård, B. og O. Storstad 1998: "Deglobalization of food markets? Consumer perceptions of safe food: the case of Norway", i *Sociologia Ruralis*, 38 (1):3553.

argumenteres det i artikkelen for at primærprodusentene og forbrukerne har felles interesser i at importen av landbruksvarer fortsatt begrenses. Dette er i og for seg en problematisk påstand da jeg i denne analysen ikke drar inn pris som en sentral forbrukerinteresse¹⁴. Som redegjort for i artikkelen, gis begrepet "forbrukerinteresse" en videre betydning.

*Artikkel 3: Betydningen av forbrukertillit i det norske matvaresystemet*¹⁵

I artikkel 3 videreføres tankegangen fra artikkel 2. Som også tittelen angir, er forbrukertillit blitt et sentralt tema i studien og innholdet i begrepet videreutvikles i denne og de to neste artiklene. Her presenteres også den tredelte differeringsmodellen for å forklare markedspotensialet for økologiske, konvensjonelle og importerte matvarer (figur 1). Ifølge Elster (1989) er det i utgangspunktet har et stort antall abstrakte, mulige handlinger som aktørene kan utføre. Disse mulighetene begrenses av to sett "filtre": Det første filteret, er dannet av fysiske, tekniske, økonomiske, juridiske og psykologiske føringar som individet blir stilt overfor. Disse føringene kan ikke endres på handlingstidspunktet. De handlingene som etter den første filtreringen fortsatt er mulige, danner individets handlingsrom. Det andre filtret er en mekanisme (f.eks. rasjonalitet og sosiale normer) som avgjør hvilken handling innenfor dette mulighetsrommet som vil bli utført. I et slikt perspektiv forklares handling ved bruk av muligheter og ønsker hva individet kan gjøre og hva det ønsker å gjøre (Elster 1989: 1314). De handlingsvalg en gjør, kan i neste omgang endre individets ønsker (preferansestruktur) (Elster 1989: 91). Sett i forhold til temaet i denne avhandlingen, ligger matkultur og den sosiale konstruksjonen av hvordan mat produseres i Norge versus andre

¹⁴ En studie av irske forbrukere viser at både frykten for å kjøpe storfekjøtt som ikke var verdt pengene og at kjøttet ikke skulle smake etter forventningene, var større enn frykten for matbåren smitte (McCarty og Henson 2005). Dette kan tyde på at pris og kvalitet forstått som smak er viktigere enn helserisiko. Men det kan også være slik at når opprinnelsen til importert storfekjøtt er ukjent for forbrukerne, tviles det på kvaliteten og på om kjøttet er verdt pengene, til tross for at det er noe billigere.

¹⁵ Storstad, O. 1999: "Betydningen av forbrukertillit i det norske matvaresystemet", i Sosiologisk Tidsskrift, 7 (4):285303.

land inne i det første filtret. I artikkelen argumenteres det for at preferanser for nasjonal matkultur (herunder smak og tradisjoner) og de mentale bilder (sosiale konstruksjoner) forbrukerne har dannet seg om at norske matvarer er tryggere enn importerte, vil kunne fungere som mentale handelsbarrierer i en situasjon hvor det norske matvaremarkedet i større grad åpnes. Med dette tankeverktøyet som utgangspunkt, utvikles modellen (se figur 1), og den ble viktig i det videre arbeidet med å analysere forholdet mellom importert mat, norskprodusert konvensjonell mat og økologisk mat.

I denne artikkelen er det høyre side av modellen som analyseres, det vil si forholdet mellom konvensjonelt norskprodusert mat og importert mat. Eller mer presist; artikkelen bygger på en studie av forbrukernes valg mellom importert storfekjøtt (fra Botswana) og norskprodusert storfekjøtt. Den første artikkelen bygger på allerede innsamlede surveydata, mens jeg i denne artikkelen samlet inn dataene selv. Artikkelen bygger på kvalitative data samlet inn i en butikk som på dette tidspunkt solgte importert storfekjøtt fra Botswana.

Studien tok utgangspunkt i at forbrukerne mangler informasjon, det vil si det motsatte utgangspunktet den klassiske økonomien vil anta, nemlig at forbrukerne har full informasjon om en vares egenskaper. Forbrukerne handler altså ut fra manglende informasjon og dermed blir deres oppfatninger eller forestillinger om produktet, og rammen det er produsert innenfor, viktige for å forstå de valg de gjør og hvordan de begrunner sine valg. Sett i en slik sammenheng blir tillit viktig, og tillit blir forstått som sosialt konstruert. Min analyse går utover forbrukernes forestillinger om og tillit til selve produktet. Analysen dreier seg i minst like stor grad om å se på hvilken betydning forestillinger om produksjonsmåte og tillit til måten maten er produsert på har. Det vil i neste omgang si at forbrukernes tillit vil endres som en følge av at deres forestillinger om produktet og av måten maten er produsert på endres. Eksempler på forhold som kan bidra til endringer i forbrukernes oppfatninger av hvordan maten produseres er matskandaler og endringer i den norske landbruksstrukturen. Dette er prosesser som fanges opp i modellen som er utviklet og presentert i artikkel 3, og modellen er derfor dynamisk.

I artikkelen konkluderes det blant annet med at forbrukertillit på matområdet er knyttet til produksjonsmåte og til hvilke aktører som står bak

produktet. Med aktører menes ikke bare produsenter, men også mer abstrakte størrelser som land og markeder og reguleringen av disse (f.eks. EU). Disse aktørene og måten man har produsert på blir garantister for produktets trygghet, og inngår derfor som en del av begrepet matvarekvalitet. Videre finner jeg at forbrukernes tillit til "det norske", det være seg selve produktet, produksjonsmåten eller kontrollsyste­met, konstrueres av forbrukerne gjennom en komparasjon med "det utenlandske". "Det norske" er ikke en størrelse i seg selv, men dets egenskaper framkommer ved at man sammenligner bildet av det norske med oppfatninger av det utenlandske. Selv om forbrukerne skiller mellom land, er det generelt slik at det "farlige og risikofylte" er representert ved "utenlandske" produksjonsmetoder og mat, mens det trygge er representert ved det norske. Det er flere faktorer som bringes fram på spørsmål om hvorfor man holder noe som tryggere enn noe annet, alt fra bruk av hormoner til hygieniske forhold. Dette viser at oppfatninger av hva som er trygt eller utrygt, bra eller dårlig, formes ved at ulike erfaringer og kunnskaper til sammen danner slike forestillinger.

Et annet sentralt funn fra studien som er presentert i artikkel 3, er at forbrukernes risikofølelse så å si utelukkende er knyttet til eventuelle negative effekter for egen helse. Eventuelle bekymringer en måtte ha på vegne av dyrs velferd eller miljøet uttrykkes i minimal grad, og det er derfor vanskelig å knytte preferansen for det norske opp mot et politisk forbruk til fremme av en mer dyreetisk og miljømessig forsvarlig produksjon. Valg av kjøtt fra Botswana kontra Norge kunne man også ha tenkt seg som en form for politisk forbruk, nemlig argumentet om at man gjennom kjøp av kjøtt fra et tredjeverdensland støttet den økonomiske utviklingen i dette landet. Men så er heller ikke tilfellet, ingen av de jeg intervjuet gav uttrykk for at det å kjøpe kjøtt fra Botswana ville innebære økonomisk støtte til landet¹⁶.

Avslutningsvis i artikkelen diskuteres implikasjoner av resultatene på to felt: 1) markedet for økologisk mat og 2) forholdet mellom forbrukernes oppfatning av norsk landbruk og praksis i norsk landbruk. Begge disse

¹⁶ Dette poenget står ikke eksplisitt i artikkel 2, men er beskrevet i papertet som artikkelen bygger på (Storstad 1998b).

diskusjonene bringes videre i de neste artiklene og bidrar til å utvide og utdype forståelsen av den analytiske differensieringsmodellen som er presentert.

1.2.3 Mat, risiko, tillit og markedet for økologisk mat

*Artikkel 4: Økoforbrukeren spiser for naturens beste*¹⁷

I denne artikkelen forfølger jeg hypotesen som ble reist i artikkel 3 om at forbruket av økologisk mat er lavere i Norge som en følge av at norske forbrukere har høy tillit til det konvensjonelle norske landbruket. Artikkelen bygger på et datasett med et representativt utvalg norske forbrukere.

Andelen økoforbrukere defineres som de som minst spiser økologisk mat en gang i uka, og summerer seg til seks prosent av utvalget. Videre er det 16 prosent som sier at de kjøper økologisk mat 12 ganger i måneden, 44 prosent noen ganger i året og 34 prosent aldri. Grunnen til at jeg definerer gruppen av økoforbrukere såpass strengt er at jeg ønsker å analysere motivene for de som bevisst oppsøker de økologiske alternativene når de er i butikken for å handle mat. I artikkelen rettes det metodisk kritikk mot to andre norske studier som har definert gruppen av økoforbrukere veldig vidt og havnet med en andel økoforbrukere på henholdsvis 57 og 36 prosent. Dette mener jeg er en for stor gruppe, i og med at økologisk mat utgjør mindre enn en prosent av omsatt mat i Norge.

Regresjonsanalysen viser at forbruket av økologisk mat er høyere blant de under 30 år, at det øker med utdanning og er signifikant lavere blant Fremskrittsparti og Arbeiderpartivelgerne, sammenlignet med Sosialistisk Venstrepartis velgere som er de som i størst grad kjøper økologisk mat. Det er derimot ingen kjønnsforskjeller. Videre viser analysen at bekymring på vegne av miljøet slår signifikant ut og forklarer forbruket av økologisk mat, mens bekymring på vegne av egen helse og dyrevelferd ikke slår signifikant ut. Dette betyr imidlertid ikke at helse og dyrevelferd ikke har betydning som motivasjon for kjøp av økologisk mat, men at det er miljøargumentet som er mest utslagsgivende for pionerene innenfor økologisk forbruk. Regresjons-

¹⁷ Storstad, O. 2000a: "Økoforbrukeren spiser for naturens beste", i Landbruksøkonomisk Forum, 2000 (4):1730.

analysen viser videre at desto større sammenheng man ser mellom miljø og matens helsemessige kvalitet, jo mer sannsynlig er det at man kjøper økologisk mat. Det er derfor grunn til å konkludere med at økoforbrukerne i større grad ser helse og miljøaspektet i sammenheng. Det er derfor vanskelig å foreta noe entydig skille mellom helse og miljø som motivasjonsfaktor. Derimot finner jeg ikke samme effekt for vurdering av sammenhengen mellom dyrevelferd og matens helsemessige kvalitet.

Hypotesen om at økologisk forbruk har sin basis i en kritikk av det konvensjonelle landbruket, understøttes i analysen. En indeks sammensatt av variabler som måler kritikk når det gjelder både miljø, trygghet og dyrevelferd, viser at jo mer kritisk man er, desto mer tilbøyelig er man til å kjøpe økologisk produsert mat.

Økoforbrukerne er i mindre grad opptatt av matvarepriser enn de som ikke kjøper økologisk mat, noe som underbygger påstanden om at kjøp av økologisk mat bygger på ideologisk overbevisning. Når det gjelder betydningen av tilgjengelighet av økologiske matvarer, viser analysen at dette oppleves som en større barriere for de som ofte kjøper økologisk mat enn de som sjelden gjør det. Det er naturlig å forklare det med at de som allerede er bevisste økoforbrukere, ønsker å kunne velge økologiske alternativer innenfor de fleste produktgrupper, og opplever at det i liten grad er mulig. Økt tilbud av økologisk produsert mat vil derfor først og fremst øke bruken blant de som allerede er økoforbrukere.

I artikkelen diskuterer jeg avslutningsvis situasjonen i Norge opp mot Danmark som har et betydelig større forbruk av økologisk mat. Det stilles spørsmål ved om dette kan ha sammenheng med at landbruket i Danmark er mer industrialisert og storskala enn i Norge. Denne hypotesen testes i neste artikkel.

*Artikkel 5: Borte tja, men hjemme best! Nordmenn og danskers tillit til landbruket*¹⁸

Basert på surveydata fra et representativt utvalg forbrukere i Norge og Danmark ble forbrukernes mentale bilder av eget landbruk mulig å analysere. Danmark er spesielt interessant i denne sammenhengen fordi det i debatten om økologisk forbruk gjerne henvises til Danmark som et land hvor man har lyktes med å skape et marked for økologiske matvarer. Landbruket i de to landene er svært forskjellig, samtidig som Norge og Danmark som samfunn er mer like enn ulike. Det danske landbruket er et storskala eksportlandbruk med en langt mer intensiv produksjon enn det norske. I og med at min hypotese var at strukturen i landbruket er viktig for hvordan folk danner seg sine mentale bilder av matproduksjon var en komparasjon mellom Norge og Danmark av spesiell interesse.

De empiriske resultatene viser at tilliten til konvensjonelt landbruk skiller seg ut som en sentral variabel som både forklarer forskjeller i mellom de to landene, og forskjeller mellom økoforbrukerne i Norge og Danmark. Det vil altså si at hypotesen som ble stilt innledningsvis ser ut til å ha gyldighet. Forbrukernes valg av økologisk mat i begge de to landene er motivert ut fra en motreaksjon overfor utviklingsretningen i det konvensjonelle landbruket, og det er en større andel av danske forbrukere som er drevet av denne motivasjonsfaktoren enn norske forbrukere. Det økologiske forbruket i Norge er ennå på et meget lavt nivå, og det kan derfor hevdes at norske økoforbrukere utgjøres av pionerene som er motivert ut fra hensynet til miljøet. Forbruket av økologisk mat i Danmark har nådd et omfang utover pionerene og omfatter grupper av forbrukerne som også motiveres ut fra et helseargument. Analysen viser at norske økoforbrukere i større grad enn danske trekker fram sammenhengen mellom miljø og økologisk forbruk, mens det ikke er noen forskjell mellom de to landene i vektlegging av helse som motivasjonsfaktor. Relativt sett (helse vs. miljø) synes altså miljø å være viktigere for norske økoforbrukere. Dette kan betraktes som en parallell til

¹⁸ Storstad, O. 2002a: "Borte tja, men hjemme best! Nordmenn og danskers tillit til landbruket", i Almås, R., M. Haugen og J. P. Johnsen (red): *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir.

utviklingen innenfor økologisk produksjon. Vartdal (1993) viser at de ideologiske motivene bak omlegging til økologisk landbruk svekkes etter hvert som produksjonsmiljøet for økologisk landbruk vokser. Dette analyseres nærmere i artikkel 6.

Det er videre grunn til å sette utviklingen på forbrukssiden i relasjon til matskandalene de senere år, hvor fokuset på sammenhengen mellom produksjonsmåte og helse er blitt vektlagt. Norske matskandaler har inntil nylig ikke preget det norske mediebildet i like stor grad som det danske. Det som likevel blir vanskelig å forklare innenfor en slik logikk, er at norske forbrukere vurderer risikoen på matområdet som høyere enn hva danske forbrukere gjør. Totalt sett er det ingen forskjell mellom norske og danske forbrukere når det gjelder i hvilken grad de mener det er helserisiko knyttet til de matvarene de får kjøpt i sine respektive land. Det er derimot forskjeller mellom økoforbrukerne i de to landene. Norske økoforbrukere vurderer risikoen som høyere enn danskene gjør. En forklaring kan være at norske økoforbrukere i større grad enn de danske utgjør en "fortropp" (pionerer), og at dette kommer til uttrykk i en mer unison skepsis til det konvensjonelle landbruket.

Det empiriske materialet gir videre grunn til å konkludere med at forbruk av økologisk mat korrelerer med annen type miljøvennlig adferd. Danske forbrukere har i større grad en generelt miljøvennlig adferd enn norske forbrukere, men det er ingen forskjell av betydning mellom økoforbrukerne i de to landene. Økoforbrukerne i de to landene er også enige om at det å kjøpe økologisk mat er viktig i deres vennekrets, og dette er en oppfatning som er mer utbredt blant økoforbrukerne enn blant de konvensjonelle forbrukerne. De symbolske eller meningsdannende sidene ved økologisk forbruk gir altså bidrag til å forklare motivasjonen for forbruk av økologisk mat.

1.2.4 Refleksive forbrukere og produsenter

*Artikkel 6: Foundations of production and consumption of organic food in Norway. Common attitudes among farmers and consumers.*¹⁹

I den siste av avhandlingens seks artikler sammenlignes produksjon og forbruk av økologisk mat. Studien viser at økoforbrukere og økobønder har felles oppfatninger av spørsmål knyttet til miljø og dyrevelferd i landbruket. Vi har å gjøre med en gruppe av refleksive forbrukere og refleksive bønder²⁰. Det er også verdt å merke seg at de miljømessige gevinstene anses som viktigere som motivasjon, enn både helsegevinst og bedre dyrevelferd, både for forbrukere og bønder. For forbrukerne er dette samme funn som jeg fant i studien i den forrige artikkelen.

Det at holdningsvariabler har stor betydning for å forklare forbruk av økologisk underbygges av at tradisjonelle bakgrunnsvariabler som kjønn, alder, og utdanningsnivå gir liten forklaringsverdi. Dette funnet er analogt med resultatene som er presentert i artikkel 4, som også bygger på surveydata. Når det gjelder økobøndene, er forskjellene imidlertid noe mer markante med hensyn til de samme bakgrunnsvariablene. Det er en overvekt av kvinner blant økobøndene, de er yngre og har signifikant høyere utdanningsnivå enn de konvensjonelle bøndene²¹. Også når det gjelder holdninger til miljø, dyrevelferd og genteknologi, er forskjellen mellom økobøndene og de konvensjonelle bøndene mer tydelig, enn de er mellom de to gruppene av forbrukere. Regresjonsanalysen viser at alle de tre holdningsvariablene slår signifikant ut og sammen med kjønn, alder og utdanningsnivå forklarer disse variablene 52 prosent av variasjonen i materialet. På forbrukssiden forklarer

¹⁹ Storstad, O. og H. Bjørkhaug 2002: "Foundations of production and consumption of organic food in Norway. Common attitudes among farmers and consumers?", i *Agriculture and Human Values*, 20 (2):151163.

²⁰ Jfr. Kaltoft (2001).

²¹ Ifølge Padel (2004:47) er det et generelt trekk fra flere land at pionerene innenfor økologisk landbruk har god utdannelse og stort sosialt nettverk, og at dette er typisk for innovatører mer generelt.

de samme variablene bare 14 prosent av variasjonen mellom økoforbrukere og konvensjonelle forbrukere. Det er bare miljøholdning og utdanning som slår signifikant ut. Dette tyder på at motivasjonen for å kjøpe økologisk mat er langt mer sammensatt enn for å legge om til økologisk produksjon.

Et interessant funn i studien er at bøndene er mer skeptiske enn forbrukerne til bruk av genteknologi i landbruket. Analysen viser at konvensjonelle bønder er minst like skeptiske til bruk av genteknologi i matproduksjonen som økologiske forbrukere. Som nevnt viser det empiriske materiale sammenfallende verdisett mellom økoforbrukere og økobønder, men dette er ikke tilfelle når vi sammenligner de konvensjonelle forbrukerne med de konvensjonelle bøndene. Generelt er de konvensjonelle bøndene er mindre kritiske til miljøadferd og dyrevelferden i norsk landbruk enn økobøndene. Men når det gjelder genteknologi, er altså de konvensjonelle bøndene langt mer skeptiske enn de konvensjonelle forbrukerne.

Tidligere studier har vist at norske forbrukere er sterke motstandere av genmodifisert mat (Almås et al 2002, Heggem 2002, Storstad 2000b, Nygård og Almås 1997). Når vi finner at bønder har mindre tro på at genteknologi kan løse miljøproblemer i landbruket enn forbrukerne, er dette derfor et interessant fenomen. Den mest sannsynlige forklaringen er at både konvensjonelle og økologiske bønder har en felles interesse i å holde norsk landbruksproduksjon så "ren" som mulig. Norske forbrukeres høye tillit til at norskprodusert mat er trygg mat er kanskje det sterkeste vernet ("mentalt grensevern") de har, stilt overfor et mer åpent marked for landbruksvarer. Strategier som ivaretar denne interessen (forbrukernes tillit), synes altså å ha bred oppslutning blant begge grupper av bønder. For de økologiske bøndene gjelder det selvsagt også at bruk av genteknologi er uforenelig med prinsippene og regelverket for økologisk landbruk. Her begrenses handlingsrommet av en føring i Elsters forstand, selv om preferansene hos økobøndene drar i samme retning.

2. Teoretiske perspektiver på mat og tillit

Risiko er både et subjektivt og objektivt fenomen, og dimensjonen realisme konstruktivisme er et stadig tilbakevendende tema innenfor risiko-forskningen. Reell risiko analyseres av naturvitenskapen, mens opplevd risiko er menigmanns oppfatning og vurdering av risiko (Thompson 1990) og analyseres derfor av samfunnsvitenskapen. I og med at tillit i stor grad bygger på fravær av risiko eller lav, vil også tillit måtte forstås på samme måte. Mitt utgangspunkt er at risiko som regel er reell²² og at naturvitenskapen har kunnskap om disse risikoenes egenskaper og virkemåter som er nærmere den objektive sannheten enn hva den jevne forbruker har.²³ Samtidig er folks oppfatninger av de samme risikoene sosialt konstruert. Selv om realisme (positivisme) og konstruktivismen (relativisme) er ytterpunkter, er de ikke uforenelige (Shrader-Frechette 1991). De metodiske implikasjonene av å betrakte risikoer som både reelle og som konstruerte er større metodiske, enn de ontologiske.

Å forstå at risiko også er sosialt konstruert er avgjørende for vellykket risikokommunikasjon fra eksperter til allmennhet. Det berører ikke bare forholdet mellom leg og lærds forståelse og vurdering av risiko, men er også et viktig skille mellom naturvitenskapen og samfunnsvitenskapens forskning på temaet. Sosiologiens bidrag til risikoforskningen er kunnskapen om at de risikovurderinger folk gjør dannes i en sosial kontekst, og derfor er sosialt konstruert. Derfor kan folks risikovurderinger, til mange naturvitenskapelige eksperters fortvilelse, være helt feil, over eller undervurdert, men de er likevel sosiologisk interessante. Mens reell risiko er naturvitenskapens

²² Det finnes også risikoer som bare er subjektiv (opplevd). For eksempel frykten for tallet 13, fredag den 13. Selv om denne risikoen ikke er reell, har den konsekvenser. På fly er stolrad nummer ofte 13 ikke-eksisterende.

²³ Det betyr ikke at naturvitenskapelig forskning er objektiv i betydningen nøytral (jfr. Latour og Woolgar 1979).

forskningsobjekt, er den opplevde risikoen samfunnsvitenskapenes forskningsobjekt.

For snart 80 år siden skrev ekteparet Thomas at "if men define situations as real, they are real in their consequences" (Thomas and Thomas 1928:572). Thomasteoremet er et bærende teoretisk perspektiv i avhandlingen²⁴. Ifølge dette perspektivet er det ikke alene av betydning om norsk mat er tryggere enn mat produsert i andre land. Det er også uten betydning at bare noen ganske få studier har kunnet påvise at økologisk produsert mat er helsemessig sunnere enn konvensjonelt produsert mat (Holmboe-Ottesen 2004)²⁵. Det som derimot er av interesse i avhandlingen er om forbrukerne opplever, eller tror, at norsk mat er tryggere enn utenlandsk mat, eller at økologisk mat er sunnere for helsen enn konvensjonelt produsert mat. Så lenge man begrunner sitt ikke-valg av importert kjøtt fra Afrika med at "det er så mye AIDS der", så har denne personens konstruerte virkelighetsforståelse konsekvenser for hans handlingsvalg.

Utgangspunktet for avhandlingen er at de forestillingene forbrukerne har om hvordan mat produseres i Norge og i andre land, har konsekvenser for de valg de gjør som forbrukere. Den logiske argumentasjonsrekken som empirisk belegges i avhandlingen har med andre ord sitt utgangspunkt i Thomasteoremet, og er visualisert i figur 1.

²⁴ Ikke så og forstå at norsk mat *blir* trygg som en konsekvens av at folk tror det, men at det får konsekvenser for de valg de gjør, uavhengig av om maten reelt sett er tryggere eller ikke.

²⁵ Det finnes ingen gode kontrollerte studier på mennesker der man har sett på heleffekten av et økologisk kosthold (Holmboe-Ottesen 2004). Etter å ha gjennomgått de studier som er utført finner Holmboe-Ottesen (2004) at økologisk mat inneholder mer vitamin C og antioksidanter, men samtidig har de lavere nitratinhold, vitamin A/betakaroten og proteiner, men proteinkvaliteten er bedre i økologisk dyrkede vekster. I tillegg er fettsyremønstret i melk og kjøtt mer gunstig (høyere innhold av CLA og omega 3-fettsyrer), og en studie har vist at økologisk melk inneholder mer betakaroten og vitamin E og A). I hvilken grad dette har effekt på folkehelsen kommer blant annet ut på om de konvensjonelle alternativene holder tilstrekkelig mengde av disse næringsstoffene for å sikre gode helse (Holmboe-Ottesen 2004:1530). Med et normalt norsk kosthold mener hun det er grunn til å tro at helseeffektene er små. Dette gjelder derimot ikke for frukt og grønt hvor høyere mengde sekundærstoffer (antioksidanter) kan ha en utslagsgivende effekt på helsen. Høyere innhold av omega 3-fettsyrer i økologisk produserte animalske produkter kan også ha en positiv forebyggende effekt. Holmboe-Ottesen (2004) antyder at forskjellen når det gjelder omega 3-fettsyrer kan være mindre i Norge, i og med at korn og kraftfôr utgjør en mindre del av føret for konvensjonelle kyr i Norge enn i andre deler av det vestlige landbruket.

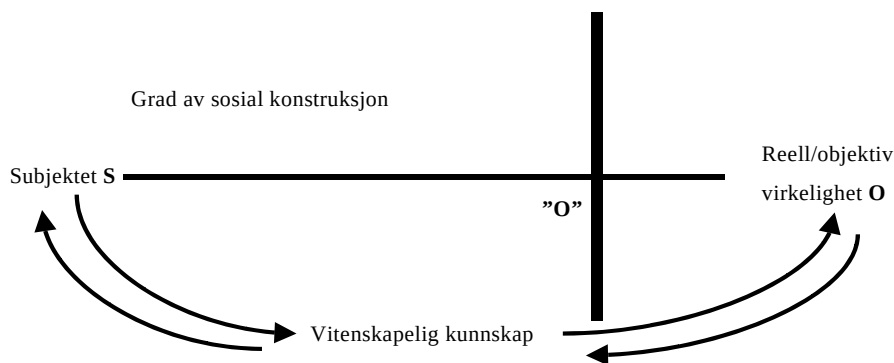
2.1 Realismen versus sosial konstruktivisme

Mitt forskningsfelt er ikke, som for eksempel valgforskning, et felt som samfunnsvitenskapen er alene om. Mat og risiko er også forskningsobjekt i naturvitenskapene, og jeg må derfor forholde meg til dimensjonen realisme versus sosial konstruktivisme. I avhandlingen kombineres sosial konstruktivisme med en realistisk vitenskapsteori. Jeg vil diskutere konstruksjonismen slik den fremstår i skjæringspunktet mellom naturvitenskap og samfunnsvitenskap. Perspektivet her er at allmennhetens mentale bilder (sosiale konstruksjoner) av naturvitenskapelig kunnskap, ofte vil avvike fra hva naturvitenskapen selv vil hen vise til. Et slikt perspektiv antyder for det første at konstruksjonismen kan ha større gyldighet i samfunnsvitenskapene enn i naturvitenskapene, slik også positivismekritikken hevdet. For det andre kan den naturvitenskapelige kunnskapen om risikoobjektene være viktig når samfunnsforskere analyserer og tolker folks sosiale konstruksjoner.

Uansett om det eksisterer en virkelighet eller ikke som er uavhengig av vår bevissthet, så forholder folk seg til verden som om det eksisterer en virkelighet (Berger og Luckmann 1996). Gjennom erfaringer og kunnskap gjør man seg opp en mening om hvordan virkeligheten er, og nye erfaringer og ny kunnskap kan endre disse oppfatningene. Når samfunnsforskere foretar empiriske undersøkelser om folks risikovurderinger, må man derfor forholde seg på samme måte, det vil si anta at det finnes en virkelighet som eksisterer. Hva som betraktes som virkelighet for folk vil variere. For moderne, sekulære mennesker vil vitenskapelig kunnskap ofte være det som representerer virkeligheten. Andre ganger vil det være våre erfaringer og observasjoner av "hvordan ting er eller blir gjort" som vil bli betraktet som virkeligheten. Ut fra denne virkeligheten vil menigmann definere sin egen virkelighet. Dette er en mental og sosial prosess og denne virkeligheten er derfor sosialt konstruert.

De oppfatninger som menigmann gjør seg kan være mer eller mindre riktige. Det vil ofte være slik at man kan snakke om grader av sannhet, eller kanskje bedre, at noen typer kunnskap gir bedre representasjoner av virkeligheten

enn andre. Det betyr også at man vil ha en kamp om hvilke representasjoner som best beskriver virkeligheten.²⁶

Figur 2. Kunnskapsteoretisk modell²⁷

Som framstilt i figur 2 finnes både en objektiv virkelighet (O) og subjektive oppfatninger av dette objektet ("O")²⁸. Det oppfattede kunnskapsobjektet ("O") representerer først og fremst subjektets fortolkning av det reelle kunnskapsobjektet (O). La oss betegne denne som "OS". Samtidig har jeg slått fast at vitenskapelig kunnskap heller ikke er lik det reelle kunnskapsobjekt (O), men at den vitenskapelige fortolkning av det reelle kunnskapsobjekt (la oss kalle det "OV") bedre representerer den reelle virkelighet (O) enn subjektets fortolkning av O. Jeg forutsetter altså at "OV" $\approx$ O (dette forutsetter konsensus i vitenskapen og at teorien er testet gjentatte ganger med likt resultat) og at "OS" $\neq$ "OV" i enkelte situasjoner, men at vi også kan ha en situasjon hvor "OS" = "OV". I en offentlighet der vitenskapelig kunnskap står sterkt, vil "OS" ligge nærmere "OV" enn der for eksempel tradisjonsbasert kunnskap står sterkt.

²⁶ Naturvitenskapelig kunnskap om hvordan Hiv/Aids overføres vil være nyttig for den som ønsker å beskytte seg mot sykdommen, men andre mentale eller sosiale forestillinger kan gjøre samme nytten.

²⁷ Modellen er sterkt inspirert av Djurfeldt (1996:14).

²⁸ En og samme realitet eller virkelighet (O) kan beskrives på flere ulike måter ("O"1, "O"2 etc), uten at det røkkes ved argumenter om at verden har en objektiv eksistens (Searle 1995:190).

O har bestemte egenskaper, men denne er ikke lett tilgjengelig. Djurfeldt (1996:14) betegner det som skiller subjektet fra den objektive virkeligheten som en kunnskapsteoretisk Berlinmur. Det tilsier at det er vanskelig å snakke om én sannhet²⁹. Det er dette Popper (1972) tar høyde for i utformingen av sitt falsifiseringskriterium. Når en teori ikke kan bevises, får vi nøye oss med å falsifisere den. Underforstått ligger det her et utgangspunkt om at vitenskapens mål eller oppgave er å finne sannhet om hva som reelt eksisterer og at teorier må vurderes ut fra i hvilken grad de kan sies å være i samsvar med dette målet (Chalmers 1999:240). I og med at vi kan avvise en teori som falsk må en i utgangspunktet ha en forståelse av at det finnes en sannhet.

2.1.1 Er all kunnskap like gyldig?

Høsten 1996 raste den såkalte Sokal-affæren i store deler av vitenskapspressen. Dette var en framprovosert debatt. Professor Alan Sokal ved New York University publiserte en artikkel i *Social Text*³⁰, og samme dag som tidskriftet utkom annonserte forfatteren i *Lingua Franca* at artikkelen var en spøk³¹. Artikkelen var ment som en harselas over "a particular kind of nonsense and sloppy thinking" (Sokal 1996). Sokal gikk til frontalangrep på sosialkonstruktivistiske akademikere i USA og Frankrike som han mente hadde glemt den "elementære sannhet" om "at det finnes en verden og at dens egenskaper ikke er sosialt konstruert og at fakta og saklig belegg spiller en rolle". Debatten om det er mulig å nå fram til en objektiv sannhet eller virkelighet "der ute" som er uavhengig av menneskelig observasjon blusset igjen opp, etter å ha ligget under for postmodernismens dominans.

Shrader-Frechette (1991:47) er krass i beskrivelsen av kulturrelativistisk

²⁹ Ifølge Searle (1995:155) er relativismen hverken en teori om sannhet, kunnskap eller språk, men en ontologisk teori som argumenterer for at det eksisterer en verden uavhengig av vår bevissthet.

³⁰ Artikkelen som startet debatten ble publisert i *Social Text* 1996 "Transgressing the Boundaries. Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity".

³¹ Og med avsløringen fulgte en ny stor debatt om hvordan det var mulig at 1) artikkelen ble publisert og 2) at så mange intellektuelle tok artikkelen som god fisk. Eller som Sokal selv skriver i en artikkel hvor han reflekterer over debatten som fulgte i kjølvannet av artikkelen: "Iintentionally I wrote the article so that any competent physicist or mathematician (or undergraduate physics or math major) would realize that it is a spoof" (Sokal 1996).

risikoforskning: "Cultural relativists"³², but not "soft relativists", overemphasize values and reduce all risk evaluations to mere sociological constructs, devoid of objective science". Hun poengterer imidlertid at det motsatte utgangspunktet blir like feil, når "naive positivist" undervurderer betydningen av verdier.

Djurfeldt (1996:20) bruker antropologien som et eksempel på en vitenskap som ofte "rammes" av en antirealistisk antakelse om at all kunnskap er like gyldig. For en antropolog som studerer fremmede kulturer, vil det å vise respekt for kulturen og dens uttrykk være helt sentralt. Det vil altså si at et folkeslags forestilling om at sykdom er et resultat av onde ånder fortjener like stor vitenskapelig respekt som troen på at det er en virus som har framkalt sykdommen. Dette betyr likevel ikke at antropologen begynner å tro på onde ånder ("go native").

Berger og Luckmann (1996) er i sitt konstruktivistiske program kun opptatt av subjektets oppfatning av virkeligheten ("O"), og ikke av den bakenforliggende virkeligheten. Innenfor den realistiske posisjon er man derimot i tillegg interessert i å studere forholdet mellom den "objektive virkelighet" og fortolkninger av denne. Dette vil nødvendigvis måtte bety at man må foreta en rekke antakelser om hvordan denne virkeligheten er. Det som da vil stå sentralt, er studier av kunnskap og forestillinger om eller oppfatninger av om et objekt (kunnskapsobjekt). Med genteknologi som eksempel vil folks kunnskaper, forestillinger og oppfatninger om genteknologi, settes opp mot genteknologers kunnskap om samme objekt. Genteknologisk kunnskap framkommet gjennom naturvitenskapelig forskning på temaet, vil derfor representere vår antagelse om virkeligheten og fungere som en standard som folks kunnskaper vil bli vurdert opp mot. Mye av det samme gjøres også i avhandlingen. Jeg viser blant annet til forskjeller i landbruksstruktur (artikkel 5) når jeg analyserer danske og norske forbrukeres oppfatninger av eget nasjonalt konvensjonelt landbruk, og hvordan dette påvirker vurdering av risiko og tillit.

³² Mary Douglas og Aaron Wildavsky defineres av ShraderFrechette som representanter for kulturelrelativismen.

Det oppfattede kunnskapsobjekt ("O") vil alltid være en forenkling eller en abstraksjon av det reelle kunnskapsobjektet. Det vil si at våre begreper om virkeligheten alltid er en forenkling en virkelighetens kompleksitet. Dette gjelder også naturvitenskapene. Ifølge Djurfeldt (1996: 38) er dette en viktig ontologisk antakelse i realismen. Man kan også si at forenklinger eller abstraksjoner av virkeligheten er en nødvendig forutsetning for empirisk sosiologi. Ved hjelp av vår (ikke tingens) logikk kan vi sette sammen elementer av virkeligheten og utvikle modeller som riktignok ikke fanger inn hele verdens (eller et fenomens) kompleksitet, men som er nødvendige forenklinger i utviklingen av ny kunnskap. Vår praksis eller vår adferd vil være styrt av vår oppfatninger om kunnskapsobjektet.

Bhaskar (1978:21) argumenter for at det finnes kunnskap som er uavhengig av menneskelig aktivitet. Disse kunnskapsobjektene (intransitive objects of knowledge) er "raw materials of science". Bhaskar bruker Darwins utviklings-teori som eksempel. Darwin utviklet en teori om en prosess som hadde gått forut for hans tid i millioner av år, og dermed må denne være uavhengig av Darwins påvirkning, gitt at Darwin har rett. Bhaskar omtaler disse tingene eller objektene som reelle, det vil si at de har en eksistens uavhengig av vår kjennskap til eller kunnskap om deres eksistens eller egenskaper og virkemåte. Disse reelle objektene eksisterer altså uten at vi har kunnskap om dem og uten at vi forsker på dem. Derimot er det motsatte en umulighet - det kan ikke finnes forskning uten disse reelle objektene.

En grunnleggende forutsetning innenfor kunnskapsteorien er at det ikke finnes noen sikker kunnskap, det vil si at all kunnskap er relativ og kan be-
tviles³³. Det er heller ingen direkte sammenheng mellom subjektet (for eksempel forbrukeren) og objektet for kunnskap (f.eks. økologisk mat). En

³³ På matområdet opplever man ofte uenighet forskerne i mellom. Det er ofte slik at såkalte eksperter på et felt presenterer ulike konklusjoner om negative effekter av en ny teknologi, produksjonsmåte eller regelendring. Når konklusjonene er motstridende, må nødvendigvis noen av dem ta mer feil enn andre. For forbrukerne kan dette svekke deres tillit til ekspertene, og dermed skape større skepsis til alt som kommer fra eksperthold. Mangelfull tillit til vitenskapen og vitenskapelige institusjoner er ikke bare alvorlig for det vitenskapelige miljøet, men også for grunnlaget for tilliten til de demokratiske institusjonene.

må skille mellom den ”objektive virkelighet” og subjektets oppfatning eller fortolkning av den samme virkeligheten. Vår fortolkning av den ”objektive virkelighet” filtreres gjennom begreper om virkeligheten. Disse styrer vår oppfatning av verden, og i kan betegnes som tatt-forgitt-heter (Chalmers 1999: 226).

Dette betyr ikke at vi (forskere eller andre) noen gang vil komme i en ”ansikt-til-ansikt” situasjon med den virkelige verden og direkte observere og skrive ned fakta om den. Men til tross for dette mener jeg likevel at noen former for kunnskap bør ha forrang framfor andre. Vitenskapelig produsert kunnskap bør være en slik form for kunnskap.

Det er likevel grunn til å poengtere at når det gjelder mat er det ofte usikkerhet knyttet til den reelle risikoen (manglende vitenskapelig konsensus). Det er ofte denne usikkerheten som reflekteres i forbrukernes opplevde risiko. Blant annet brukes ofte grenseverdier for hvor mye som kan tillates av et stoff før det overskrides en grense og blir skadelig. Hvordan kan man være sikker på at akkurat denne grenseverdien er den rette? Studier har også vist at forbrukerne har en tendens til å tro at ekspertene er mer enige om en risiko enn de i virkeligheten er (Haukenes 2004, Storstad 2000b).

Risikokommunikasjon har et element av å gi forbrukerne kunnskap om den reelle risikoen. Underforstått er det gjerne slik at man forventer at økt kunnskap reduserer den opplevde og subjektive risikoen. Spesielt er dette en utbredt oppfatning innenfor genteknologien (Storstad 1998a), men antagelsen er tvilsom. Det viser seg at når det gjelder risiko for genmodifisert mat er det flere som gjør seg opp en mening om risikoen (vet ikke-gruppen reduseres), men økt kunnskap kan like gjerne føre til motstand mot teknologien som mer positiv holdning (Storstad 2000b). Når det gjelder forbrukernes kunnskap om BSE finner Setbon et al (2005) at økt kunnskap reduserer opplevd risiko, men sammenhengen er liten.

2.2 Implikasjoner av kunnskapssyn for avhandlingen

Når jeg antydte at implikasjonen av å forene realismen med sosial konstruktivism har større metodiske enn ontologiske konsekvenser, skyldes det at vi fødes og sosialiseres inn i en verden av tilsynelatende *virkelige*

strukturer. Mine informanter vil ha en begrepsmessig forståelse av verden som rasjonelt støtter opp under forståelsen av verden som *virkelig* (Berger og Luckmann 1996). Vi stoler på og forholder oss til disse "plausible" strukturene, og de blir naturlige for oss, de tas for gitt. Disse strukturene gir mening for oss og ordner vårt (hverdags)liv slik at det også gis mening. Samtidig vil mine informanters forståelse og tolkning av det de opplever som virkelighet være sosialt konstruert.

Sundqvist (2000:238) argumenterer for at vi som sosiologer må fokusere på risikooppfatninger uten å ta hensyn til om de er riktige eller om de egentlig finnes i naturen eller i teknologiske system (metodologisk relativisme). Derimot kan det ofte være nyttig å vite om folks risikoopplevelser har en *objektiv* referanse til sitt risikoobjekt, fordi det kan gi nyttig kunnskap når vi skal fortolke og forstå folks risikooppfatninger. 84 prosent av den norske befolkning mener at skrapesyken påvirker helsen negativt i svært stor grad (Storstad og Haukenes 2000), mens bare 18 prosent svarer at fett har like negativ helseeffekt. Da er det relevant for tolkningen av disse dataene at vi vet at det ikke er påvist noen sammenheng mellom skrapesyke hos sau og sykdom hos mennesker.

Berg (2000 og 2006) forholder seg også tydelig til reell risiko når hun analyserer og klassifiserer forbrukere etter grad av refleksivitet. For eksempel får gruppen som i det daglige ofte velger usunne matvarer, men likevel har høy tillit til at maten de kjøper er trygg, betegnelsen naive forbrukere. Betegnelsen naiv kan forstås synonymt med godtroende, og med det begrepsvalget må forskeren nødvendigvis vise til at denne gruppen forbrukere er godtroende i forhold til sin egen risiko eller tillitsvurdering. Berg sier implisitt at de naive forbrukerne tar feil, risikoen er større enn de tror og de har ikke grunnlag for å ha så stor tillit til norsk mat. I dette tilfellet går forskeren lengre enn bare å bruke kunnskap om den reelle risikoen til å forstå og fortolke forbrukernes opplevde risiko. Med betegnelsen naiv sier Berg (2000 og 2006) at den opplevde risikoen til denne gruppen forbrukere er for lav i forhold til den reelle risikoen. I avhandlingen relaterer jeg risiko-

bildet i Norge opp mot andre land, og slike sammenligninger har vist at risikonivået er lavere i Norge enn i en rekke andre land³⁴ (Europakommisjonen 2004). Jeg finner også belegg for at forbrukerne vurderer mattryggheten i Norge på samme måte, altså ved å sammenligne med andre land (se artikkel 3).

Thompson (1990) advarer mot at det etableres et asymmetrisk syn på risikooppfatninger. Med det mener han at reell risiko (naturvitenskapens objekt) ikke må få forrang foran opplevd risiko (samfunnsvitenskapens objekt). Han argumenterer altså mot at det er den reelle risikoen vi bør rette hovedoppmærksomheten mot, og ikke den imaginære og opplevde/subjektive risikoen (Thompson 1990). La meg igjen understreke at i all form for risikokommunikasjon er forståelsen av opplevd risiko helt avgjørende for at man skal lykkes. Om man skal forstå folks risikovurderinger, kan ikke det alene gjøres ut fra sannsynligheten for at en risiko skal inntreffe (reell risiko). Likevel kan det ikke unngås i en sosiologisk studie av risiko og tillit å relatere seg til hva naturvitere og andre grupper som f.eks. politikere mener er en risiko.

Med innføringen av føre var-prinsippet³⁵, søker reguleringsmyndighetene å ta høyde for vitenskapelig uenighet og usikkerhet knyttet til risiko på matområdet. Det gjelder spesielt innføring av genteknologien (Storstad 1998a). Forskere kan ta feil og også vitenskapelige resultater er diskutabile og har dermed et element av subjektivitet. Det tas altså høyde for at naturvitenskapen og dens metoder har begrensninger og at den kunnskapsteoretiske Berlinmur vanskeliggjør objektiv kunnskap som avdekker alle egenskaper knyttet til

³⁴ I sin årlige rapport ("*Trends and sources of zoonotic agents in the European Union and Norway*") om forekomsten av matbåren smitte (zoonoser) konkluderer Europakommisjonen med at Norge, sammen med Sverige og Finland står i en særstilling, spesielt når det gjelder salmonella. Om lag 80 prosent av de som smittes av salmonella i disse tre landene har blitt smittet i utlandet. Til sammenligning er andelen utenlandssmittede i Nederland åtte prosent og ti prosent i Tyskland (Europakommisjonen 2004:145). Også når det gjelder campylobacter utmerker Norge seg med sjelden forekomst. Mens man fant campylobacter i 5.0 prosent av prøvene på kyllingkjøtt i Norge (kun norskprodusert) i 2003, var andelen 13.2 prosent i Sverige, 32.9 prosent i Danmark, 47.2 prosent i Østerrike og 73.0 prosent i Storbritannia (Europakommisjonen 2004:194).

³⁵ Føre var-prinsippet oppsto første gang i Europa i svensk og tysk miljøpolitikk på 1960- og 1970-tallet, og ble første gang innlemmet i internasjonale avtaler og erklæringer i *Bergen Declaration on Sustainable Development* i 1990 (Turvey og Mojdzuska 2005).

et objekt. Så lenge man mangler sikker kunnskap kan man heller ikke med sikkerhet påvise de ulike årsaks og virkningsforhold. Selv om man har mye kunnskap om et tema kan man ikke på alle felt med sikkerhet forutsi mulige konsekvenser på lengre sikt. Det interessante ved føre var-prinsippet er at man *bryter med det klassiske naturvitenskapelige paradigmet*. Det er ikke vitenskapelig sikkerhet som skal danne grunnlag for handling, men derimot *vitenskapelig usikkerhet* (Storstad 1998a). Reguleringsmyndighetene tar med andre ord inn over seg tidligere erfaringer med negative bieffekter av teknologiske nyvinninger og slår fast at i den grad det hersker tvil om virkninger, skal tvilen komme naturen og folks helse til gode.

Det er grunn til å stille spørsmål ved, som jeg også gjør i artikkel 1, om føre var-prinsippet lettere tas i bruk dersom folks opplevde risiko er høy. Det vil si, bruker man føre var-prinsippet fordi man mangler vitenskapelig kunnskap om årsaks og virkningsforhold, eller er det folks opplevde risiko som utløser bruken av en slik tankegang? Skrapesyken som fulgte i kjølvannet av kugalskapen i 1996 er et eksempel på at forestillinger om forbrukernes opplevde risiko kan føre til at myndighetene er mer føre var enn hva den reelle risikoen tilsier. I artikkel 3 er også skrapesyken brukt som eksempel på hvor stor betydning forbrukertillit har for aktørene bak produktene.

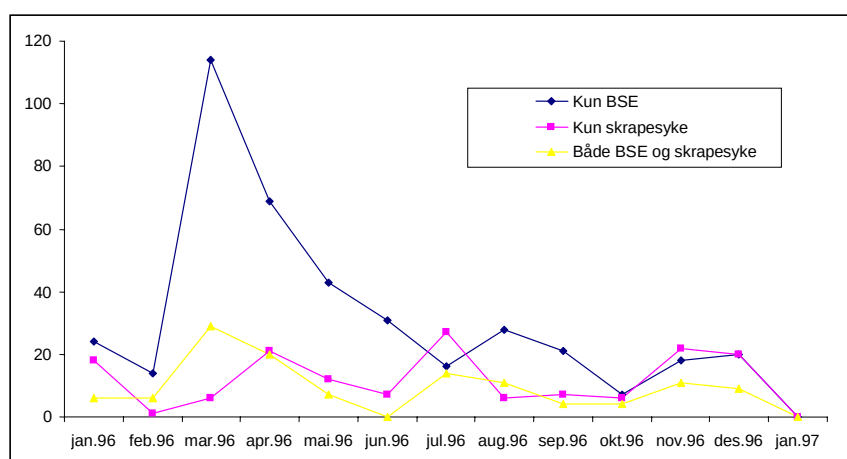
2.2.1 Skrapesyke hos sau og frykten for tap av forbrukertillit

I Norge ble skrapesyke første gang oppdaget i importert sau fra England i 1958, og disse sauene ble aldri plassert ut i noen norsk flokk. Først i 1981 ble sykdommen for første gang påvist i sauer fra en norsk besetning. Fram til 1995 hadde man utbrudd av skrapesyke i 22 besetninger, men man fikk en markant økning i årene 1995/96 (Hauge 1998:1).³⁶ I 1995 ble det påvist åtte nye utbrudd, og i første halvdel av 1996 seks nye tilfeller, alle i Rogaland og Sunnhordland. De siste utbruddene skjedde altså samtidig som man i England kunngjorde at det høyst sannsynlig er sammenheng mellom BSE og Creutzfeldt-Jakobs sykdom (vCJD). I likhet med BSE er skrapesyke en

³⁶ I 1997 hadde vi fire utbrudd, tre i 1998 og tre i 1999, fem i 2000, ett tilfelle i 2001, ni i 2002 og 15 både i 2003 og 2004 (<http://www.fagkjott.no>). I 1998 ble det oppdaget en ny prionsykdom hos sau i Norge som er en variant av skrapesyke (Nor98).

prionsykdom, og en sykdom som man lenge mente var den samme som BSE. Nå vet vi at BSE skyldes manglende oppvarming av slakteavfall og døde dyr (skrapieinfisert sau) som ble brukt til dyrefôr (se artikkel 1). Kan vi da være sikre på at skrapesyke er ufarlig for mennesker? Mediene stilte spørsmålet.

Som det framkommer i figur 3 ble skrapesyke og BSE i stor grad omtalt i media. For det første er det en stor andel av artiklene som omhandler begge de to sykdommene i en og samme artikkel, og for det andre ser vi at de to sykdommene følger stort sett det samme mønstret når det gjelder dekning.

Figur 3. Mediedekning (antall artikler) av BSE og skrapesyke i tidsrommet januar 1996 januar 1997 i Aftenposten, Adresseavisen og Dagbladet. (Kilde: Atekst)

Allerede 23. mars 1996 hadde Adresseavisen en artikkel hvor det antydes en sammenheng mellom BSE og skrapesyke. Samtidig vises det til at skrapesyke er en gammel sykdom, og at man ikke har noen indikasjoner på at vCJD er mer utbredt i land med skrapesyke enn i andre land. Folkehelse nedsetter en ekspertgruppe for å styrke beredskapen mot vCJD, men presiserer at det ikke er noe som tyder på at det er en ”*sammenheng mellom sau og mennesker så langt*” (Aftenposten 26.03.1996). På grunn av at man internasjonalt aldri hadde kunnet påvise noen sammenheng mellom skrapesyke og vCJD, ville ekspertgruppen heller ikke legge ressurser inn på å undersøke dette nærmere (Aftenposten 29.03.1996). Landbruksdepartementet slo seg ikke til

ro med dette, og gav gruppen mandat til å se nærmere på en mulig overføring fra sau til mennesker (Aftenposten 29.03.1996). Ekspertgruppen konkluderte med at det hverken er farlig å spise norsk sauekjøtt eller grunn til masseslakt av sau i Norge (Aftenposten 30.03.1996). Flere avisartikler som omtalte en mulig sammenheng mellom skrapesyke og vCJD, men det var først i begynnelsen av juli 1996 at medieomtalen fikk konsekvenser. Registreringen av ytterligere smittede dyr i mai bidro til en fornyet og forsterket medieinteresse for skrapesyke.

Kjøtt fra sauer som kan være smittet av skrapesyke ville aldri blitt solgt i EU, mener professor i nevropatologi Jan Mæhlen ved Ullevål sykehus. Forbrukerrådet vil hindre at det norske kjøttet kommer på markedet i Norge. Opptil 30 000 sauer fra 600 bestander i Rogaland og Hordaland må bøte med livet for at skrapesyken skal bekjempes. Disse sauene er ikke påvist syke, men det er smittekanaler til besetningene som gjør at det utelukkes at skrapesyke bryter ut. Kjøttet fra sauene kan nå havne i kjøtt-disken, selv om veterinær og tilsynsmyndighetene ikke kan garantere at dyrene er smittefrie. (Adresseavisen 10.07.1996)

Dagen etter meldes det at Landbruksdepartementet vil stanse salg av fårekjøtt fra kontaktbesetninger: "Folks frykt for å spise farlig kjøtt skal dempes" (Adresseavisen 11.07.1996). Landbruksdepartementet holder fast ved at "faren for å spise kjøttet er helt marginal" og at "det er verre å drikke dårlig vann". Dagbladet (11.07.1996) rapporterte at restaurantnæringen ikke "tar sjansen på å servere norsk sauekjøtt til høsten". Norsk Kjøtt valgte å stoppe kjøtt fra kontaktbesetninger og håper at de med dette "kan fjerne forbrukernes mistenksomhet mot å spise sauekjøtt" (Adresseavisen 16.07.1996). Med denne beslutningen gikk Norsk kjøtt et skritt lengre enn myndighetene har pålagt dem: "Det enorme mediepresset er årsaken til denne beslutningen, opplyser direktør Trygve Brandrud i Norsk kjøtt" (Dagbladet 12.07.1996).

Økningen i antall skrapesykesmittede sau på midten av 1990-tallet bekymret både de veterinærmedisinske og politiske myndigheter med tanke på å få begrenset omfanget av sykdommen, men ikke med tanke på mulig helserisiko for mennesker (Hauge 1998:10). Både de faglige myndighetene og Landbruksdepartementet har hele tiden stått fast på at det ikke var noe viten-

skapelig grunnlag for å frykte noen sammenheng mellom skrapesyke og vCJD. Omfanget av tiltakene for å begrense sykdommens utbredelse ble likevel trappet opp utover i 1996. En ekspertgruppe anbefalte blant annet det ble innført en tilskuddsordning som oppfordret saueiere til å slakte ned besetninger som hadde vært i kontakt med skrapesykeinfiserte dyr (kontaktbesetninger). I tillegg ble det i de to rammede fylkene, Hordaland og Rogaland, innført forbud mot salg av livdyr, samt restriksjoner på bruk av fellesbeite. Norske landbruksmyndigheter hadde som målsetning å utrydde sykdommen og i 1996/97 brukte staten samlet sett 60 mill. kroner på å bekjempe skrapesyke.

Som beskrevet i artikkel 1 var britisk storfekjøtt allerede på dette tidspunktet blitt stigmatisert på tross av britiske myndigheters forsikringer om at kjøttet var trygt, dette til tross for at så viste seg å ikke være tilfelle. I Norge gikk Forbrukerrådet ut og krevde at kjøtt fra kontaktbesetninger ikke når forbrukeren, og Norsk Kjøtt imøtekom henstillingen. Ikke fordi hverken de, politikere eller veterinærer mente dette kan være en risiko, men fordi de frykter forbrukernes tillit til norsk kjøtt generelt og fårekjøtt spesielt.

Veterinærmedisinsk synes vi imidlertid at det er for drastisk at kjøttet fra dyr som ikke er påvist syke skal destrueres. (...) Det finnes ingen faglige holdepunkter for at sykdommen kan overføres til mennesker som spiser sauekjøtt. (Adresseavisen 28.09.1996)

Igjen er det frykten for svekket tilliten i markedet som bidrar til en storstilt nedslakting og destruering av kjøtt. Dette er ikke en føre var-strategi med tanke på hverken miljø, folke eller dyrehelse, men en strategi med tanke på forbrukertillit.

Det har vist seg at kundene har satt en høyere sikkerhetsterskel enn det er faglig grunnlag for, sier informasjonssjef Lars Martin Kaupang i Norsk kjøtt. (Adresseavisen 16.07.1996)

Ifølge Peterson (2006) er ikke føre var-prinsippet egnet når man skal ta rasjonelle beslutninger, og bør derfor avgrenses til et erkjennelsesteoretisk prinsipp som favoriserer den omvendte bevisbyrde når risikoen er høy. Når man har en situasjon som tilfellet med skrapesyken, hvor man har kunnskap nok til å si at risikoen er mikroskopisk, bør ikke føre var-prinsippet anvendes (Peterson 2006:596). Prinsippet bør kun anvendes i situasjoner med liten

kunnskap om sammenhenger og effekter, slik som for eksempel beskrevet i artikkel 1 om BSEsaken. Wildavsky (1995), Peterson (2006) og Turvey og Mojdzuska (2005) viser til flere eksempler hvor (feil) bruk av en føre var-tankegang gir store negative konsekvenser for andre berørte parter, og i mange tilfeller ikke forsvarer bruken av prinsippet hverken samfunns-økonomisk eller etisk. Eksemplet med skrapesyken føyer seg inn i rekken av slike eksempler, og minner om at dette er en tankegang som bør brukes med forsiktighet. Med andre ord, *den opplevde risikoen*, eller rettere - *forestillinger om folks opplevde risiko* - må veies opp mot den reelle risikoen når politikk utformes, tiltak i settes i verk og risiko kommuniseres.

2.3 Mat, risiko og tillit

Sammenhengen mellom mat og helse er på ingen måte av nyere dato. Allerede hundre år før vår tidsregning hevdet legeskunstens far, Hippokrates, at "din mat skal være din medisin". Forståelsen av at maten vi inntar påvirker kroppen fysisk så vel som psykisk, har vært utbredt i uminnelige tider (Lupton 1996:68). Fra nyere tid er ernæringsforskernes erkjennelse av at inntaket av fett reduserer risikoen for hjertekarsykdommer et velkjent eksempel på hvordan kosthold direkte påvirker ens helse. Hva forbrukerne forbinder med et sunt kosthold varierer fra land til land. For eksempel viser en studie at mens 74 prosent av tyskerne trakk fram lite fett som kjennetegnet på sunn mat, var tilsvarende prosentandel i Østerrike 25 (Lappalainen et al 1998:470). Askegaard og Madsen (1995) konkluderer i sin studie av europeiske matvaner med at både dansker, og i særdeleshet nordmenn, skiller seg ut med en høy helsebevissthet (lite sukker, fet mat og salt). Til tross for forskjellene mellom de europeiske landene, viser Lappalainen et al (1999) sin studie at lite fett, mer frukt og grønnsaker, samt et balansert kosthold er det europeiske forbrukere i størst grad forbinder med et sunt kosthold.

Når det gjelder sammenhengen mellom økologisk produsert mat og helse, er denne på ingen måte like direkte naturvitenskapelig påvist som mellom fet mat og hjertekarsykdommer. Det er likevel en utbredt forestilling at økologisk mat er bedre for helsen enn konvensjonelt produsert mat (Lockie et al

2002, Harper og Makatouni 2002, Mann 2003, Enticott 2003)³⁷. Det er grunn til å anta at denne sammenhengen for mange går via miljøet, og at det er en mer overordnet tankegang som ligger bak det som er bra for miljøet er også bra for meg (artikkel 4).

2.3.1 "Naturlig" og "unaturlig" mat

Tidligere var ernæringsrådene fra ekspertene alltid befestet med vitenskapelige påstander, og det ble betraktet som viktig at alle borgere hadde et kosthold i samsvar med disse rådene.

Not only was diet constructed as important for individuals' wellbeing, it became an issue for state regulation, as bodies became recognized as productive machines, vital to the military and economic interests of the state. Diet thus became a moral question, involving issues of an individual's capacity for selfcontrol and work and the avoidance of waste and excess. (Lupton 1996:7273)

Budskapet i ernæringsekspertenes mange kampanjer for å få oss til å endre kosthold er enkelt: Sunn mat gir en sunn kropp, og det er opp til hver enkelt av oss å sørge for at vi oppnår god helse (Lupton 1996:75). Med mat-skandalene har en ny type risiko i forholdet mellom mat og kropp oppstått, det er her ikke snakk om helserisiko knyttet til feil ernæring, men om maten kan gi oss nye, og til dels dødelige sykdommer. Rådene som nå gis omhandler kunnskap om hygiene og hvordan en skal tilbedere maten for å unngå bakterier som salmonella, listeria og campylobacter. På den måten pålegges den enkelte forbruker mer av ansvaret for å unngå risikoer. Samtidig viser studier at har et ambivalent forhold til det å håndtere risiko på matområdet, og at forbrukeradferd må forstås som en del av hverdagslivets kontekst (Halkier 2001). Selv om det nok er en tendens til at man glemmer

³⁷ I en komparativ studie mellom seks europeiske land (Danmark, Norge, Tyskland, Storbritannia, Italia og Portugal) finner Kjærnes og Poppe (2003:37) at i samtlige land, med unntak av Storbritannia, vurderes økologisk storfekjøtt å være tryggere enn konvensjonelt produsert storfekjøtt. I Storbritannia er det 47 prosent som mener at økologisk storfekjøtt er veldig trygt å spise, og det er samme prosentandel som for konvensjonelt produsert storfekjøtt. Det er også verdt å merke seg at andelen som mener konvensjonelt produsert storfekjøtt er veldig trygg er lavere i Norge (36 prosent) enn i Storbritannia. Dette diskuteres av Terragni (2006) og hun konkluderer med at dette skyldes at vi i Norge ikke har et mattilsyn som er uavhengig av landbruksinteressene (ligger under Landbruksdepartementet).

matskandaler etter en tid, og går tilbake til sitt vante forbruksmønster, ser vi at det skjer endringer. En britisk studie viser at 23 prosent hadde endret sine matvaner som en følge av frykt for listeriabakterien (Wheelock 1990:131). Dette er velkjente råd fra mange land, men de har i marginal grad vært et tema i Norge. De nye risikobildene slik vi kjenner dem gjennom media fra andre land, har med andre ord ikke nådd kjøkkenbenken til norske forbrukere³⁸.

Flere studier har vist at "sunn mat" knyttes til begreper som renhet, ektehet, naturlighet og kvalitet (Lockie et al 2002, Harper og Makatouni 2002), og økologisk mat oppleves som "den gode mad" (Holm og Iversen 1997:48). Oppfatninger av hva som er sunn mat eller et sunt kosthold varierer, og klassetilhørighet synes å være en viktig distinksjon (Lupton 1996:80). I hvor stor grad maten er bearbeidet knyttes også til sunnhet jo mindre som er gjort med den opprinnelige råvaren, desto sunnere er maten. Det vil altså si at den tradisjonelle måten å tenke tilleggsverdi på, at en vares verdi øker med økt bearbeiding, ofte fortøner seg motsatt når det gjelder mat. En matvare kan miste verdi ved bearbeiding i og med at den taper verdier som ekthet, opprinnelse og naturlighet (se artikkel 4). I en studie av danske forbrukere finner Halkier og Holm (2004:18) at ferdigvarer er den produktgruppen som flest forbrukere føler seg usikre på om er trygge å spise. I matvaresektoren er det altså ikke slik at nye produkter og produksjonsmåter eliminerer de gamle. Det er snarere tvert om, ved at de tradisjonelle "naturlige" produktene og produksjonsmåtene forblir kvalitetsstandarder som andre produkter vurderes opp mot (Fonte 2002). Videre vet folk hvilke matvarer som er sunne og hvilke som ikke er det, og de gjør ofte ofre for å oppnå et sunt kosthold. Bruken av matvarer eller ingredienser som forbrukerne liker reduseres fordi de ikke er sunne, mens mange tvinger seg til å lære seg å like mat man egentlig ikke liker, fordi den er sunn (Lupton 1996:84).

³⁸ E.coli O103saken vinteren 2006 har endret noe på dette bildet (Berg 2006). Dette viser at nærhet til en konkret matrisiko utløser informasjon og råd om kjøkkenhygiene. Dette er kunnskap som synes å ha forsvunnet med husmorskolegenerasjonen, men som aktualiseres når matrisikoen kommer på vår egen kjøkkenbenk.

Lupton (1996:85) viser i sin studie hvordan man knytter sunn mat til måten den ble produsert på tidligere. Når man dyrket sin egen mat, eller ikke spiste masseprodusert mat, var dette mer naturlig. Sunn mat knyttes til natur og en rural livsstil, og rangeres over kultur og en urban livsstil. Skuras og Dimara (2004) finner at produkter knyttet til natur og miljø, historie, tradisjon og arv forstås positivt av den urbane befolkningen og er viktige i konstruksjonen av det rurale. Begrepet fabrikklandbruk, som ofte brukes av forbrukerne til å beskrive det moderne industrilandbruket (se artikkel 3), blir på mange måter en selvmotsigelse som ødelegger begrepsparet natur/kultur (Atkinson 1983:16).

Hva som betraktes som natur eller kultur er sosialt konstruert. Til syvende og sist er det svært lite som er natur i en opprinnelig form, i betydningen ikke rørt av menneskehender. For eksempel betraktes tilsetningsstoffer som kunstige og unaturlige nærmest per definisjon, til tross for at mange av tilsetningsstoffene er naturlige stoffer, de tilsettes bare "kunstig" i matvarene. Frukt og grønnsaker betraktes som naturlig og dermed sunn mat, til tross for at de er sprøytet opptil flere ganger med plantevernmidler. Økologisk produsert mat vil derfor oppleves som mer naturlig enn konvensjonelt produsert mat på grunn av at det ikke er benyttet sprøytevernmidler i produksjonen.

Til tross for dette er altså distinksjonen natur/kultur helt sentral når forbrukerne definerer god/sunn versus dårlig/usunn mat (Bugge og Wandel 1995). Lupton (1996:92) argumenterer for at en slik måte å orientere seg på bidrar til å redusere usikkerhet for forbrukerne. Hvis vi tror at maten er "naturlig", gir det oss en bedre følelse når vi spiser den. Flere studier har vist at økologisk produsert mat forstås som mer naturlig enn konvensjonelt produsert mat (Lockie et al 2002, Harper og Makatouni 2002). I en tid hvor forbrukerne med jevne mellomrom eksponeres for matskandaler, først og fremst gjennom mediene, er det grunn til å tro at markedet for økologisk mat vil øke. I avhandlingen vises det empirisk hvordan forbrukernes bilde av, og dermed også tillit til, eget konvensjonelt landbruk påvirkes av strukturen på landbruket og omfang av matrisikoer. I neste omgang påvirker dette potensialet for markedet for økologisk mat. Fraværet av store matskandaler er en viktig forklaring på hvorfor forbruket av økologisk mat fortsatt er lavt i

Norge. Ettervirkningen av E.coli O103-saken kan bli en god indikator på denne forklaringens gyldighet. Samtidig er det viktig å se dette som en prosess hvor forbrukernes redefinering av tillit på matområdet vil skje over tid. Det er også verdt å merke seg at nasjonale matskandaler, som E.coli O103-saken, kan åpne opp for større villighet blant forbrukerne til å kjøpe importert mat.

2.3.2 Tillit

Tillit er et sentralt begrep i avhandlingen, og retter seg mot flere aktører (bønder, næringsmiddelindustri, detaljister, dagligvarebutikker, eksperter, media). Men i størst grad er tillit her rettet mot systemer (næringsmiddelkontroll), produksjonsmåter, teknologi og land. Tillit til institusjoner er en viktig faktor for hvordan folk opplever risiko, hvor stor risiko de aksepterer og hvilke valg de gjør som forbrukere. I situasjoner hvor forbrukerne stilles overfor uklare, motstridende og/eller komplekse vitenskapelige sammenhenger blir tillit særlig viktig. Tillit kan altså hjelpe folk i å avgjøre hvilke matvarer de opplever som trygge å spise og hvilke de av risikohensyn ønsker å unngå (Lang og Hallman 2005, Heimer 2001, Luhmann 1979). Tillit reduserer med andre ord usikkerhet³⁹.

Ifølge Hardin (2001) er tillit et dynamisk begrep som involverer tre størrelser: A stoler på at B gjør X. A stoler altså på at B utfører en bestemt handling (X), men det betyr nødvendigvis ikke at A stoler på B i andre sammenhenger (utfører handling Y og Z).

Statsvitere har i den senere tid argumentert for at tillit er en form for sosial kapital som fremmer samhandling og får demokratier til å fungere (Putnam 1993). Putnam definerer tillit som sentralt element i sosial kapital, og tillit er

³⁹ Perspektivet med betydningen av tillit som navigator for å redusere komplekse situasjoner daterer seg tilbake til 1893 og Durkheims "The division of labour in society".

grunnlaget for sosial samhandling⁴⁰. Sosiale og kulturelle strukturer er ikke bare viktig for dannelsen av sosial kapital, men også for å generere tillit (Putnam 1993). Norge er ett av de land hvor folk fødes inn i et klima av tillit, og er sammen med de andre skandinaviske landene de som skårer høyest på spørsmål som måler generalisert tillit i verdiundersøkelser (Inglehart 1997, Knack og Keefer 1997⁴¹). Ifølge Putnam (1993) ligger forklaringen på forskjeller i sosial tillit mellom land/regioner i landets/regionens historie, og er dermed en arv man har med seg fra den politiske kulturens barndom.

Selv om flere studier har vist at det er sammenheng mellom sosial tillit og demokrati på aggregert nivå, har man ikke greid å påvise samme sammenheng på individnivå. Rothstein (2004) mener årsaken til dette er at kausaliteten mellom sosial tillit og demokrati er motsatt av hva Putnam (1993) mente – det er demokrati som skaper sosial tillit. Mer spesifikt konkluderer Rothstein (2004:26) med at "personal experiences of selective, needs testing welfare institutions undermine interpersonal trust, while experiences of universal institutions tend to increase it". Universelle velferdsordninger er et fellestrekk ved de skandinaviske landene, og manglende opplevelse av å falle utenfor selektive velferdsordninger er altså forklaringen på at det er disse landene som skårer høyest på komparative studier som måler

⁴⁰ Her har vi en klassisk høna-og-egget problematikk. Er tillit en forutsetning for sosial samhandling eller et resultat av samhandling med andre? Trolig er det begge deler. Både slik Putnam (1993), men også Coleman (1990) antar at tillit er en forutsetning for samhandling, samtidig som det kan være et resultat av samhandling (jeg tar risikoen på å samhandle med deg, og hvis det faller heldig ut stoler jeg på deg) (Hardin 2001).

⁴¹ De skandinaviske landene er i en særstilling når det gjelder gjensidig tillit. Knack og Keefer (1997:1285) har brukt spørsmål om man mener folk er til å stole på fra World Value Surveys ("verdiundersøkelsen") i 1981, 1990 og 1991 og finner at Norge får en skåre på 61.2, Finland, 57.2, Sverige 57.1 og Danmark 56.0. Så er det et hopp ned til Canada med 49.6. Nederst av de 29 landene som er med i studien finner vi Brasil med en tillitsverdi på 6.7.

sosial tillit⁴². I avhandlingen argumenterer jeg for at norske forbrukere er født inn i et klima av (institusjonell/sosial) tillit (jfr. artikkel 3) og at de nye risikoenes inntreden på matområdet, utfordrer denne nærmest tatt-for-gitte tilliten. Forbrukerne begynner med andre ord å sette spørsmålstegn ved den tilliten de er sosialisert inn i, fordi man erfarer at systemet ikke er ufeilbarlig. Dette er en vesentlig del av refleksjonsprosessen. Når jeg bruker begrepet refleksive forbrukere henspeler det i stor grad på refleksivitet i forhold til denne tatt-for-gitte tilliten til myndigheter, næringsaktører og produksjonsmåten i Norge.

Hardin (2001 og 2004) knytter videre tillit til interesse. Tillit er avhengig av to ulike dimensjoner. For det første at den som potensielt er til å stole på er motivert til å handle i samsvar med dine interesser, og for det andre at vedkommende er kompetent til å gjøre det (Harding 2004:8). Debatten som fulgte i kjølvannet av E.coli O103-saken vinteren 2006 handler om interesser og tillit. 17. mars publiserte VG en artikkel hvor det ble stilt spørsmål ved landbruksminister Terje Riis-Johansens habilitet. Som bonde og kjøttprodusent er landbruksministeren en av mange norske bønder som eier Gilde, og han kom til ministerposten etter å ha sittet som styremedlem i Norges Bondelag. Flere politikere mente Riis-Johansen hadde interesser som var i konflikt med forbrukernes interesser. I tillegg argumenteres det fra visse politiske hold jevnlig for at Mattilsynet ikke bør ligge under Landbruksdepartementet fordi det her kan være interessekonflikter som fører til at forbrukerne mister tillit til myndighetene (se Terragni 2006).

Egeninteressen til aktørene vil i det lange løp være viktigere enn den kortsiktige fristelsen for vinning. Matprodusenter kan ha en kortsiktig vinning i å

⁴² I en studie av tillit i tolv europeiske land finner Mackie (2001) at tillitsnivået generelt er lavere i den sørøstlige delen av Europa og høyere i den nordvestlige delen. Mackie (2001) mener forklaringen ligger i at en i den nordvestlige delen av Europa har sen ekteskapsalder (spesielt blant kvinner), kjernefamilier som etablerer seg i egne hjem uavhengig av den eldre generasjonen og en utbygd velferdsstat som "server" familiene. I motsetning til sørøst europeiske land hvor man etablerer seg i yngre alder og i mye større grad lever sammen i storfamilier på tvers av generasjoner, mener Mackie (2001) at det i nordvest-Europa genereres tillit utover familien nettopp fordi man er avhengig av det han betegner som "lifecycle service".

ikke overholde regelverk (ikke bruke penger på kontroll, slurve med hygienen, merke om mat som har gått ut på dato etc.), men trusselen om at dette kun er en kortsiktig vinning som kan føre til store tap på sikt, antas å vinne over fristelsen for kortsiktig gevinst. Det er frykten for tapt forbrukertillit som hindrer produsenter i å gå for den kortsiktige vinningen. Samtidig kan man aldri sikre seg mot gratisspassasjerer. Hvis (når) den kortsiktige gevinsten blir stor nok, vil fristelsen bli for stor og en risikerer å ødelegge den opprinnelige tillit (Miller og Hammond 1994)⁴³. Derfor er ikke teorien om rasjonelle valg (ren maksimering av egeninteresse) tilstrekkelig for å løse problemet, ikke-rasjonalistiske variabler som kultur, normer og historie blir derfor viktige supplement (Ziegler 1998). Tillit er knyttet til normer mot opportuniste slik som å lyve, stjele og bedra (Rotter 1980). Det vil si at man ikke isolert kan vurdere motpartens egeninteresse, men også må ta deres moralske standard (normer) og erfaringer fra tidligere samhandling med i vurderingen. Når grensehandlende nordmenn på Svinesund har like høy tillit til norskprodusert som til svenskprodusert kjøtt, mens de har betydelig lavere tillit til dansk og finsk kjøtt, viser det at erfaring har betydning for tillitsforhold på matområdet (Storstad 2003c). Enda lavere tillit har de til kjøtt fra Irland, USA og Belgia, og aller minst til kjøtt fra Botswana. Hele 47 prosent oppgir at de er svært skeptiske (Storstad 2003c). Dette illustrerer at vurdering av ”moralisk standard” (som hygiene, evne til å føre kontroll etc.) også har betydning for vår vurdering av tillit.

For å eksemplifisere dette låner jeg et eksempel fra Sandelien (2003:35). Hun refererer til en Malaysisk turist (Yogis) som på ferie i Norge stopper ved en rasteplass. På et campingbord finner han kurver med moreller og

⁴³ For norsk landbruk vil dette kunne ha store konsekvenser. En matskandale, som E.coli O103-saken, vil trolig ikke bare skade tilliten til den konkrete aktøren som er årsaken til skandalen (her: Gilde), men hele det norske landbruket vil tape tillit hos forbrukerne. Lang og Hallman (2005) finner i sin studie av forbrukertillit til genmodifisert mat at aktørene på feltet blir vurdert hver for seg når det gjelder tillit, men samtidig er det sterk korrelasjon mellom hvordan de ulike aktørene vurderes. Det betyr at de ulike aktørene som skal sikre forbrukerne trygg mat blir betraktet som en del av et større system. Når Gilde var årsaken til at mange mennesker ble svært syke av E.coli O103-bakterien og ett lite barn dør, slår ikke dette tilbake kun på Gilde. Forbrukerne vil se andre aktører i matvaresystemet i sammenheng, fra Mattilsynet til bøndene, og det vil kunne påvirke tilliten til alle disse aktørene.

plommer, men ingen selger. På en plakat står det at morellene koster 30 kroner kurven, plommene 25 og at pengene kan legges i kassen på bordet. Yogis overveldes av at bonden gir ham og andre totalt ukjente personer denne tilliten. Bonden må vite at ingen løper noen risiko hvis de tar frukt-kurvene uten å betale. Dette eksemplet viser at det er mulig å ha tillit til totalt ukjente personer, og starte en transaksjon kun basert på moralske standarder (det er moralsk galt å stjele, og det vil frambringe en følelse av skyld og dårlig samvittighet). Gitt at dette ikke var første gangen bonden satte ut frukt for selvsalg, viser også eksemplet at handel kun basert på tillit er mulig.

Kasperson et al (1999) viser at tillit til institusjoner er veldig sensitiv for spesifikke hendelser, og ifølge Slovic (1999:45-46) er det lettere å tape enn å vinne tillit – tillit er asymmetrisk. Slovic peker på fire grunner for dette. For det første er negative hendelser gjerne mer spesifikke og definerte hendelser (ulykker, uhell etc.), og dermed mer synlige og merkbare enn positive hendelser. Folk vektlegger videre negative hendelser i større grad enn positive hendelser. Det vil si at på områder hvor risikoen er liten, men konsekvensene store (for eksempel at et fly faller ned), vil negative hendelser (et fly faller ned, og alle omkommer) øke vår risikoopplevelse i større grad enn positive hendelser (nyere og sikrere fly). For det tredje oppleves kilder som rapporterer om negative, tillitsødeleggende hendelser som mer troverdige enn de som kommer med gode, positive nyheter. Den siste faktoren Slovic (1999) trekker fram for å belegge asymmetriprinsippet, er at når mistillit først er et faktum, har den en tendens til å bli forsterket og gjentatt bekreftet.

Poortinga og Pidgeon (2004) betviler at tillit nødvendigvis er asymmetrisk. De finner at styrken på holdningene som ligger til grunn har stor betydning. Jo sterkere mening man har, desto mindre sannsynlig er det at folk vil endre oppfatning etter negative hendelser. Det asymmetriske prinsippet finner Poortinga og Pidgeon (2004) at er gyldig for personer som har en svakere mening i utgangspunktet, det vil si folk som er mer i tvil, og derfor er lettere å påvirke.

Det er ikke tillit i seg selv som er hovedtema i avhandlingen. Spørsmålet er hva som skjer i det norske matvaremarkedet når folk begynner å stille spørsmål ved tilliten til ulike aktører i matvaresystemet. Dette er i tråd med

Giddens (1990) og Becks (1992) påstand om at tilliten har endret karakter fra å være utforsket og basert på sedvane (tatt for gitt), til å bli noe man oppnår og får fra autonome og refleksive individer.

Jeg har i avhandlingen ikke diskutert i hvor stor grad tilliten er refleksiv, men konstaterer at forbrukerne reflekterer over sin tillit til ulike aktører, produksjonsland og produksjonsmåter. Studiefeltet i avhandlingen er politisk kontroversielt, og det er derfor grunn til å tro at politisk orientering og verdier påvirker vurderingene av de operasjonelle målene på tillit. Det vil altså si at oppfatninger av landbrukspolitikken, og da i særdeleshet statlige overføringer til landbruket, vil være med på å påvirke respondentenes tillit til norsk matvareproduksjon og norskproduserte matvarer. Denne siden ved temaet har jeg ikke analysert empirisk, men er refleksjoner jeg har gjort meg underveis i arbeidet.

2.3.3 Borger eller forbruker?

I sosiologien er folk gjerne aktører eller borgere, hvis de da ikke betegnes i henhold til en av sine andre roller arbeidstakere, ungdom, foreldre, kvinner, velgere, innvandrere etc. I avhandlingen er det rollen som forbruker som er i fokus. Til denne rollen er det knyttet spesifikke forventninger og interesser. De interesser vi har som forbrukere kan lett komme i direkte konflikt med de interesser vi har i kraft av våre andre roller. Som forbruker kan man ha interesse både av at dagligvareforretninger selger vin og sprit, at de er åpne sendt på kvelden og på søndager og at prisene er lave. Det er ikke gitt at dette er interesser vi vil forfekte som foreldre eller som samfunnsborgere. Vi kan se fornuften i en restriktiv alkoholpolitikk, forstå de ansattes ønske om å slippe å arbeide på søndager og sent på kvelden og evner å se at et press i retning av stadig lavere priser betyr at produsenter og produksjonsarbeidere presses til å ta snarveier i produksjonsprosessen.

I løpet av de siste 10-15 årene har spørsmålet om hva som er det beste for forbrukerne, eller mer allment for kundene, fått en stadig mer sentral plass i den politiske debatten. Du skal argumentere godt for å få oppslutning om et forslag hvis din motstander med noen rett kan vise til at det "ikke er i forbrukernes interesse" (Storstad 1998a). Høyest mulig kvalitet til lavest mulig pris er det som gjerne forstås som forbrukerinteresser. I tillegg kommer

muligheten til å velge. Men kunder i en dagligvarebutikk foretar ikke sine valg utelukkende på grunnlag av rene forbrukerinteresser. Dyrevelferd, etiske betraktninger rundt ulike sider ved produksjonen og miljøhensyn er alle faktorer som har eller kan ha betydning for hvilke produkter vi velger å kjøpe. Dette er forhold som ofte kommer i konflikt med ønsket om lavest mulig pris. Det er derfor ofte vanskelig å gi noen entydig definisjon av "forbrukerinteresser" – de lar seg vanskelig isolere fra andre interesser og det vil ofte være motsetninger mellom de ulike interessene vi ønsker å oppnå (Storstad 1998a).

Jeg velger å gi begrepet *forbrukerinteresse* en vid betydning, og det medfører også at begrepet "matvarekvalitet" defineres vidt. Matvarekvalitet omfatter ikke bare sensorisk kvalitet, men også aspekter knyttet til miljømessig, helsemessig og dyreetisk forsvarlig produksjon. I artikkel 3 har jeg gjort nærmere rede for hvordan jeg definerer matvarekvalitet, og viser at forbrukernes forestillinger gjør at opprinnelsesland⁴⁴ i seg selv kan inngå i begrepet om matvarekvalitet.

⁴⁴ Det finnes flere studier som viser at geografisk opprinnelse er en av parametrene som er med på å definere matvarekvalitet og dermed et tegn på kvalitet for forbrukerne (se bl.a. Gianni et al 2002). Samtidig har flere studier vist at ulike former for kvalitetsmerking på kjøtt ofte øker forbrukernes opplevelse av kvalitet (Verbeke og Ward 2006). I en norsk studie fant vi at merking med opprinnelsesland var noe av det viktigste for norske forbrukere (Heggem og Storstad 2003). Import av kjøtt er fortsatt relativt begrenset i Norge, men en studie av grensehandlende Nordmenn på Svinesund viste at 77 prosent sjekket hvilket land kjøttet var produsert i før de eventuelt kjøpte det (Storstad 2003c:66). Det var spesielt de som bodde nære grensen og ofte var på Svinesund for å handle matvarer som sjekket kjøttets opprinnelsesland.

3. Økologisk produksjon og forbruk

Økologisk landbruk bygger på økologiske prinsipper og det filosofiske grunnsynet er at naturen har verdi i seg selv, slik at alle arter har rett til å utfolde seg i samsvar med artens natur⁴⁵. Produksjonen skal i så stor utstrekning som mulig baseres på lokale og fornybare ressurser, innen de rammene som naturen setter. Det benyttes ikke giftige sprøytemiddel, kunstgjødsel, eller genmodifiserte organismer. Mens det konvensjonelle landbruket bygger på industrisamfunnets premisser, skal hensynet til effektivitet og økonomisk utbytte ikke gå på bekostning av naturen i det økologiske landbruket (Innbjør 1983). Framveksten av det økologiske landbruket er en motreaksjon på industrialiseringen av det konvensjonelle landbruket, og dermed en måte for forbrukerne og produsentene å markere avstand til konvensjonell produksjon på. Dette betyr i neste omgang at forbrukernes syn på i hvor stor grad det nasjonale konvensjonelle landbruket er på kollisjonskurs med hensynet til miljø, dyrevelferd og helse, vil ha betydning for framveksten av et økologisk alternativ. Dette perspektivet ligger til grunn for avhandlingen.

3.1 Produksjon og forbruk i Europa i dag

Becks (1992) beskrivelse av risikosamfunnet er nyttig som teoretisk bakteppe for å forstå mye av det markedsmessige oppsvinget både produksjon og forbruk av økologisk mat fikk i mange vestlige land utover på 1990-tallet. Tsjernobylulykken i 1986 var en påminnelse om at teknologien ikke er ufeilbarlig, og for Norges vedkommende fikk ulykken betydelige konsekvenser for dyr på beite. Kugalskapen, som kom nøyaktig ti år etter Tsjernobyl, var den neste store påminnelsen om nye risikoer på matområdet. Kombinert med flere andre årsaker, har markedet for økologisk mat fått et vesentlig oppsving i mange vestlige land i løpet av 1990-tallet. Samtidig er det til dels

⁴⁵ Padel (2004) er en utmerket oversiktsartikkel over økologisk landbruk og dets utvikling.

store forskjeller mellom europeiske land når det gjelder hvor stor andel av jordbruksarealet som drives økologisk. I hovedsak gjelder at økningen og omfanget er størst i den nordlige delen av Europa, og minst i den sørlige (Scandurra 2000, Michelsen 2001). Ifølge Debio har andelen økologisk dyrket areal i Norge økt fra 1.5 prosent i 1999 til 3.5 prosent i 2005. Vi ligger med det betydelig under både Finland (7,3%), Sverige (6,8%) og Danmark (5,8%), og har langt igjen før målet om 15 prosent er nådd⁴⁶. Michelsen (2001) finner at det er de landene hvor økologisk landbruk står sterkest (Tyskland, Sverige, Østerrike og Finland) som har hatt svakest vekst de siste årene. Han antyder at disse landene kan ha nådd et metningspunkt, men at det også kan finnes andre forklaringer.

Samlet for EU-landene er de økologiske gårdsbrukene gjennomsnittlig større enn de konvensjonelle. Mens det økologiske gårdsbruket er 270 dekar i gjennomsnitt, er det konvensjonelle bruket 180 dekar (Europakommisjonen 2001). Dette varierer imidlertid mye mellom medlemslandene. Forskjellen mellom økologiske og konvensjonelle gårdsbruk i Finland og Danmark er for eksempel minimal. Derimot er det en markert forskjell i Sverige, hvor de økologiske brukene er merkbart større enn de konvensjonelle. Gjennomsnittsstørrelsen på norske økologiske gårdsbruk var 146 dekar i 2005⁴⁷, mens snittet for alle norske gårdsbruk er på 195 dekar dyrket mark.

Forskjellene mellom landene når det gjelder omfanget av økologisk produksjon behøver nødvendigvis ikke å bety at vi finner de samme forskjeller landene i mellom når det gjelder omfang i forbruket av økologisk mat. Det er imidlertid vanskeligere å finne gode tall som beskriver forbrukersiden. Østerrike og Danmark er de to landene hvor økologiske matvarer utgjør størst andel av den totale matvareomsetningen, 22.5 prosent i Østerrike og 2.53 prosent i Danmark. Storbritannia er ett av landene som har hatt den sterkeste økningen i salget av økologisk mat på 1990tallet (Franklin 2002, Morgan og Murdoch 2000).

⁴⁶ Med den nye "rød-grønne" regjeringen som tiltrådte høsten 2005 målet økt fra 10 prosent i 2010 til 15 prosent innen 2015. Målsetningen omfatter både forbruk og produksjon.

⁴⁷ I 1999 var gjennomsnittsstørrelsen på økologiske gårdsbruk 85 dekar. Det vil si at målt i areal dyrka mark har de økologiske gårdene økt med 61 dekar (72%). I samme periode har gjennomsnittlig størrelse på norske gårdsbruk økt med 33 prosent (48 dekar).

I Norge ble økologiske produkters andel av det totale salget estimert til under 1 prosent i 2001 (Nordisk Ministerråd 2005). For mange forbrukere er økologisk melk det produktet som introduserer dem for det økologiske markedet, og den har i Danmark blitt selve symbolet på utviklingen innenfor det økologiske matvaremarkedet (Nørfelt 2000, Lynggaard 2001). Også i Norge ser vi at melk er det produktet som har fått en hovedrolle i utviklingen⁴⁸. Det er TINE og melk som i første rekke har blitt utfordret til å gi forbrukerne et økologisk alternativ. Dette kan synes noe paradoksalt i og med at vi finner den mest direkte sammenhengen mellom produksjonsmåte og økologiske produktkvalitet når det gjelder frukt og grønnsaker. Det synes umiddelbart enklere å kommunisere fordelene med økologisk mat når det gjelder frukt og grønnsaker enn melk. I produksjonen av økologisk frukt og grønt brukes ikke plantevernmidler, mens fordelene for forbrukernes helse av at kyrne ikke er føret opp på kraftfôr synes mindre umiddelbar.

Tall fra 2005 viser at 1.7 prosent av melka er økologisk produsert (Statens landbruksforvaltning 2006), men når bare 48 prosent av dette kommer ut til kundene som økologiske melkeprodukter, betyr det at bare 0.8 prosent av omsatte melkeprodukter er økologisk merket⁴⁹. Når det gjelder kjøtt er også andelen små. I 2005 utgjorde økologisk slakt 0.6 prosent av totalt innveid kjøtt til slaktning (Statens landbruksforvaltning 2006). Størst andel er det innenfor sau/ lam med 1.4 prosent, og lavest innenfor gris med beskjedne 0.05 prosent. En kartlegging Statens landbruksforvaltning har utført, viser at kun 16 prosent av slaktet økologisk kjøtt blir solgt som økologisk. 1.2 prosent av eggene som produseres er økologiske, og 76 prosent merkes og selges som økologiske egg.

⁴⁸ I Tyskland hvor kornprodukter, etterfulgt av poteter, grønnsaker og frukt, og så melk på femteplass av de viktigste økologiske produktene (Mann 2003). Dette er mer typisk for sentraleuropeiske land. Melk er viktigste produkt slik i Norge og Danmark (Mann 2003:463).

⁴⁹ Det er til dels store forskjeller mellom de ulike TINE-produktene når det gjelder hvor stor andel de økologiske alternativene utgjør av totalsalget. Fra februar 2005 er all kefir fra TINE produsert av økologisk melk, og salget av økologisk lettrømme utgjorde i 2005 9.2 prosent av det totale salget av lettrømme. TINE har en målsetning om at 4 prosent av det totale salget skal være økologisk innen 2010 (Årsmelding TINE 2005).

Det er til dels store prisforskjeller mellom økologisk og konvensjonelt produsert mat, men som Gianni et al (2002) kan pris for forbrukerne brukes som en parameter i definisjon av matvarekvalitet. Økologiske melkeprodukter er 820 prosent dyrere for norske forbrukerne enn konvensjonelle alternativer (Statens landbruksforvaltning 2006). Størst forskjell er det på TINEs lettrømme hvor det økologiske alternativet er 20 prosent dyrere enn ”konvensjonell” lettrømme. Minst prisforskjell er det på Norvegia hvor den økologiske osten er åtte prosent dyrere enn ikke-økologisk Norvegia fra TINE. På grønnsaker er prisforskjellene gjerne større, fra 13 prosent på gulrøtter til 109 prosent på blomkål.

Sammenlignet med andre land er ikke prisforskjellene mellom økologiske og konvensjonelle matvarer dramatisk forskjellig i Norge. Lohr (2001) viser at 40-50 prosent prisforskjell ikke er uvanlig. I Danmark er økologisk mat 20-30 prosent dyrere enn det konvensjonelle alternativet, i Sverige 20-40 prosent, i Tyskland 20-50 prosent og i Storbritannia 30-50 prosent. Ut fra Lohrs (2001) prissammenligning (Norge er ikke inkludert) ser det ut som om Norge ikke skiller seg ut i negativ retning, med unntak av en del grønnsaker. Det er derfor liten grunn til å tro at prisforskjellene er en hovedforklaring på forskjeller i økoforbruk mellom Norge og andre vestlige land.

Mens forbruket i Norge er ubetydelig, er nabolandet Danmark et av landene med høyest forbruk av økologisk mat, og andre studier har også vist at danske forbrukere i større grad enn norske, er villige til å betale en merkostnad for økologisk produsert mat (Wandel og Bugge 1997). Forskjellen mellom de to landene skyldes flere forhold, men jeg har i avhandlingen valg å se på i hvilken grad forbrukernes tillit til det konvensjonelle landbruket har betydning. Tillit til, eller mangel på kritikk av, det konvensjonelle landbruket antas å ha en grunnleggende betydning fordi økologisk landbruk er en alternativ produksjonsform som har vokst fram nettopp på grunn av kritikk mot industrialiseringen og effektiviseringen av det konvensjonelle landbruket (se også Lynggaard 2001).

3.2 Framveksten av økologisk produksjon og forbruk

Økologisk landbruk vokste fram i Norge som et alternativ til det konvensjonelle landbruket fra 1960-tallet, men det var først på 1970-tallet at

utviklingen virkelig begynte å få betydning (Johnsen og Mohr 2000). Dette er analogt med utviklingen i Danmark og en rekke andre vestlige land (Nørfelt 2000). De første økobøndene bygde på en biodynamisk driftsform som har sitt utspring i Steiners antroposofiske verdier. Dette var de første innovatørene av økologisk landbruk (Vartdal 1993:75). I tillegg tok bønder med økofilosofiske verdier opp ideen om økologisk landbruk, og la om drifta ut fra at de mente at det konvensjonelle landbruket var inne i et fundamentalt blindspor (Vartdal 1993:80). Vartdal (1993) identifiserer også en tredje gruppe økobønder, reformistene, som etter hvert har funnet sin plass innenfor det økologiske landbruksmiljøet. Denne gruppen har i motsetning til de to andre, svakere ideologisk orientering, men er likevel interessert i økologi og er skeptiske til både landbrukspolitikken og måten det konvensjonelle landbruket drives på (Vartdal 1993:86).

Forbruket av alternative varer og tjenester som utviklet seg fra sin spede begynnelse på 1960-tallet, skjedde først blant intellektuelle og blant ansatt i offentlige sektor som hadde mistet tro og tillit til både vitenskap, teknologi og myndigheter (Franklin 2002:197). Disse ble senere etterfulgt av personer med høyere profesjonsutdanning og høy inntekt, så som arkitekter, ansatte innenfor media, kommunikasjon og markedsføring. Ved at disse nye gruppene raskt tok til seg det nye forbruksmønstret, ble det etter hvert mer alminnelig og mindre alternativt, radikalt og outrert å handle alternativt. Her ser vi klare paralleller til utviklingen innenfor økologisk produksjon. Etter hvert som nye, og mindre radikale og spesielle grupper av bønder går over til en økologisk driftsform, bidrar dette til å gjøre økologisk mat til noe mindre spesielt og mer "vanlig". Det er altså klare paralleller mellom utviklingen innenfor forbruk av økologisk mat og utviklingen innenfor økologisk produksjon. Pionerene innenfor forbruk har en noe annen og sterkere ideologisk orientering enn de senere gruppene av økologiske forbrukere. Det vil derfor også være rimelig å betrakte dagens forbrukere av økologisk mat i Norge som pionerer i og med at forbruket er i en tidlig fase og omfatter en meget liten andel av forbrukerne. I Danmark har pionerene derimot fått følge av langt flere, og økoforbrukerne utgjør en betydelig andel (21 prosent i Danmark og 56 prosent i Norge, se artikkel 4 og 5).

Forholdet mellom økoforbruk og økoproduksjon er temaet i den siste artikkelen i avhandlingen. Her viser vi empirisk at verdisettene til pionerene innenfor både produksjon og forbruk av økologisk mat har mange felles trekk, og at motivasjonen både for økoforbruk og økoproduksjon er lik i og med at det ligger et ideologisk miljøsyn til grunn. Det er altså ikke bare økoforbrukerne som er refleksive, men også økobøndene. Jeg konkluderer i artikkel 4 med at skal greie å øke gruppen av økoforbrukere utover de som er motivert av miljømessige hensyn, er man avhengig av å nå den store gruppen helsebevisste forbrukere⁵⁰. Disse vil altså være motivert av andre grunner, og grunner som ikke først og fremst er ideologiske, men rettet inn mot egen helsegevinst. Denne gruppen kan dermed ikke karakteriseres som refleksive på samme måte som pionergenerasjonen av økoforbrukere. I hvilken grad dette er tilfelle også for de økobøndene som har lagt om driften de senere år, vet vi lite om. En studie av danske økobønder kan tyde på at betydningen av ideologiske motiver som bekymring for miljøet og kritikk mot det konvensjonelle landbruket er blitt mindre utover på 1990-tallet. Tro på at økologisk produksjon er framtiden for det danske landbruket og at det er muligheter for en bedre økonomi ved å legge om driften har blitt mer tydelige motiver (Michelsen 2001, Padel 2004). Hvis reformistene er den gruppen økobønder som har økt i omfang den senere tid, slik Michelsens (2001) studie tyder på, har vi samme situasjon blant produsentene som blant forbrukerne. Det vil si at ideologi som motiv for å legge om driften har blitt svakere, og økonomiske motiver har fått en mer sentral plass. Blant forbrukerne har hensynet til miljø veket plassen for en mer individualistisk orientering der hensynet til egen helse er viktigere.

⁵⁰ Det finnes etter hvert en lang rekke studier (sosiologiske og økonomiske) som har analysert motivene for kjøp av økologisk mat. Svakheterne med flere av disse (bl.a. Chinnici et al 2002, Donovan og McCarthy 2002, Lockie et al 2002) er at de har en for grov inndeling av forbrukeren i økologiske og ikke-økologiske forbrukere. For eksempel Lockie et al sin studie fra Australia oppgir 40 prosent at de har spist økologisk mat i løpet av det *siste året*. Disse defineres i den empiriske analysen som økologiske forbrukere selv om hele 59 prosent av disse oppgir at de bare spiser litt økologisk mat, 17.6 prosent nesten ingenting og 2.6 prosent ikke vet. Samtlige av disse tre studiene konkluderer med at helse er viktigste motivasjon for å kjøpe økologisk mat, men de er ikke egnet til å si noe om hva som motiverer de dedikerte økoforbrukerne, pionerene. Tilsvarende metodeproblem i slike studier er behandlet i artikkel 4.

Utover på 1960tallet fikk man i flere vestlige land de første spesialbutikkene som solgte ren, naturlig og helsebringende mat (wholefoods) (Franklin 2002). Dette var på mange måter en egen "bevegelse" og ren mat innbefattet mer enn økologisk dyrkede matvarer. Blant annet var vegetarianisme en av flere "rene" eller "naturlige" dietter som ble anbefalt innenfor denne retningen⁵¹. Det å spise ren, naturlig og ubesudlet mat "was a symbolically rich expression of solidarity for a multitude of political causes and in this sense food had become politicised" (Franklin 2002:201). Det var livet til småbrukerne som var modellen eller idealet for denne bevegelsen. Småskala, selvforsynende landbruk med minimal bruk av teknologi ble betraktet som det rene og naturlige, som i resultat gav trygge matvarer (Franklin 1999:201 og 2002:202-203). På mange måter er det riktig å hevde at dette idealet også i dag er noe mange vil trekke fram som det landbruket som gir trygge matvarer, og som i tillegg er det mest bærekraftige miljømessig sett. Det empiriske materialet i avhandlingen underbygger dette, og har vært en av de viktigste problemstillingene i studien. Idealbildet er også i stor grad knyttet til det vanlige norske konvensjonelle landbruket.

3.3 Økologisk mat som meningsdannende forbruk

Forbruk av mat involverer ikke bare en tilfredsstillelse av fysiske behov, det er også en kulturell reproduksjon (Slater 1997:132). Hva du spiser, når og sammen med hvem er ikke en tilfeldighet. Gjennom kunnskap og bruk av nasjonale og lokale råstoffer, produkter og retter reproduseres den kulturen man er en del av og en egen identitet formes (Asp 1999:289). Forbruk er altså meningsdannende for den enkelte, og dette er meninger eller symboler som deles og tillegges verdi av flere enn den enkelte forbruker. Kjøp av økologisk mat bør derfor forstås i en slik sosial kontekst, hvor økologisk mat gir en annen mening for enkelte grupper av forbrukere enn for andre. For enkelte grupper vil denne meningen være signifikant og dermed slå ut i for-

⁵¹ På midten av 1980tallet var det 1 200 spesialbutikker som solgte "ren" mat i Storbritannia, og dette var i følge Franklin (2002:202) mye av årsaken til at de ordinære stormarkedene tok inn eget sortiment med "naturlig" mat, hvor økologisk dyrket mat utgjorde en sentral del av sortimentet.

bruk av denne typen mat, for andre ikke. Ved å ha kjennskap til og bruke de kodene som eksisterer i ens egen kultur, er man med på å reproducere og befestе "medlemskap" innenfor en gitt gruppe eller kultur (Slater 1997:132, Warde 1997:198).

Økologisk mat er altså noe mer enn bare mat, det signaliserer noe utover det at maten er økologisk. Dette "noe mer" kan for eksempel være at man er en bevisst forbruker, at man er en person som tar hensyn til og ansvar for egen helse og til miljøet. Eller at man ikke bare er opptatt av pris når man handler mat, men snarere av kvalitet i en vid betydning av begrepet. Man signaliserer altså hvem man er, eller hvem man ønsker å framstå som: "You are what you eat", "you eat what you are" (Murcott 1986). Ikke overraskende er den symbolske betydningen av å kjøpe økologisk mat størst for de med høyskole eller universitetsutdannelse (Bjørkhaug og Storstad 2001). Den mening som tillegges en vare er i konstant endring, og designere, produsenter, markedsførere og forbrukere bidrar kollektivt og individuelt til at mening endres (McCracken 1990:71).

Det synes rimelig å hevde at de kulturelle og symbolske sidene ved forbruk blir særlig framtrædende når vi har tilfredsstilt våre basale behov. Når kjøp av klær ikke lenger handler om å dekke til kroppen og verne den mot vær og vind, eller når kjøp av mat ikke bare handler om å tilfredsstille sult blir symbolkraften viktigere. Dette betyr i neste omgang at de symbolske sidene ved forbruk i størst grad er knyttet til den vestlige delen av verden vi som har råd til å bry oss mer om symboler enn om livsnødvendige kalorier. I så måte kan det hevdes at kjøp av økologisk produsert mat er en luksus vi kan unne oss, mens for store deler av verdens befolkning er det fortsatt den daglige bekymring rundt i det hele tatt å ha noe å spise som er altoverskyggende. På den annen side skjer mye av verdens matproduksjon de facto økologisk, uten at dette tillegges mening der det skjer.

Crook (1997, i Franklin 1997) argumenterer for at dereguleringen i offentlig sektor som fulgte av en neoliberal politikk gav en dårligere veiledende funksjon. Forbrukerne ble i større eller mindre grad tvunget til å foreta egne, selvstendige valg i forhold til egen trygghet. Med andre ord en individualisering av ansvar for egen helse og trygghet. Dette er analogt med Beck (1992) som argumenterer med at risiko i globaliseringen går hånd i

hånd med økende individualisering. Det er videre naturlig å knytte dette fenomenet til en svekkelse i folks tillit til offentlige myndigheter. Fra å være bygget på "blind" tillit, ble forbruk bygget på en føre var-holdning og innovasjon (Franklin 2002:197). I den forstand kan man altså si at forbrukerne tvinges til refleksivitet i forhold til eget forbruk. I så måte kan ikke forbruk av økologisk mat kun forstås som en produksjon og reproduksjon av mening og symboler. Med matskandaler, tap av tillit og en fornyet påminnelse om sammenhengen mellom natur, produksjonsmåte, mat og helse, er det grunn til å tro at økologisk mat kan oppleves som en nødvendighet. Med andre ord et basalt behov, og ikke et "luksusgode" man unner seg fordi man har alt annet og vil vise sosial tilhørighet.

Det kan også være grunn til å anta at den symbolske verdien av å spise økologisk mat avtar som sosial markør, og dermed også i verdi, når markedet vokser og går fra å være en nisje til å bli et betydelig segment. Warde (1997:197) påpeker at forbruksstudier har lagt betydelig vekt på de symbolske sidene ved det moderne forbruk. Konsekvensene er at man ofte har oversett at forbruk gjerne også har andre funksjoner enn de rent symbolske eller identitetsskapende. Det er ikke helt urimelig å hevde at mye av den maten vi spiser inntar vi av den enkle grunn at vi er sultne, og ikke fordi vi skal vise omverden hvem vi er og hvilken gruppe vi tilhører.

4. Data og metode

Avhandlingen bygger både på kvalitative og kvantitative data, men med hovedvekt på surveydata. Det er benyttet flere ulike sett surveydata: To utvalg norske forbrukere, ett utvalg danske forbrukere, ett datasett fra økologisk bønder og ett fra konvensjonelle bønder. Disse dataene er brukt i de tre siste artiklene, mens surveydata fra Marked og mediainstituttets Norsk Monitor ligger til grunn for artikkel 2. Videre er det brukt kvalitative data i to av artiklene: Artikkel 3 baserer seg på intervjuer med kunder i en dagligvarebutikk i Trondheim, den første artikkelen er en dokumentanalyse av kugalskapens historie. En av grunnene til at jeg har hatt mulighet til å bruke såpass mange og kostbare datasett er at jeg parallelt med doktorgradsarbeidet har arbeidet på to andre forskningsprosjekter på Bygdeforskning om samme tema.

I hver av de seks artiklene har jeg redegjort for hvilke datasett og metoder som er benyttet, og framstillingen her vil derfor delvis overlappe redegjørelsen i artiklenes metodeavsnitt. I tillegg vil jeg i dette avsnittet gå litt nærmere inn på de surveydataene som er benyttet i avhandlingen. Dette fordi svarprosenten er relativt lav, og det er derfor påkrevet med en grundigere diskusjon av datas validitet.

4.1 Redegjørelse for dataene i dokumentstudien

Artikkel 1, om kugalskapens historie, har i motsetning til de andre artiklene ikke et eget metodeavsnitt. Jeg har valgt å betegne artikkelen som en dokumentstudie fordi jeg har basert meg på andres skrevne beretninger⁵². Metoden har sine røtter i historiefaget, og har de siste tiårene ikke vært mye

⁵² Innunder dokumentanalyse ligger også *tekstanalyser* som er en form for litterær analyse hvor retorikk og lingvistikk blir sentralt i analysen. Det er ikke en slik form for dokumentstudie jeg har gjort.

brukt i samfunnsvitenskapene, hvor intervju, observasjon og spørreskjema tradisjonelt har dominert som datakilder (McCulloch 2004, Scott 1990). Av den grunn er det heller ikke en omfattende metodelitteratur på feltet (May 2001:176). Det er imidlertid ikke de tekniske sidene ved bruken av dokumentstudier som er utfordringen, men at man tenker igjennom hvorfor og hvordan dokumenter bør brukes som datakilder (metodologien) (McCulloch 2004:7).

De dokumentene, eller skrevne tekstene, som er brukt i artikkelen om kugalskapens historie er brukt som informasjonskilder om hvordan kugalskapen utviklet seg i Storbritannia. På den måten har jeg kunnet rekonstruere kugalskapens historie. Jeg har innhentet faktainformasjon, men også benyttet andres analyser, for å gjøre min egen analyse av kugalskapens historie.

I artikkelen har jeg brukt ulike dokumenter, men viktigst har rapportene fra det britiske landbruksdepartementet (MAFF) (primærkilder) og andre forskeres framstilling av historien vært (sekundærkilder). En oversikt over samtlige dokumenter finnes i artikkelens referanseliste, og jeg har ikke foretatt noen kildekritikk utover å anta at offentlige dokumenter og publiserte artikler og bøker fra forskere er troverdige. Informasjonens troverdighet styrkes av at jeg finner samme informasjon og framstilling i flere uavhengige kilder. Jeg er imidlertid oppmerksom på at de dokumenter jeg har benyttet, ikke uten videre kan benyttes som gyldige representasjoner av virkeligheten. Som alle former for data har de sine problemer og svakheter, men det er ingen logisk grunn til at akkurat dokumenter er spesielt problematiske som datakilder (Hammersley og Atkinson 1987:139).

Dokumenter er sosiale og historiske konstruksjoner og må derfor forstås i forhold konteksten de er skrevet i. I arbeidet med artikkel 1 søkte jeg derfor hele veien å analysere informasjonen i dokumentene i lys av den kunnskap man til en hver tid hadde om egenskapene ved BSE og sammenhengen til vCJD. Å forstå dokumentene i sin kontekst er avgjørende for å kunne si noe om avsenders interesser, og for å unngå at samfunnsvitenskapelige dokumentstudier blir ahistoriske.

4.2 Redegjørelse for intervjudataene

I artikkel 3 har jeg brukt kvalitative data som ble samlet inn i en dagligvarebutikk (Bunnpris i Elgeseter gate, Trondheim) i mars-april 1998, og formålet var å utdype forståelsen av den skepsis mot importert kjøtt som vi fant i artikkel 2.

I januar 1998 begynte enkelte av Bunnprisbutikkene i Trondheim å selge importert storfekjøtt fra Botswana. Det importerte kjøttet lå i samme disk som det norske og var godt merket med "Import -Tilbud", men hadde ingen tilleggsinformasjon utover at det var importert (for eksempel opprinnelsesland)⁵⁸. Kun én av de 24 kundene jeg intervjuet svarte at hun ikke hadde sett at kjøttet var merket med "import". Denne datainnsamlingen er en "hybrid" mellom kvalitative og kvantitative data. Butikkledelsen var positiv til å la meg foreta datainnsamling i butikken, men satte som krav at jeg ikke oppholdt kundene over lengre tid. Den løsningen jeg fant mest hensiktsmessig var å utforme "intervjuguiden" nært opp mot et spørreskjema. Jeg formulerte 19 lukkede og åpne spørsmål (se appendiks 1), og noterte alt kunden sa når han eller hun begrunnet sine svar på de lukkede spørsmålene. Etter hvert intervju skrev jeg ut det informantene hadde sagt ut fra de fragmentene og stikkordene jeg hadde notert meg underveis i intervjuet. I artikkelen er dataene brukt på samme måte som man tradisjonelt sett bruker kvalitative intervjudata.

Å utdype kvantitative forskningsresultater med påfølgende kvalitative undersøkelser, slik som i artikkel 3, er en relativt lite utbredt, men likevel interessant forskningsstrategi (Grønmo 1996). Selv om kvalitative og kvantitative metoder har sitt *utspring* i ulike epistemologi, er det ikke selvmotsigende å bruke ulike metoder innenfor en og samme studie. Kvalitative data er bedre egnet til å få fram de sosiale konstruksjonsprosessene som ligger til grunn for forbrukernes valg av importert kjøtt versus norskprodusert. Jeg ønsket kvalitative data nettopp for å få bedre innblikk i det valget de gjorde,

⁵⁸ Kravet om merking med opprinnelsesland kom senere, og omfatter i dag også uemballert bær, frukt og grønnsaker (Heggem og Storstad 2003)

eller ikke gjorde. Det betyr ikke at kvantitative data, som riktignok bygger på en positivistisk tradisjon, er uforenelig med sosial konstruksjon som utgangspunkt. Når det gjelder valg av metode, er det de ulike metoders egenskaper som er avgjørende, og ikke metodens epistemologiske tradisjon (Bryman 1984).

Etter min mening er det ikke noe epistemologisk fundamentalt skille mellom kvalitative og kvantitative metoder. I likhet med blant andre Denzin (1989) og Brewer og Hunter (1989) mener jeg at en kan benytte begge formene for datainnsamling, eller "hybrider" av disse på ett og samme fenomen. Det er for eksempel fullt mulig å få frem mønstre og prosesser også ved bruk av kvantitative data og teknikker. Dette er data som ikke begrenser seg til å tallfeste omfanget av et fenomen og generalisere fra utvalg til populasjon. På samme måte som kvantitativ metode ikke nødvendigvis er positivistisk, kan man også finne positivistiske trekk innenfor den kvalitative metode-tradisjonen (Bryman 1984:89). De to hovedgruppene av metoder komplimenterer hverandre, og selv om det gjerne er slik at den enkelte forsker eller det enkelte forskningsprosjekt som regel benytter bare en av metodetypene, vil et og samme fenomen bli belyst bedre ved bruk av begge metoder.

Denne framgangsmåten, eller metodetriadring begrunnes gjerne ut fra et ønske om å styrke validiteten, men er ingen garanti for at det vil bli resultatet (Storstad 1994). Metodetriadring kan gjøre forskeren mer oppmerksom på behovet for en kritisk vurdering av materialet, men hovedhensikten ved å bruke flere, utfyllende metoder på ett og samme fenomen er å føre både bredde og dybde inn i undersøkelsen (Fielding og Fielding 1986).

4.3 Redegjørelse for surveydataene

Forbrukerdatasettet som er benyttet i artikkel 4 og 6 er samlet inn i forbindelse med prosjektet "Risikokommunikasjon: Mat, risiko og media" (Norges forskningsråd 1998-2001).⁵⁴ I årsskiftet 1999/2000 ble det sendt ut 3000 spørreskjema (se appendiks 2) til et representativt utvalg nordmenn

⁵⁴ Spørreskjemaet utarbeidet jeg i samarbeid med Anne Haukenes.

over 18 år⁵⁵.

Et *bruttoutvalg* på 3 000 personer er relativt stort og var begrunnet i egne og andres tidligere erfaringer med lave svarprosent. Spørreskjemaene ble sendt ut i midten av november 1999. Det kom 47 feiladresserte skjema i retur og i tillegg ringte 23 personer for å si at de av ulike grunner ikke ville eller kunne svare på undersøkelsen. Det vil si at vi hadde et *nettoutvalg* på 2 930 personer. Vi mottok 641 ferdigutfylte spørreskjema, det vil si en svarprosent på 22 prosent. I begynnelsen av januar 2000 ble det sendt ut 2 289 skjema til de som ikke hadde svart i første runde. Vi mottok 326 svar, det vil si en svarprosent på puringen på 14 prosent. Til sammen mottok vi 967 ferdigutfylte skjema og dette utgjør 33 prosent av *nettoutvalget* og 32 prosent av *bruttoutvalget*.

967 personer er et tilstrekkelig antall til at vi kan bryte ned på *underutvalg* (alder, utdanning etc.) for å sammenligne ulike grupper av forbrukere. Utvalget er trukket etter kriteriene for sannsynlighetsutvalg for å sikre representativitet, og derigjennom muligheten til å generalisere fra utvalg til populasjonen. Når en så stor andel som 67 prosent av de som mottok skjemaet ikke har svart, er det viktig å undersøke i hvilken grad vi kan hevde at vårt utvalg virkelig er *representativt* for den norske befolkning (populasjonen). Ved å sammenligne populasjonstall fra Statistisk sentralbyrå (SSB) med utvalget testet vi representativitet for en rekke bakgrunnsvariabler (Storstad og Haukenes 2000:18-26). Hovedresultatene er framstilt under:

- *Kjønn*: Ubetydelige forskjeller. Menn: 49.1 prosent i utvalget og 48,8

⁵⁵ Den tekniske delen av datainnsamlingen ble foretatt av meningsmålingsbyrået Din Mening AS i Trondheim. Utvalget ble trukket av DM Huset AS som baserte seg på Telenors telefonkatalogdatabase. Denne inneholdt 97 prosent av alle landets husstander. De øvrige tre prosentene som ikke var representert, var personer med hemmelig nummer, personer kun med mobilabonnement, eller personer uten telefon, som for eksempel studenter i studentbyer med telefon på gangen. Utvalget er trukket ved bruk av klyngeutvalg. Klyngene besto av kommuner som var gruppert etter en by-bygd dimensjon. 36 kommuner ble tilfeldig trukket ut. Fra disse kommunene ble 3000 personer trukket tilfeldig. Her av disse fikk tilsendt et spørreskjema med forespørsel om å delta i undersøkelsen.

prosent i populasjonen. Kvinner: 50.9 prosent kvinner i utvalget og 51.2 prosent i populasjonen.

- *Alder:* Jevnt fordelt, med unntak av de yngste (under 30 år) og de eldste (over 80 år) som er noe underrepresentert.
- *Utdanning:* De med universitets/høyskoleutdanning er overrepresentert (34 mot 24 prosent) i forhold til gruppen med videregående utdanning (40 mot 53 prosent i befolkningen). Ubetydelig forskjell i andelen som har høyeste fullførte utdanning på grunnskolenivå (26 i utvalget mot 23 prosent i befolkningen).
- *Inntekt:* Noe høyere bruttoinntekt i utvalget. Gjennomsnittlig bruttoinntekt (1998) var 233 780 kr i utvalget og 206 800 ifølge selvangivelsesstatistikken.
- *Partitilhørighet:* Velgerne til Senterpartiet, Sosialistisk Venstreparti og Høyre var noe overrepresentert, mens Fremskrittspartiets velgere var noe underrepresentert.

De skjevheter som er dokumentert i utvalget medførte ikke at utvalget ble veiet i analysen. Når skjevhetene ikke er mer alvorlige enn tilfellet er her, kan man ved å benytte veiting risikere at resultatet blir at skjevhetene forsterkes. Det vil med andre ord si at veiting av datamateriale kan virke mot sin hensikt (Berk 1993).

I artikkel 5 har jeg brukt data som ble samlet inn i forbindelse med prosjektet "Harmoni på bekostning av økologi? En analyse av økodiskursens betydning for markedet" (Norges Forskningsråd 2000-2003).⁵⁶ Datainnsamlingen ble utført i 2. - 13. oktober 2000 ved bruk av telefonintervju (se appendiks 3 for spørreskjema). Meningsmåliningsinstituttet Norfakta AS gjennomførte intervjuene med 1000 respondenter (over 18 år) i både Norge og Danmark. Innsamlingen av de danske dataene ble utført av dansk-språklige intervjuere.

For å få et utvalg på 1000 personer i hvert av de to landene ble 4000 personer i Norge og 2963 personer i Danmark oppringt. Som det framgår av tabell 1 var det 60 prosent som ikke ville la seg intervju og 15 prosent var av

⁵⁶ Spørreskjemaet ble utarbeidet i samarbeid med kollega Bjørn Egil Flø på Bygdeforskning.

ulike grunner var utilgjengelige. Ser vi bort fra de 15 prosentene (597 personer) som man ikke nådde eller som var uaktuelle (utenfor målgruppen/spurt tidligere) var nettoutvalget på 3403 personer. Det vil si at svarprosenten var på *29 prosent for nettoutvalget og 25 prosent for bruttoutvalget.*

Tabell 1. Respons Norge.

	Frekvens	Prosent
Ikke svar	279	7,0
Opptattsignal	22	0,6
Nummer ikke i bruk	93	2,3
Nekt	2403	60,1
Personen er utilgjengelig	45	1,1
Utenfor målgruppe	150	3,8
Spurt tidligere	8	0,2
Gjennomført intervju	1000	25,0
Total	4000	100,0

I Danmark var svarprosenten betydelig høyere med 40 prosent i nettoutvalget og 34 prosent i bruttoutvalget.

Tabell 2. Respons Danmark.

	Frekvens	Prosent
Ikke svar	213	7,2
Opptattsignal	43	1,5
Nummer ikke i bruk	83	2,8
Usikker avtale	4	0,1
Sikker avtale	4	0,1
Nekt	1499	50,6
Personen er utilgjengelig	62	2,1
Utenfor målgruppe	55	1,9
Gjennomført intervju	1000	33,7
Total	2963	100,0

I likhet med det datasettet som er benyttet i artikkel 4 ser vi igjen at svarprosentene er relative lave. Dette skal jeg drøfte nærmere i neste avsnitt. Ved lav svarprosenten er det derfor viktig at man så langt som mulig tester

eventuelle skjevheter i utvalget. Det er også gjort for dette datasettet (se Bjørkhaug og Storstad 2001:1218), og resultatene er oppsummert under:

- *Kjønn:* I det norske utvalget er kvinner overrepresentert (58.6 prosent mot 51.2 prosent i populasjonen). Denne forskjellen er langt mindre i det danske utvalget (53.7 prosent mot 50.6 prosent i populasjonen).
- *Alder:* I begge utvalgene er det en tendens i retning av at yngre er overrepresentert, mens gruppen over 70 år er underrepresentert. I det norske utvalget er 9.1 prosent over 70 år sammenlignet med 15.7 prosent i populasjonen. Prosentdifferansen er noe større i det danske utvalget hvor 5.3 prosent er over 70 år mot 13.7 i populasjonen.
- *Utdanning:* Andelen personer med utdanning på universitets eller høghskolenivå er vesentlig høyere i begge utvalgene, sammenlignet med populasjonen (Norge: 41.9 prosent/29.6 prosent, Danmark: 40.1 prosent/22.1 prosent), mens andelen med videregående skole som høyeste fullførte utdanning er underrepresentert (Norge: 38.9 prosent/53.3 prosent, Danmark: 37.0 prosent/45.2 prosent).
- *Inntekt:* Det er stor likhet mellom husholdningsinntekt i populasjonen og utvalget både i det norske og danske utvalget.
- *Partitilhørighet:* Partipreferansene til de norske respondentene stemmer bra med Gallups partibarometer for samme måned, men igjen ser vi at Framskrittspartiet er noe underrepresentert, mens Senterpartiet og Sosialistisk Venstreparti er noe overrepresentert. I det danske utvalget er det derimot større forskjeller. Skjevheten knytter seg i første rekke til at Venstre er overrepresentert i utvalget i forhold til resultatene fra meningsmålingen (35.4 prosent/29.1 prosent), og Dansk Folkeparti underrepresentert (4.6 prosent/10.6 prosent).⁵⁷
- *Bosted:* I det danske utvalget er det ingen skjevheter når det gjelder kommunestørrelse mellom utvalg og populasjon. I det norske utvalget

⁵⁷ I følge den danske avisen Politiken 2. desember 2000 var Venstre inne i en vekstperiode på det tidspunktet våre data ble samlet inn. Det henvises blant annet til en meningsmåling fra Vilstrup Research fra november 2000 hvor Venstre har en oppslutning på 33.5 prosent. Senere målinger fra Gallup Instituttet for Berlingske Tidende viser også at Venstre hadde over 30 prosent i de to siste målingene høsten 2000 (http://gallup.dk/dynpages/Pol_Indeks_Alt.aspx).

er det en overrepresentasjon av personer bosatt i de minste kommunene (mindre enn 20 000 innbyggere) og i de største bykommunene (mer enn 100 000 innbyggere).

De skjevheter vi finner i utvalgene kan påvirke resultatene. Analyse av data-materialet viser at forbruk av økologisk mat ikke påvirkes signifikant av utdanningsnivå i Norge, men at dette er tilfelle i Danmark (Storstad 2002b). Når gruppen av høyt utdannede er vesentlig overrepresentert, kan det derfor føre til at andelen økoforbrukere framstår som noe høyere i Danmark enn det i virkeligheten er. På samme måte kan overrepresentasjonen av kvinner i det norske utvalget bidra til at andelen økoforbrukere framstå som noe høyere enn hva det reelt sett er.

Artikkel 6 er en sammenligning av forbrukere og produsenter, og i tillegg til de forbrukerdataene som er redegjort for innledningsvis i dette avsnittet (benyttet i artikkel 4), brukes data fra spørreundersøkelser til to produsentgrupper: Et utvalg økobønder og et utvalg konvensjonelle bønder (se appendiks 4). Disse dataene ble samlet inn på prosjektet "Mat og miljø: Forbrukerholdninger og utfordringer for lokal produksjon og nasjonal distribusjon av økologiske matvarer" (Norges Forskningsråd 1997/2000). I motsetning til de to andre prosjektene som jeg har brukt data fra i avhandlingen arbeidet jeg ikke selv på dette prosjektet. Spørreskjemaet er utarbeidet av forskerne Hilde Bjørkhaug (medforfatter på artikkel 6) og Bjørn Egil Flø. Jeg var kun inne og kommenterte og kom med innspill til spørsmål. Grunnen til at vi har brukt data fra den første forbrukersurveyen (brukt i artikkel 4), og ikke de nyeste forbrukerdataene, er at flere av spørsmålene fra denne studien er stilt likelydende til de to gruppene av bønder. Bjørkhaug og Flø (1999) har gjort rede for datamaterialet i en egen publikasjon, og redegjørelsen under er hentet fra deres rapport.

Statens kornforetning trakk et tilfeldig utvalg på 750 gårdsbruk med konvensjonell produksjon som hadde søkt produksjonstilskudd i 1998. Fem gårdsbruk ble fjernet fra bruttoutvalget på grunn av dobbeltregistrering, ukjent adresse eller nedlagt drift. Av nettoutvalget på 745 bruk besvarte 383 spørreskjemaet, noe som gir en svarprosent på 51 (51 prosent også for bruttoutvalget). Det økologiske utvalget ble trukket av Debio, og besto av 750

gårdsbruk som drev økologisk eller var under omlegging til økologisk drift. I dette utvalget var frafallet på seks bruk, og av nettoutvalget på 744 økologiske gårdsbruk besvarte 469 undersøkelsen. Det gir en svarprosent på *63 både i netto- og bruttoutvalget*. For begge utvalgene ble det sendt ut én purring.

Kontroll av mulige skjevheter i nettoutvalget viser at det ikke er skjevheter når det gjelder kjønn (Bjørkhaug og Flø 1999). En sammenligning med data fra SSBs levekårsundersøkelse i landbruket i 1995 (også en utvalgsundersøkelse), viser heller ikke forskjell mellom andel kvinner og menn. Derimot er det en større andel med høyere utdanning i "vårt" utvalg enn det som framkommer i levekårsundersøkelsen, noen flere som har lønnet arbeid utenfor bruket (57 prosent mot 53 prosent) og en større andel som har under ti prosent av inntekten fra gårdsbruket. Bjørkhaug og Flø (1999) antyder at dette delvis kan forklares med at levekårsundersøkelsen ble foretatt i 1995, mens deres undersøkelse ble gjennomført fire år senere. I løpet av den tiden har blant annet flere yngre bønder med lengre utdanning kommet inn i landbruket.

4.3.1 Problemer med lav svarprosent

Det er ikke uvanlig med svarprosenter godt under 50 prosent på surveyer (Williams 2003). Surveyer på tilsvarende tema som omhandles i avhandlingen viser at vi ikke er alene om problemet med lav svarprosent. Kjærnes og Poppe (2003:28) har en svarprosent på 16 i Norge og 13 prosent i Danmark (telefonintervju). Svarprosenten i en tidligere studie (telefonintervju) er noe høyere: 34 prosent av bruttoutvalget og 50 prosent av nettovalget (Kjærnes 2001:51). I denne undersøkelsen ble det også foretatt datainnsamling i Danmark, og her er svarprosenten betydelig høyere enn den var i det norske utvalget – 63 prosent i bruttoutvalget og 80 prosent i nettovalget. I datasettene som er benyttet i avandlingen var svarprosenten lavest for de tre forbrukersurveyene, med en svarprosent på 40 eller lavere. Det viktig å diskutere dette opp mot kvaliteten (validiteten) på dataene. Mer spesifikt er det den ytre validiteten som kan svekkes og det påvirker resultatenes generaliserbarhet (Ringdal 2001:215). Det finnes flere statistiske metoder for å redusere negative effekter ved skjeve utvalg, men ingen av

disse er brukt i de analyser som ligger til grunn for avhandlingen. Jeg skal derfor ikke gå nærmere inn på disse statistiske metodene⁵⁸, men diskutere problemet med lav svarprosent mer generelt⁵⁹. Jeg viser videre til hva vi har gjort for å redusere problemet og hvilke implikasjoner dette kan ha for resultatene som avhandlingen bygger på.

Ifølge Fowler (1993:43) bør man forutsette at lav svarprosent fører til skjevheter i utvalget og i tillegg at skjevhetene er systematiske. Når målefeilene er systematiske, svekker det dataenes validitet, og det skapes usikkerhet rundt resultatene. Det finnes en form for trøst i at lav svarprosent er et generelt problem ved bruk av surveyer (Curtin et al 2005, Särndal og Lundström 2005, Tourangeau 2004, Leeuw og Heer 2002, Synodinos og Yamada 2000, Heer 1999). Steeh (1981, sitert i Heer 1999) finner at svarprosenten har vist en nedadgående tendens i flere tiår, og at dette gjelder både surveyer som forskere, myndigheter og næringsliv står bak. Det som kanskje er spesielt bekymringsfullt, er at svarprosenten blir stadig lavere til tross for at man tar i bruk virkemidler for å øke svarprosenten (færre spørsmål, premier etc). Samtidig har omfanget av undersøkelser økt kraftig, og forskningen er ikke alene på dette "markedet". De fleste større bedrifter kjører regelmessig markedsundersøkelser, organisasjoner og offentlige myndigheter (kommuner etc.) bruker også slike undersøkelser relativt hyppig. I tillegg konkurrerer man om folks tid med ulike former for telefon salg, og flere av disse innleder samtalen med at de "bare" skal gjennomføre en undersøkelse, for senere å avsløre at de egentlig er ute etter å selge ett eller annet (Williams 2003).

Lav svarprosent er både et resultat av at man oppnår kontakt med færre (er ikke hjemme, tar ikke telefonen, har skiftet adresse ol.), og at flere avstår fra å delta i undersøkelser (Heer 1999). De svarprosentene jeg har brukt er utregnet ved å inkludere både de respondentene vi ikke kom i kontakt med

⁵⁸ Jeg henviser til Groves et al (2002) og Särndal og Lundström (2005) for nærmere utdyping av disse teknikkene.

⁵⁹ Internt frafall (respondenter som ikke svarer på enkeltspørsmål i undersøkelsen) diskuteres ikke da dette ikke var vesentlig i noen av surveyene.

(f.eks. de som ikke tok telefonen) og de som nektet å delta.

Det er to mulige problemer knyttet til lav svarprosent. For det første at lav svarprosent gir mindre utvalg. Når bruttoutvalget i utgangspunktet er stort (nok), reduseres eller fjernes dette problemet. Blir derimot utvalget for lite, påvirkes muligheten til å bryte utvalget ned i undergrupper, og begrenser derfor analysemulighetene. Det andre problemet er mer alvorlig, nemlig at lav svarprosent gir kvalitativt dårligere data. Jo lavere svarprosenten er, desto større sannsynlighet er det for at man har et problem med skjevheter i utvalget som påvirker resultatene, og dermed de konklusjoner man kan trekke på grunnlag av disse.

Dillman et al (2002) trekker fram flere faktorer som kan være avgjørende for om respondentene velger å besvare undersøkelsen eller ikke. Hva man får igjen for å delta vurdert opp mot hva man alternativt kunne ha brukt tiden sin på, er en av disse. Dette er i tråd med Johnson et al (2002:62) som peker på grad av individuell versus kollektiv orientering som en viktig forklaring. Personer med en individuell orientering, foretar en "nyttekostnadsanalyse" når de vurderer om de skal svare på et spørreskjema, mens de med en kollektiv orientering er mer villige til å delta uten å få noe igjen. Bruk av ulike former for premiering (alt fra flaxlodd til trekning av større pengepremier eller reiser) henvender seg derfor til de med en individuell orientering. Studier har vist at den mest effektive formen for premiering er å på forhånd sende penger (sjekk) til respondentene og foreta intervjuet etterpå (Singer 2002). Å gi en mindre pengegave på forhånd økte svarprosenten med 19 prosentpoeng, mens gaver gitt på forhånd økte svarprosenten med åtte prosentpoeng i gjennomsnitt (Church 1993). Premier har vist seg å være spesielt nyttige i studier hvor respondentene ikke motiveres ut fra andre grunner som for eksempel (egen)interesse (Singer 2002:165). Når det gjelder bruk av lotteri/trekninger er det vanskeligere å si noe om effekten. Enkelte studier viser positiv effekt på svarprosenten, mens andre viser ingen effekt (Singer 2002).

Groves et al (2002) er også inne på betydningen av kollektiv orientering når de trekker fram at surveydeltakelse kan oppleves som et sosialt bytte mellom individene og den institusjonen som står bak. Det er med andre ord nærmest en borgerplikt. Når Synodinos og Yamada (2000) finner at frafallet i surveyer

er større i de store byene enn i mer rurale områder, og at tilbakegangen i svarprosent har vært størst i byene de siste 20 årene, kan dette tolkes som en overgang fra en kollektiv til en mer individuell orientering. Videre viser også metodeforskningen at grupper som har falt utenfor samfunnet i mindre grad svarer på spørreskjemaundersøkelser, noe som også underbygger hypotesen om at det å delta i slike undersøkelser kan forstås om et sosialt bytte.

Det er også en hypotese at undersøkelsens tema har betydning for hvem som velger å delta. Når undersøkelsens tema blir brukt for å overtale respondentene til å delta (f.eks. i følgebrev), kan temaets relevans for den enkelte respondent påvirke deltakelsen positivt (Dillman et al 2002). Dette gjelder spesielt for undersøkelser der respondentene på forhånd selv kan se igjennom spørsmålene i undersøkelsen (postale surveyer, websurveyer). På samme måte kan respondentenes kjennskap til, og mening om, de som står bak undersøkelsen ha betydning for deltakelsen.

I tillegg kan intervjuerne påvirke valg om deltakelse. Blant annet ser man at erfarne intervjuere ofte oppnår en høyere svarprosent enn uerfarne (Dillman et al 2002). Det er med andre ord mulig å lære seg hvordan man skal opptre og hvordan man skal argumentere i møte med respondentene for å få flest mulig til å delta.

Porst og Briel (1995, referert i Singer 2002:163164) utførte en undersøkelse som viste at det er tre hovedgrunner til at man svarer på surveyer: 1) Altruistiske grunner (31 prosent av de som deltok): surveyen betraktes som nyttig og man deltar av sosiale forpliktelser (jfr. borgerplikt/sosialt bytte). 2) Surveyrelaterte grunner (38 prosent): interessert i temaet, fant intervjueren tiltalende. 3) Personlige grunner (30 prosent): For eksempel at de følte de hadde lovet å delta.

Det ville selvfølgelig vært ønskelig med en høyere svarprosent i de undersøkelser som er benyttet i avhandlingen, men skjevhetene er ikke så store at verdiene i materialet er betydelig svekket. I neste avsnitt diskuteres dataenes validitet nærmere.

4.3.2 Validitet og generalisering av dataene

Svarprosenten var vesentlig høyere for begge de to utvalgene bønder enn de

var i alle de tre forbrukersurveyene. I tillegg var svarprosenten blant økobøndene (63 prosent) høyere enn blant de konvensjonelle bøndene (51 prosent). Det er naturlig å knytte dette til respondentenes interesse for temaet i undersøkelsen. Vi henvendte oss til bønder med spørsmål om deres virke som bonde. Men selv om undersøkelsen for begge gruppene av bønder handlet om landbruk generelt og økologisk produksjon spesielt, var svarprosenten relativt lav. Interesse alene er altså ikke tilstrekkelig til at man øker svarprosenten opp til et nivå der frafallet blir minimalt. Noe av grunnen til at svarprosenten ikke er høyere enn 51 og 63 prosent, være at bønder har en lang rekke skjema å fylle ut i løpet av et år (søknader om produksjonstilsudd, kvalitetssikringsskjema og en rekke andre rapporteringsskjema), og at de har nådd et metningspunkt når det gjelder skjemautfylling. Det ble heller ikke brukt noen form for premiering for å motivere til høyere svarprosent.

Når det gjelder de tre forbrukersurveyene, er det vanskeligere å si noe sikkert om i hvilken grad interesse for temaet var utslagsgivende for svarprosenten. Som vist over testet vi dataenes representativitet på de variabler hvor det var mulig å sammenligne med populasjonen. Derimot er det umulig å teste representativitet på en lang rekke andre variabler som kan være med på å skape skjevhet i utvalget. Har de som er spesielt opptatt av mat og risiko eller økologisk mat i større grad svart på undersøkelsen? Slike skjevheter i utvalget er det vanskeligere å undersøke, i og med at man mangler sammenlignbare tall både for populasjon og bruttoutvalg.

I Storstad og Haukenes (2000) prøvde vi likevel å se om resultater fra spørsmål i undersøkelsen kunne hjelpe oss til å si noe mer om i hvilken grad interesse for undersøkelsens tema var skjevfordelt. Vi fant at 19 prosent oppgav at de ofte snakket med venner, kollegaer og/eller bekjente om temaet mat og risiko, 58 prosent at de i blant gjorde det og 23 prosent gjorde det så å si aldri. Andelen som oppgav at de ofte leste om mat og risiko i avisene var 41 prosent, 51 prosent leste om temaet i blant, mens bare åtte prosent oppgav at de så å si aldri leste om dette temaet i avisene. Videre vurderte 26 prosent seg selv som mer opptatt av temaet mat og risiko enn "andre personer", 14 prosent som mindre opptatt, mens 60 prosent mente at de var like opptatt av temaet som "andre personer". Hvem man her har sammenlignet seg med, vil naturlig nok variere fra person til person. Men det er

naturlig å tro at spørsmålet er besvart ut fra en vurdering av i hvilken grad personer i omgangskretsen er opptatt av dette temaet og/eller i hvilken grad temaet vies plass i samfunnsdebatten (aviser, TV og media mer generelt).

Ser vi disse tre spørsmålene under ett, er om lag 20 prosent av utvalget meget interesserte i temaet mat og risiko, om lag samme andel er lite interessert, mens majoriteten av utvalget (om lag 60 prosent) er middels interesserte. I hvilken grad dette kan sies å være et representativt bilde på den voksne norske befolkning står likevel igjen som et ubesvart spørsmål. Men resultatene gir ikke et bilde av noen vesentlig overvekt av de med stor interesse for undersøkelsens tema. Det betyr ikke at det ikke er skjevheter i utvalget når det gjelder interesse for tematikken som omhandles i spørreskjemaet. Det at Senterpartivelgerne er noe overrepresentert i de norske utvalgene, og Venstrevelgerne i det danske utvalget, kan være en indikasjon på at landbruksinteresse for temaet kan ha ført til skjevheter.

I og med at vi var oppmerksomme på problemene med lav svarprosent, valgte vi å sende ut skjema til hele 3000 personer. Det løser ikke problemet med skjevhet i utvalget, men sikret at vi, til tross for en svarprosent på bare 33, fikk et utvalg som var stort nok til å brytes ned på underutvalg. I denne undersøkelsen er det spesielt to forhold jeg tror har påvirket svarprosenten i negativ retning. For det første var det et veldig omfattende skjema: 59 spørsmål, til dels med store spørsmålsbatterier. For det andre ble skjemaene sendt ut like før og like etter nyttår. Robson (1993) advarer mot å sende ut spørreskjema i desember, som er den av årets måneder med lavest svarprosent. Samtidig hadde vi lagt inn en premie i form av trekking av fem pengepremier (to på 2500 kroner og tre på 1000 kroner).

Den lave svarprosenten i telefonintervjuene, spesielt for det norske utvalget (artikkel 5), tror jeg ikke skyldes noe spesielt forhold. Det reflekterer det faktum at dette er et generelt problem. Enkelte av spørsmålene i de to forbrukersurveyene er likelydende, og det at vi har tilnærmet samme svar på disse spørsmålene i de to utvalgene er med på å styrke dataene validitet.

Man har alltid prøvd å ta hensyn til mulige skjevheter i utvalg, det er derfor vi hypotesetester og regner på konfidensintervall. Men ved betydelige

skjevheter trengs det andre teknikker, for eksempel ulike former for veiing (der en respondent veier opp for flere av de som ikke har svart). Skal man veie datamaterialet, er det en forutsetning at man kjenner fordelingen i bruttoutvalget eller i populasjonen. Det gjør man gjerne når det gjelder variabler som kjønn, alder, bosted ol., men ikke når det gjelder andre systematiske grunner for ikke å delta.

Det er to grunner til at vi ikke skal overdramatisere validitetsproblemer i surveydata med lav svarprosent. For det første er det ikke slik at lav svarprosent nødvendigvis betyr at skjevheter er markante. Dernest har eventuelle skjevheter i utvalg mindre betydning når vi undersøker underliggende dimensjoner, mønstre eller sammenhenger mellom variabler i et utvalg.

Keeter et al (2000) utførte et eksperiment med ulik lengde på datainnsamlingsperioden og antall ganger de ringte opp personer som ikke tok telefonen ved første oppringning. De fikk store forskjeller i svarprosent (henholdsvis 36.0 og 60.3 prosent), men fant likevel bare signifikant forskjell mellom utvalgene på 14 av de 91 variablene, og i tillegg var disse forskjellene ganske små. To andre studier (Merkle og Edelman 2002, Curtin et al 2000) indikerer også at problemene med skjevheter i utvalg med lav svarprosent ikke nødvendigvis er vesentlige. Dette betyr ikke at vi skal slutte å bekymre oss over lave svarprosenter. Det vil fortsatt være slik at jo høyere svarprosent, desto mer sannsynlig er det at datas validitet øker. Samtidig er det mye som tyder på at effekten av høyere svarprosent er større om man for eksempel greier å øke svarprosenten fra 20 til 40 prosent, eller om man øker fra 40 til 60 prosent (Curtin et al 2000:414).

En annen grunn til ikke å overdramatisere validitetsproblemene som følger med lav svarprosent, er at skjevheter i utvalget ikke har like stor betydning når man er ute etter å undersøke underliggende mønstre i et datamateriale. Hvis hovedhensikten hadde vært å generalisere enkeltresultater som sier noe om omfang og utbredelse av et fenomen fra utvalg til populasjon, vil betydelige skjevheter i utvalget være et betydelig problem. For eksempel å slå fast at 5 prosent av den norske befolkning er økoforbrukere. Som antydning tidligere kan man tenke seg at personer som er veldig opptatt av økologisk mat i større grad har svart på undersøkelsen, og at denne gruppen derfor er overrepresentert i utvalget. Jeg kan derimot ikke se noen logisk grunn til, at

enkelte grupper av økoforbrukerne har svart i større grad enn andre forbrukere som har et like høyt forbruk av økologisk mat. Det vil med andre ord si at jeg, med rimelig sikkerhet, antar at den gruppen av respondenter som defineres som økoforbrukere i avhandlingen er representativ for økoforbrukerne i populasjonen.

Forskning er ikke først og fremst å stadfeste et fenomens utbredelse. Det er først når vi analyserer sammenhenger mellom variabler, og finner mønstre i materialet at vi "forsker" og kan forklare ulike sammenhenger og fenomener. Da vil det være slik at vi finner igjen de samme mønstrene, uavhengig av hvordan utvalget er trukket. Til tross for lav svarprosent er dataene i avhandlingen vel egnet til det Martinussen (1984) betegner som analytisk generalisering. Det vil si en generalisering av mønstre og sammenhenger til teorier og modeller. Jeg generaliserer for eksempel til de strukturer, mekanismer og faktorer som påvirker forbruk av økologisk mat. Man generaliserer da uavhengig av om data gjelder et utvalg eller hele populasjonen (Aaberge og Laake 1984). Da spiller det ingen rolle om de tilgjengelige dataene er resultat av tilfeldig trekking eller ikke, men det er et ufravikelig krav at det er sammenheng mellom modellen og de data som danner grunnlaget for modellen (Aaberge og Laake 1984). Dataene som er brukt i avhandlingen oppfyller dette kravet.

5. Hovedkonklusjoner og implikasjoner

En sentral ambisjon i avhandlingen har vært å forklare hvorfor markedet for økologisk mat utviklet seg sent og aldri har tatt av i Norge. Dette har jeg sett i sammenheng med at tilliten til norskprodusert mat og det norske konvensjonelle landbruket har vært høy. Det jeg avslutningsvis ønsker å gjøre er å trekke denne fortolkningen noe videre, ved å antyde hvilke implikasjoner avhandlingens resultater har for utformingen av matpolitikken på området og for næringsaktørene. I tillegg vil jeg peke på noen nye problemstillinger i forlengelsen av avhandlingen.

Sosiologiens produkt er viten om sosiale forhold (Martinussen 1999:7), og de empiriske resultater jeg velger å trekke fram i dette avslutningskapitlet er de hovedfunn jeg mener er de mest sentrale. Det betyr ikke at andre kan finne andre resultater, men at det er disse resultatene som best sier noe om det som var mitt tematiske utgangspunkt for denne studien.

Ett av de viktigste resultatene er at norske forbrukeres tillit til norskprodusert mat ikke bare er et resultat av mindre risiko for matbåren sykdom, men også tillit til måten maten produseres på. For forbrukerne henger dette sammen. Et småskalalandbruk som gir konnotasjoner som trygghet, nærhet og autentisitet. Dette setter begrensninger for markedet for økologisk mat, men antyder også muligheten for et bredere *alliansefellesskap* mellom bønder og forbrukere.⁶⁰ Ut fra det argumenterer jeg for at tilliten til norskprodusert mat kan fungere som en *mental handelsbarriere* i et åpnere matvaremarked. Det er nettopp dette Landbruks og matdepartementet søker å videreutvikle med

⁶⁰ I avhandlingen har betydningen av matvarepriser kun vært overfladisk behandlet, men det betyr ikke at pris er uten betydning. I en studie fant vi at om lag en tredjedel av norske forbrukere legger vekt på at man kan opprettholde et småskala landbruk med lav industrialiseringsgrad *til tross for* at dette fører til økte matvarepriser (Rye og Storstad 2001).

de to konkurransestrategiene for norsk landbruk, Godt Norsk⁶¹ og Norsk Gårdsmat.

De to strategiene bygger på to ulike dimensjoner ved kvalitetsbegrepet. Mens Godt Norsk-kampanjen var kjennetegnet ved dokumentasjon, sporbarhet og kontroll, søker Norsk Gårdsmat-satsningen å bygge opp en positiv relasjon mellom produsent og forbruker gjennom vektlegging av det opprinnelige, naturlige og ferske, forankret i lokale mattradisjoner og kultur. Det legges opp til at forbrukerne skal oppsøke det enkelte gårdsbruk og handle varer som er produsert på gården, og dermed fysisk møte bonden. I markedsføringsterminologien kalles dette relasjonsmarkedsføring, hvor en av de viktigste pilarene er fokus på en nærrelasjon til kunden (jfr. Giddens (1984) tillit bygd på ansikt-til-ansikt-relasjon).

Norsk Gårdsmat og Godt Norsk er i all hovedsak rettet inn mot å ivareta norske forbrukeres lojalitet. Internasjonale markedsandeler er i denne sammenheng mindre viktige. Merking med opphavsland blir også brukt som strategi i markedsføringen av matvarer i for eksempel Sverige. Godt Norsk er altså ikke et særnorsk fenomen, men et uttrykk for at det som er produsert lokalt og nasjonalt gjerne blir betraktet som bedre og sikrere enn det som er produsert langt unna (Juric og Worsley 1998). Flere studier har vist at merking og sporbarhetssystemer (som Godt Norsk) er viktige for å holde på forbrukertilliten (Verbeke og Ward 2006). Matvaresektoren skiller seg fra andre økonomiske sektorer ved at mange matvarer er lett bederverlige, og dermed vanskelige å transportere over lange avstander uten at det går ut over kvaliteten. Koblet sammen med forbrukernes bekymringer over matbåren risiko og industrielle produksjonsmetoder, gir dette nasjonale produsenter et fortrinn fremfor utenlandske produsenter. I tillegg vet vi at mat og smak i stor grad er kulturelt betinget, og det er fortsatt store nasjonale og regionale forskjeller i forbruk og matvaner. Dette taler for å fokusere på nasjonalitet og produksjonsland i markedsføringen av ulike typer matvarer og landbruksprodukter.

⁶¹ Nå i sommer (2006) er det vedtatt at Godt Norsk som merke skal avvikles og at det skal utvikles et nytt merke i regi av Matmerk og Kvalitetssystem i landbruket (KSL) som nå slås sammen.

Selv om de to strategiene har samme utgangspunkt – å trygge innenlandsk marked for norskprodusert mat – er det ting som tyder på at Norsk Gårdsmat har blitt tatt bedre imot av forbrukerne enn Godt Norsk. Resultatene i denne avhandlingen tyder på at dette kan forklares med at de to strategiene forbindes med ulike sider av kvalitetsbegrepet. Norsk landbrukspolitikken utvikler seg i dag i to retninger. For det første satses det på effektivitet. Større bruk, produksjoner og besetninger skal tilfredsstille ønsket om stadig billigere mat (bulkstrategien). Det er et uttalt mål at gapet mellom norske og utenlandske matvarepriser skal reduseres. Deler av norsk landbruk er for smått og ulønnsomt. Denne strategien er også knyttet til ventede endringer i WTO og et eventuelt EU-medlemskap. I tillegg legges det betydelig vekt på utvikling av nisjeprodukter eller det som ofte omtales som kvalitetsprodukter (nisjestrategien). Økologisk produksjon forstås av forbrukerne som en del av nisjelandbruket, nettopp fordi økologisk landbruk og forbruk er tuftet på en kritikk av det konvensjonelle landbruket (bulkstrategien). Mens Godt Norsk kan sies å være tilpasset den første utviklingsretningen, er Norsk Gårdsmat i pakt med det andre utviklingstrekket.

Bulkstrategien er derfor en *forutsetning* for nisjestrategien. Med andre ord åpner et mer effektivt landbruk, med større gårdsbruk og besetninger, opp for ulike typer nisjeprodukter som skiller seg fra bulkproduktene på en eller annen måte (f.eks. autentisitet – basert på en lokal eller regional oppskrift eller tradisjon eller økologisk produsert etc.). Spesielt gjelder dette markedet for økologiske matvarer. Dette er nettopp tuftet på en kritikk av det konvensjonelle landbrukets fokus på effektivitet. Samtidig viser avhandlingen at norske forbrukere har sterk tillit til norske bønder og norsk matproduksjon, og at denne tilliten i stor grad er tuftet på *forestillingen* om norsk landbruk som en småskala produksjonsmåte og fravær av matskandaler. Det er derfor grunn til å tro at en sterkere satsning på effektivitet i deler av det norske landbruket vil svekke denne tilliten, ved at forbrukerne i større grad vil sette likhetstegn mellom norsk konvensjonelt landbruk og utenlandsk produksjon. Vi vil da komme i en situasjon hvor den politiske satsningen på de to strategiene medfører at konvensjonell norsk produksjon er *dømt til å tape* når norske bulkprodukter får sterkere konkurranse fra tilsvarende utenlandske bulkprodukter.

Ut fra en slik argumentasjon vil situasjonen bli at vi får to hovedtyper av landbruk i Norge; en type som fjerner seg fra de verdiene som forbrukerne baserer sin tillit på, og i stedet nærmer seg den type "fabrikklandbruk" som forbrukerne har mistillit til. Den andre typen landbruk tar med seg og bygger videre på og videreutvikler de verdiene som skaper tillit i markedet. Hvis det er slik at forbrukerne setter et *tilnærmet* likhetstegn mellom økologisk mat og tradisjonell småskalaproduksjon, vil det være interessant å se nærmere på hvilke implikasjoner dette får for utviklingen av det økologiske markedet i Norge. Og hvordan kommuniseres produksjonsformen til forbrukerne. En annet interessant problemstilling i forlengelsen av dette er om merverdien (kvaliteten) ved unike nisjeprodukter ødelegges hvis de kommer i butikkhyllene på REMARIMIKIWI? Med andre ord; vil utvikling av to typer landbruk medføre at forbrukerne i så stor grad knytter ulike og motstridende verdier til de to typene, at produkter innenfor nisjestrategien vil "miste kvalitet" om de markedsføres og selges gjennom kanaler som assosieres med bulkregimet? Kan for eksempel landbrukssamvirket med troverdighet selge nisjeprodukter på en god måte? Og vil bulkproduksjonen kun kunne konkurrere på pris, mens de på andre kvalitetskjennetegn blir forstått som et B-produkt?

Forbrukertillit til norske landbruksprodukter har betydning for næringens *legitimitet*. Landbrukets ideologiske og identitetsmessige legitimitet utfordres både innad i næringen og utad overfor befolkningen. Begrepet om multifuksjonelt landbruk er et forsøk på å redefinere meningsinnholdet i det norske landbruket og søker å oppnå legitimitet som fellesgodeprodusent, men brukes også som et vesentlig argument i frihandelsforhandlinger (Almås 1999 og 2005, Vatn 2002). De kollektive godene som landbruket produserer har stor oppslutning blant norske forbrukere (Storstad 2003b), og det er også en positiv forståelse blant bøndene, selv om de mener at matproduksjonen må stå i sentrum (Rønningen et al 2005). I vår rolle som "turistkonsument" er det mulig at det ikke spiller så stor rolle om kulturlandskapet er framkommet som ledd i produksjon av mat eller ikke, men som matkonsumenter kan bevisstheten om de multifuksjonelle fellesgodene som landbruket produserer, være viktig i konstruksjonen av produktenes verdi. En utvikling i retning av mer bulkproduksjon er i en slik forståelse dårligere egnet til å skape legitimitet hos forbrukerne fordi et intensivt landbruk kan oppleves å

stå i et motsetningsforhold til de fellesgodene som defineres innenfor et multifunksjonelt landbruk. Hvis dette er riktig, er det her et alliansefellesskap mellom store grupper av befolkningen og bøndene som primært ønsker å produsere mat, og sekundært fellesgoder.

Med utgangspunkt i avhandlingens resultater kan man stille spørsmål ved om politikken heller bør gå i mer økologisk retning for hele det norske landbruket, i stedet for å fremme en målsetting om 15 prosent økologisk produksjon, mens de resterende 85 prosentene går i motsatt retning.

Det danske landbruket har i større grad enn det norske fått fokus på miljøkonsekvenser, blant annet forurensing av grunnvannet. I tillegg har man i Danmark hatt tilfeller av kugalskap, og de har et salmonellaproblem som i praksis er fraværende i Norge. Danske forbrukeres bruk av økologiske produkter er da også i stor grad motivert av ønsket om helsemessig trygge matvarer. Dette er av mindre betydning for norske forbrukere, som i første rekke peker på hensynet til miljøet som den viktigste grunnen til å kjøpe økologisk mat. Ut fra min differensieringsmodell (figur 1) forventer jeg at flere matskandaler i Norge vil gi grunnlag for økt omsetning av økologiske matvarer. Disse matskandalene har i stor grad vært negative bieffekter av et stadig mer industrialisert og globalisert landbruk, og dette har gitt grobunn for økt offentlig kritikk av konvensjonelt landbruk. Økologisk mat blir dermed betraktet som deler av løsningen på problemet både av politikere og forbrukere. Men norske forbrukere har per i dag i liten grad møtt matskandaler og derfor leter de heller ikke i samme grad etter noen løsning, slik forbrukerne i for eksempel Danmark gjør.

Skal man arbeide politisk for bedre folkehelse gjennom endrede matvaner, er det åpenbart at kampen mot sukkeret vil gi en vesentlig bedre effekt enn om noen flere av oss drikker økologisk melk. Samtidig er det selvsagt også slik at hvis våre politikere mener at økologisk produksjon er bedre for miljøet, har man en miljøgevinst, *uavhengig* av om produktene blir solgt som økologiske eller blandes sammen med konvensjonelt produserte råvarer før de kommer ut i markedet. I så måte er ubalansen mellom produksjon og omsetning av økologisk mat ikke noe *sanfinnsproblem*. At det oppleves som et problem for de bøndene som produserer denne maten, er imidlertid

lett å forstå (Flø og Bjørkhaug 1999). I likhet med forbrukerne er det grunn til å tro at også økobøndene mener at økologisk produsert mat har en høyere kvalitet enn konvensjonelt produsert mat. Da vil det oppleves som om denne verdien *forsvinner* når de blandes sammen med konvensjonelt produsert mat og selges på lik linje med andre konvensjonelt produserte varer. Av dette kan det også avledes at det nærmest er umulig å skape en likeverdighet mellom konvensjonelt og økologisk produsert mat, i og med at økologisk forstås i *relasjon* til konvensjonelt⁶².

Skal man nå de politiske målsettingene om økt produksjon og forbruk av økologisk mat, må langt flere forbrukere se dette som et alternativ som oppveier de merkostnader et slikt forbruk medfører. Paradoksalt nok kan det derfor argumenteres for at den effektiviseringspolitikken som føres overfor det konvensjonelle landbruket er en *nødvendig forutsetning* for økt etterspørsel etter økologiske matvarer, i og med at det konvensjonelle landbruket i så fall lettere vil bli oppfattet som industrialisert. Ved å fremme økologisk produksjon, definerer politikerne økologisk mat som et bedre produkt og økologisk landbruk som en bedre produksjonsmåte enn konvensjonelle produkter og produksjon (Mann 2003). Det føres altså en politikk som fremmer begge disse produksjonsformene, og gir forbrukerne valget mellom det politikerne implisitt mener er A- og B-produkter. Utfordringen for næringen blir å unngå at det økologiske landbruket også går inn i storskala og effektiviseringsfellen sammen med det konvensjonelle landbruket.

Dette knytter an til et annet hovedfunn i avhandlingen, nemlig at både øko-forbruk og økoproduksjon er motivert ut fra en felles helhetlig miljøideologi. Hvis den ideologiske motivasjonen blir svakere blant nye grupper av økobønder, kan dette komme i konflikt med hva forbrukernes definerer som "økologisk".

Det er stor variasjon i det konvensjonelle landbruket i Norge. Brukene varierer fra kombinasjonsbonden med noen få dekar dyrka jord og noen få vinterfôrede sauer, til svineprodusenten med flere hundre dyr i fjøset og flere

⁶² Lyngaard (2001:87) antyder at konvensjonelle danske bønder og økobønder ser på hverandre som konkurrenter, og ikke som kollegaer, og at dette er med på å hindre en dialog mellom de to gruppene av bønder. Mye av den samme situasjonen tror jeg vi har i Norge.

hundre mål korn. Norsk konvensjonelt landbruk er med andre ord *mer eller mindre* "industrialisert" og effektivisert. Mange småbrukere har nok mer til felles både i verdisyn og praksis med økobonden, enn med den konvensjonelle bonden som driver i langt større skala. Norske forbrukere har et positivt, nærmest romantisk, bilde av norske bønder og norsk landbruk. Det konvensjonelle landbruket i Norge oppfattes derfor ikke som industrialisert nok til at det gir grunnlag for noen bred forbrukermobilisering i retning av økologisk forbruk. Implisitt i dette ligger det at det er verdier ved det norske småskalalandbruket som forbrukerne opplever som mer eller mindre de facto økologisk, til tross for at produksjonen hører innunder merkelappen "konvensjonelt landbruk". Dette kan forstås dit hen at meningsinnholdet i "økologisk" for mange snarere går på struktur enn på distinksjonen økologisk versus konvensjonell. Det vil si at desto mindre gårdsbrukene er, desto mer "økologiske" er de. Produksjonen og produktene forstås som mer økologiske jo større nærhet det er mellom bonde, dyr og natur. Med andre ord så er det produksjonsmåten i vid forstand som oppfattes som økologisk eller ikke.

Referanseliste

- Aaberge, R. og P. Laake 1984: "Om statistiske teorier for tolking av data", i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 25 (2): 165-186.
- Allen, P., M. FitzSimmons, M. Goodman og K. Warner 2003: "Shifting plates in the agrifood landscape: The tectonics of alternative agrifood initiatives in Canada", i *Journal of Rural Studies*, 19 (1):61-75.
- Almås, R. 1977: *Norsk jordbruk - det nye hamskiftet*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Almås, R. 1999: *How to secure a multifunctional agriculture in Norway?*, rapport 11/99, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Almås, R. 2005: *How can multifunctional agriculture be secured in Norway?*, paper 6/05, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Almås, R., H. Bjørkhaug og J. Brobakk 2002: *GMO foods and trust in risk society - a European comparative perspective*, paper 2/02, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Askegaard, S. og T. K. Madsen 1995: "Homogeneity and heterogeneousness in European food cultures: an exploratory analysis", i *Proceedings of the 24th EMAC Conference*, Volume I, ESSEC, France:25-48.
- Asp, E. H. 1999: "Factors affecting food decisions made by individual consumers", i *Food Policy*, 24 (4):287-294.
- Atkinson, P. 1983: "Eating Virtue", i Murcott, A. (red): *The Sociology of Food and Eating*, Aldershot: Gower.
- Bauman, Z. og T. May 2003: *At tænke sociologisk*, København: Hans Reitzels Forlag.
- Beck, U. 1992: *Risk society: Towards a new modernity*, London: Sage Publications.
- Berg, L. 2000: *Tillit til mat i kugalskapens tid*, rapport nr. 5-2000, Oslo: Statens institutt for forbruksforskning.
- Berg, L. 2006: *Trassig tillit?*, oppdragsrapport nr. 7-2006, Oslo: Statens institutt for forbruksforskning.
- Berger, P. L. og T. Luckmann 1996: *Den samfundsskabte virkelighed*, Viborg: Lindhardt og Ringhof.

- Berk, R. A. 1983: "An introduction to sample selection bias in sociological data", i *American Sociological Review*, 48 (3):386-398
- Bhaskar, R. 1978: *A realist theory of science*, Sussex: The Harvester Press.
- Bjørkhaug, H. og B. E. Flø 1999: *Mat og miljø. Frekvensrapport fra en undersøkelse blant gårdbrukere*, rapport 14/99, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Blekesaune, A. 1996: *Agrarsosiologien og dens bidrag til de samfunnsvitenskapelige perspektiver på dagens samfunn*, prøveforelesning dr.polit, rapport 7/96, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Brewer, J. og A. Hunter 1989: *Multimethod research. A synthesis of styles*. London: Sage Publications.
- Bryman, A. 1984: "The debate about qualitative and quantitative research: A question of method or epistemology?", i *The British Journal of Sociology*, 35 (1):75-92.
- Buck, D., C. Getz og J. Guthman 1997: "Archain" relations of production in modern agricultural systems: The organic vegetable commodity chain of northern California, i *Sociologia Ruralis* 37 (1):3-19.
- Bugge, A. og M. Wandel 1995: "Forbrukerholdninger til moderne matproduksjon", i *Landbruksøkonomisk Forum*, 1995 (1):15-25.
- Buttel, F. H. 2001: "Some reflections on late twentieth century agrarian political economy", i *Sociologia Ruralis*, 41 (2):165-181.
- Buttel, F. H. 2002: *Rural Sociology*, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences: 13429-13433.
- Campbell, H. og R. Liepins 2001: "Naming organics: Understanding organic standars in Zew Zealand as a discursive field", i *Sociologia Ruralis*, 41 (1):21-39.
- Chalmers, A. F. 1999: *What is this thing called science?* Buckingham: Open University Press.
- Chinnici, G., M. D'Amico og B. Pecorino 2002: "A multivariate ststistical analysis on the consumers of organic products", i *British Food Journal*, 104 (35):187-199.
- Chryssohoidis, G. M. og A. Krystallis 2005: "Organic consumers' personal values research: Testing and validating the list of values (LOV) scale and implementing a valuebased segmentation task", i *Food Quality and Preference*, 16 (7):585-599.
- Church, A. H. 1993: "Estimating the effect of incentives on mail survey response rate: A metaanalysis", i *Public Opinion Quarterly*, 57 (1):62-79.

- Coleman, J. S. 1990: *Foundations of social theory*, Cambridge: Belknap Press.
- Curtin, R., S. Presser og E. Singer 2000: "The effects of response rate changes on the index of consumer sentiment, i *Public Opinion Quarterly*, 64 (2):413-428.
- Curtin, R., S. Presser og E. Singer 2005: "Changes in telephone survey nonresponse over the past quarter century", i *Public Opinion Quarterly*, 69 (1):87-98.
- Denzin, N. K. 1989: *The research act. A theoretical introduction to sociological methods*, Chicago: Aldine.
- Dillman, D. A., J. L. Eltinge, R. M. Groves og R. J. A. Little 2002: "Survey nonresponse in design, data collection, and analysis", i R. M. Groves, D. A. Dillman, J. L. Eltinge og R. J. A. Little (red): *Survey nonresponse*, New York: John Wiley & Sons.
- Djurfeldt, G. 1996: *Boström och kaminen. En introduktion till realistisk vetenskapsteori*, Lund: Arkiv Förlag.
- DuPuis, E. M. 2000: "Not in my body: rBGH and the rise of organic milk", i *Agriculture and Human Values*, 17 (3):285-295.
- Elster, J. 1989: *Nuts and bolts for the social sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Enticott, G. 2003: "Risking the rural: Nature, morality and the consumption of unpasteurised milk", i *Journal of Rural Studies*, 19 (4):411-424.
- Europakommisjonen 2001: *Organic farming in the EU: facts and figures*.
- Europakommisjonen 2004: *Trends and sources of zoonotic agents in the European Union and Norway*, 2003.
- Fielding, N. G. og J. L. Fielding 1986: *Linking data. Qualitative research method Vol. 4*, Beverly Hills: Sage Publications.
- Flø, B. E. og H. Bjørkhaug 1999: *Production and distribution of organic food in Norway - from the farmer's point of view*, paper 5/99, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Fonte, M. 2002: "Food systems, consumption models and risk perception in late modernity", i *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 10 (1):13-21.
- Fowler, F. J. Jr. 1993: *Survey research methods*, Newbury Park: Sage Publications.
- Franklin, A. 1999: *Animals & modern cultures. A sociology of human-animal relations in modernity*, London: Sage Publications.

- Franklin, A. 2002: *Nature and social theory*, London: Sage Publications.
- Freidland, W. H. 1984: "Commodity Systems Analysis: An approach to the Sociology of Agriculture", i *Research in Rural Sociology and Development*, (1):221-235.
- Gianni, C., T. D. Giudice og R. Scarpa 2002: "Consumers' perception of quality in organic food. A random utility model under preference heterogeneity and choice correlation from rankorderings", i *British Food Journal*, 104 (35):200-213.
- Giddens, A. 1984: *The Constitution of society. Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1990: *The consequences of modernity*, Cambridge: Polity Press
- Goodman, D. 2001: "Ontology matters: The relational materiality of nature and agrofood studies", i *Sociologia Ruralis*, 41 (2):182-200.
- Goodman, D. 2002: "Rethinking food productionconsumption: Integrative perspectives", i *Sociologia Ruralis*, 42 (4):271-277.
- Goodman, D. og E. M. DuPuis 2002: "Knowing food and growing food: Beyond the productionconsumption debate in the Sociology of Agriculture", i *Sociologia Ruralis*, 42 (4):5-22.
- Grønmo, S. 1996: "Forholdet mellom kvalitative og kvantitative metoder i samfunnsforskningen", i H. Holter og R. Kalleberg (red): *Kvalitative metoder i samfunnsforskningen*, Oslo: Universitetsforlaget
- Groves, R. M., D. A. Dillman, J. L. Eltinge og R. J. A. Little (red) 2002: *Survey nonresponse*, New York: John Wiley & Sons.
- Guthman, J. 2002: "Commodified meanings, meaningful commodities: Rethinking produktionconsumption links through the organic system of provision", i *Sociologia Ruralis*, 42 (4):295-311.
- Guthman, J. 2004: "The trouble with "organic lite" in California: A rejoinder to the "conventionalisation" debate", i *Sociologia Ruralis*, 44 (3):301-316.
- Halkier, B. 2001: "Consuming ambivalences", i *Journal of Consumer Culture*, 1 (2): 205-224.
- Halkier, B. og L. Holm 2004: "Tillid til mad. Forbrug mellem dagligdag og politisering", i *Dansk Sociologi*, 15 (3): 9-26.
- Hammersley, M. og P. Atkinson 1987: *Feltmetodikk*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Hardin, R. 2001: "Conceptions and explanations of trust", i K. S. Cook (red): *Trust in Society*, New York: Russell Sage Foundation.

- Hardin, R. 2004: "Distrust: manifestations and management", i R. Hardin (red): *Distrust*, New York: Russell Sage Foundation.
- Harper, G. C. og A. Makatouni 2002: "Consumer perception of organic food production and farm animal welfare", i *British Food Journal*, 104 (35):287-299.
- Hauge, J. 1998: Sauer, bønder og byråkrater: Beslutninger og kommunikasjon under scrapieepidemien, rapport RF-1998/071, Stavanger: Rogalandsforskning.
- Haukenes, A. 2004: "Perceived health risks and perceptions of expert consensus in modern food society", i *Journal of Risk Research*, 7 (78):759-774.
- Heer, W. de 1999: "International response trends: Results of an international survey", i *Journal of Official Statistics*, 15 (2):129-142.
- Heggem, R. 2002: Analysing consumers attitudes towards genetically modified food in general and genetically modified strawberries in particular, notat 4/02, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Heggem, R. og O. Storstad (2003): *Evaluering av merkebestemmelser for uemballerte matvarer*, rapport 04/03, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning
- Heimer, C. A. 2001: "Solving the problem of trust", i K. S. Cook (ed): *Trust in society*, New York: Russell Sage Foundation.
- Holm, L. og T. Iversen 1997: "Moderne madvaner", i *Dansk Sociologi*, 8 (4): 37-52.
- Homlboe-Ottesen, G. 2004: "Bedre helse med økologisk mat?", i *Tidsskrift for Den Norske Lægeforening*, 124 (11):1529-1531.
- Inglehart, R. 1997: Modernization and postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 countries, Princeton: Princeton University Press.
- Innbjør, H. 1983: *Økologisk jordbruk*, Oslo: Landbruksforlaget.
- Jacobsen, E. og E. P. Stræte 2002: "Et land av gulost og grillpølser? Maktperspektiv på utvikling og sortimentspolitikk", i Rommetvedt, H. (red.): *Matmakt: Politikk, forhandling og marked*, Bergen: Fagbokforlaget.
- Johnsen, K. K. og E. Mohr 2000: "Organic agriculture in Norway", i Graf, S. og H. Willer (red) 2000: *Organic farming in europe country reports*, Bad Duerkheim: Stiftung Ökologie & Landbau.

- Johnson, T. P., D. O'Rourke, J. Burris og L. Owens 2002: "Culture and survey nonresponse", i R. M. Groves, D. A. Dillman, J. L. Eltinge og R. J. A. Little (red): *Survey nonresponse*, New York: John Wiley & Sons.
- Juric, B. og A. Worsley 1998: "Consumers' attitudes towards imported food products", i *Food Quality and Preference*, 9 (6): 431-441.
- Kaltoft, P. 2001: "Organic farming in late modernity: At the frontier of modernity or opposing modernity?", i *Sociologia Ruralis*, 42 (1):146-158.
- Kasperson, R. E., D. Golding og J. X. Kaspersen 1999: "Risk, trust and democratic theory", i G. Cvetkovich og R. E. Löfstedt (red): *Social trust and the management of risk*, London: Earthscan Publications Ltd.
- Keeter, S., C. Miller, A. Kohut, R. M. Groves og S. Presser 2000: Consequences of reducing nonresponse in a national telephone survey", i *Public Opinion Quarterly*, 64 (2): 125-148.
- Kjærnes, U (red). 2001: *Eating patterns. A day in the lives of Nordic peoples*, rapport 72001, Lysaker: Statens institutt for forbruksforskning.
- Kjærnes, U. og C. Poppe 2003: *Trust in food in Europe. A comparative analysis*, rapport 5-2003, Nydalen: Statens institutt for forbruksforskning.
- Klintman, M. og M. Boström 2004: "Farming of science and ideology: Organic food labelling in the US and Sweden", *Environmental Politice*, 13 (3):612-634.
- Knack, S. og P. Keefer 1997: "Does social capital have an economic payoff? A crosscountry investigation", i *The Quarterly Journal of Economics*, 112 (4):1251-1288.
- Lamine, C. 2005: "Settling shared uncertainties: local partnerships between producers and vonsumers", i *Sociologia Ruralis*, 45 (4):324-345.
- Lang, J. T. og W. K. Hallman 2005: "Why does the public trust? The case of genetically modified food in the United States", i *Risk Analysis*, 25 (5):1241-1252.
- Lappalainen, R., J. Kearney og M. Gibney 1998: "A pan EU survey of consumer attitudes to food, nutrition and health: An overview", i *Food Quality and Preference*, 9 (6):467-478.
- Latour, B. og S. Woolgar 1986: *Laboratory life. The construction of scientific facts*, Princeton: Princeton University Press

- Leeuw, E. de og W. de Heer 2002: "Trends in household survey nonresponse: A longitudinal and international comparison", i R. M. Groves, D. A. Dillman, J. L. Eltinge og R. J. A. Little (red): *Survey nonresponse*, New York: John Wiley & Sons.
- Lockie, S og D. Halpin 2005: "The "conventionalisation" thesis reconsidered: Structural and ideological transformation of Australian organic agriculture", i *Sociologia Ruralis*, 45 (4):284-307.
- Lockie, S., K. Lyons og G. Lawrence 2000: "Constructing "green" foods: Corporate capital, risk, and organic farming in Australia and New Zealand", i *Agriculture and Human Values*, 17 (4):315-322.
- Lockie, S., K. Lyons, G. Lawrence og K. Mummary 2002: "Eating "green": Motivations behind organic food consumption in Australia", i *Sociologia Ruralis*, 42 (1):23-40.
- Lohr, L. 2001: "Factors affecting international demand and trade in organic food products", i A. Regmi (red): *Changing structure of global food consumption and trade*, ERS WRS No. 011, USDA Economic Research Service, Washington.
- Luhmann, N. 1979: *Trust and power*. Chichester: Wiley.
- Lupton, D. 1996: *Food, the body and the self*, London: Sage Publications.
- Lynggaard, K. S. C. 2001: "The farmer within an institutional environment. Comparing Danish and Belgian organic farming", i *Sociologia Ruralis*, 41 (1): 85-111.
- Mackie, G. 2001: "Patterns of social trust in Western Europe and their genesis", i K. S. Cook (red): *Trust in society*, New York: Russell Sage Foundation.
- Mann, S. 2003: "Why organic food in Germany is a merit good", i *Food Policy*, 28 (56):459-469.
- Marsden, T., J. Banks og G. Bristow 2000: "Food supply chain approaches: Exploring their role in rural development", i *Sociologia Ruralis*, 40 (4):424-438.
- Martinussen, W. 1984: *Sosiologisk analyse. En innføring*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Martinussen, W. 1999: *Sosiologiske forklaringer*, Bergen: Fagbokforlaget.
- May, T. 2001: *Social research: Issues, methods and process*, Buckingham: Open University Press.
- McCarthy, M. og S. Henson 2005: "Perceived risk and risk reduction strategies in the choice of beef by Irish consumers", i *Food Quality and Preference*, 16 (5):435-445.

- McCracken, G. 1990: *Culture and consumption*, Bloomington: Indiana University Press.
- McCulloch, G. 2004: Documentary research in education, history and the social sciences, London: RoutledgeFalmer.
- Merkle, D. M. og M Edelman 2002: "Nonresponse in exit polls: A comprehensive Analysis", i R. M. Groves, D. A. Dillman, J. L. Eltinge og R. J. A. Little (red): *Survey nonresponse*, New York: John Wiley & Sons.
- Michelsen, J. 2001: "Organic farming in a regulatory perspective. The Danish case", i *Sociologia Ruralis*, 41 (1):62-82.
- Miller, G. og T. Hammond 1994: "Why politics is more fundamental than economics: Incentivecompatible mechanisms are not credible", i *Journal of Theoretical Politics*, 6 (1):5-26.
- Morgan, K. og J. Murdoch 2000: "Organic vs. conventional agriculture: Knowledge, power and innovation in the food chain", i *Geoforum* 31 (2):159-173.
- Murcott, A. 1986: "You are what you eat: Antropological Factors Influencing Food Choice", i C. Riston, L. Gofton og J. McKenzie (red.) *The Food Consumer*, Chichester: Wiley Sons Ltd.
- Nordisk Ministerråd 2005: Nordic food markets. A taste for competition.
- Nørfelt, T. F. 2000: "Organic agriculture in Danmark 2001", i Graf, S. og H. Willer (red) 2000: *Organic farming in Europe country reports*, Bad Duerkheim: Stiftung Ökologie & Landbau.
- Nygård, B. og O. Storstad 1998: "Deglobalization of food markets? Consumer perceptions of safe food: the case of Norway", i *Sociologia Ruralis*, 38 (1):35-53, (artikkel 2).
- Nygård, B. og R. Almås 1997: "Aksept av bioteknologisk forskning og genmodifisert mat. Kan forskarar, produsentar og forbrukarar gjera felles sak?", i *Landbruksøkonomisk Forum* 1997 (3):39-48.
- O'Donovan, P. og M. McCarthy 2002: "Irish consumer preference for organic meat", i *British Food Journal*, 104 (35):353-370.
- Padel, S. 2001: "Conversion to organic farming: A typical example of the diffusion of an innovation?", i *Sociologia Ruralis*, 41 (1):40-61.
- Penker, M. 2006: "Mapping and measuring the ecological embeddedness of food supply chains", i *Geoforum*, 37 (3):368-379.
- Peterson, M. 2006: "The Precautionary Principle is incoherent", i *Risk Analysis*, 26 (3):595-601.
- Poortinga, W og N. F. Pidgeon 2004: "Trust, the asymmetry principle, and the role of prior beliefs", i *Risk Analysis*, 24 (6):1475-1484.

- Popper, K. R. 1972: *The logic of scientific discovery*, London: Hutchinson.
- Putnam, R. D. 1993: *Making democracy work*, Princeton: Princeton University Press.
- Raynolds, L. T. 2002: "Consumer/producer links in fair trade coffee networks", i *Sociologia Ruralis*, 42 (4): 405-424.
- Raynolds, L. T. 2003: "Forging new local/global links through fair trade agrofood networks", i R. Almås og G. Lawrence (red): *Globalization and sustainable livelihoods*, Aldershot: Ashgate.
- Ringdal, K. 2001: Enhet og mangfold. Samfunnsvitenskapelig forskning og kvantitativ metode, Bergen: Fagbokforlaget.
- Robson, C. 1993: Real world research: A resource for social scientists and practitionerresearchers, Oxford: Blackwell.
- Rønningen, K., E. Fjeldavli og B. E. Flø 2005: *Multifunksjonelt landbruk hva slags legitimitet har fellesgodeproduksjon innad i landbrukssektoren?*, rapport 08/05, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning
- Rothstein, B. 2004: "Social trust and honesty in government: a causal mechanisms approach", i J. Kornai, B. Rothstein og S. RoseAckerman (red): *Creating social trust in postsocialist transition*, New York: Palgrave Macmillan.
- Rotter, J. B. 1980: "Interpersonal trust, trustworthiness, and gullibility", i *American Psychologist*, 35 (1):1-7.
- Rye, J. F. og O. Storstad 2001: *Pris og kvalitet på matvarer. Hva velger forbrukerne?*, notat 2/01, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Sandelien, G. 2003: *Trust & trade. Is distance dead?*, rapport 4:2003, Bergen: Chr. Michelsens institutt.
- Sârndal, CE. og S. Lundstrôm 2005: *Estimations in surveys with nonresponse*, Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Sayer, A. 1992: *Method in social science*, London: Routledge.
- Scandurra, L. 2000: *An overview of the European organic food market. Quality and communication of the organic Market*. Proceedings of the Sixth IFOAM Trade Conference, International Federation of Organic Agriculture Movements, TholeyTheley, Germany.
- Scott, 1990: A matter of record: Documentary sources in social research, Cambridge: Polity.
- Searle, J. R. 1995: *The construction of social reality*, London: Penguin.

- Setbon, M., J. Raude, C. Fischler og A. Flahault 2005: "Risk perception of the "Mad Cow Disease" in France: Determinants and consequences", i *Risk Analysis*, 25 (4):813-826.
- Seyfang, G. 2005: "Shopping for sustainability: Can sustainable consumption promote ecological citizenship?", i *Environmental Politics*, 14 (2):290-306.
- ShraderFrechette, K. S. 1991: *Risk and rationality. Philosophical foundations for populist reforms*, Berkeley: University of California Press.
- Singer, E. 2002: "The use of incentives to reduce nonresponse in household surveys", i R. M. Groves, D. A. Dillman, J. L. Eltinge og R. J. A. Little (red): *Survey nonresponse*, New York: John Wiley & Sons.
- Skuras, D. og E. Dimara 2004: "Regional image and the consumption of regionally denominated products", i *Urban Studies*, 41 (4):801-815.
- Slater, D. 1997: *Consumer culture & modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Slovic, P. 1999: "Perceived risk, trust and democracy", i G. Cvetkovich og R. E. Löfstedt (red): *Social trust and the management of risk*, London: Earthscan Publications Ltd.
- Sokal, A. 1996: "Transgressing the boundaries. Towards a transformative hermeneutics of quantum gravity", i *Social Text*, 1996 (46/47):217-252.
- Statens landbruksforvaltning 2006: *Produksjon og omsetning av økologiske landbruksvarer*. Rapport for 2005, rapport nr 8/2006, Oslo: Statens landbruksforvaltning.
- Steeh, C. G. 1981: "Trends in nonresponse rates, 1952-79", i *Public Opinion Quarterly*, 45 (1):40-57.
- Storstad 2000b: Forbrukerskepsis til genmodifisert mat. Kun et spørsmål om manglende kunnskap?, rapport 11/00, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Storstad, O. 1994: *Validitet ved bruk av metodedetriangulering*, paper 7/94, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Storstad, O. 1998a: "Med hjelm and redningsvest ved matbordet", i R. Å. Nilsen og P. Veiden (red): *Sosiologisk fantasi*, Oslo: Ad Notam.
- Storstad, O. 1998b: *Forbrukervalg: Norsk eller importert kjøtt?*, paper 5/98, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning
- Storstad, O. 1999: "Betydningen av forbrukertillit i det norske matvaresystemet", i *Sosiologisk Tidsskrift*, 7 (4):285-303, (artikkel 3).
- Storstad, O. 2000a: "Økoforbrukeren spiser for naturens beste", i *Landbruksøkonomisk Forum*, 2000 (4):17-30, (artikkel 4).

- Storstad, O. 2002a: "Borte tja, men hjemme best! Nordmenn og danskers tillit til landbruket", i Almås, R., M. Haugen og J. P. Johnsen (red): *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir, (artikkel 5).
- Storstad, O. 2002b: *Refleksive forbrukere? Forbruk av økologisk mat i Norge og Danmark*, paper presentert på Nordisk Sosiologkongress, Reykjavik 15.-17. august 2002, paper 3/02, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Storstad, O. 2003a: "Kugalskapens historie: Biff eller helsekrise?", i E. Jacobsen, R. Almås og J. P. Johnsen (red): *Den politiserte maten*, Oslo: Abstrakt Forlag, (artikkel 1).
- Storstad, O. 2003b: The legitimacy of a multifunctional smallscale agriculture among consumers. *A study of Norwegian preferences*, paper presented at the XI World Congress of Rural Sociology, Trondheim 25-30 July 2004.
- Storstad, O. 2003c: *Grensehandel – forbrukerfest eller politisk protest?*, rapport 3/03, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Storstad, O. og A. Haukenes 2000: *Forbrukeroppfatninger om mat og risiko. Resultater fra en spørreundersøkelse*, rapport 10/00, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Storstad, O. og H. Bjørkhaug 2002: "Foundations of production and consumption of organic food in Norway. Common attitudes among farmers and consumers?", i *Agriculture and Human Values*, 20 (2):151-163, (artikkel 6).
- Storstad, O. og R. Heggem 1999: *Radioaktivitet, miljøgifter og bruk av kostholdsråd. En evaluering*, rapport 17/99, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Stræte, E. P. 2006: *Brytninger mellom konvensjoner i meieribransjen*. Doktoravhandling NTNU 2006:72, Trondheim: NTNU.
- Sundqvist, G. 2000: "Symmetrisk analys av riskuppfattningar", i R. Lindskog, S. A. Nohrstedt og L.E. Warg (red): *Risiker, kommunikation och medier*, Lund: Universitetet i Lund.
- Synodinos, N. og S. Yamada 2000: "Response rate trends in Japanese surveys", i *International Journal of Public Opinion Research*, 12 (1):48-72.
- Terragni, L. 2006: "A country that never had a BSE crisis: Consensus and tensions in transforming the Norwegian food system", i *Appetite*, antatt, ikke publisert.

- Thomas, W. I. og D. S. Thomas 1928: *The child in America*. New York: Knopf.
- Thompson, P. B. 1990: "Risk objectivism and risk subjectivism: when are risks real?", i *Risk: Health, Safety & Environment*, 1 (3).
- Torjusen, H., G. Lieblein, M. Wandel og C. A. Francis 2001: "Food system orientation and quality perception among consumers and producers of organic food in Hedemark County, Norway", i *Food Quality and Preference*, 12 (3): 207-216.
- Tourangeau, R. 2004: "Survey research and social change", i *Annual Review of Psychology*, 55 (1):775-801.
- Tovey, H. 1997: "Food, environmentalism and rural sociology: On the organic farming movement in Ireland", i *Sociologia Ruralis*, 37 (1):21-37.
- Tregear, A. 2003: "From Stilton to Vimto: Using food history to rethink typical products in rural development", i *Sociologia Ruralis*, 43 (2):91-107.
- Turvey, C. G. og E. M. Mojduszka 2005: "The Precautionary Principle and the law of unintended consequences", i *Food Policy*, 30 (2):145-161.
- Vartdal, B. 1993: *Motivasjon og meistring av omlegging til økologisk jordbruk*, rapport 3/93, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Vatn, A. 2002: "Multifunctional agriculture: Some consequences for international trade regimes", i *European Review of Agriculture Economics*, 29 (3): 309-327.
- Verbeke, W. og R. W. Ward 2006: "Consumer interest in information cues denoting quality, traceability and origin: An application of ordered probit models to beef labels", i *Food Quality and Preference*, 17 (6):453-467.
- Wandel, M. og A. Bugge 1997: "Environmental concern in consumer evaluation of food quality", i *Food Quality and Preferences*, 8 (1): 19-26.
- Ward, N. og R. Almås 1997: "Explaining change in the international agrofood system", i *Review of International Political Economy*, 4 (4):611-629.
- Warde, A. 1997: *Consumption, food & taste*, London: Sage Publications.
- Whatmore, S. og L. Thorne 1997: "Nourishing networks: Alternative geographies of food", i D. Goodman og M. Watts (red): *Globalising food: Agrarian questions and global restructuring*, London: Routledge.

- Wheelock, J. 1990: "Consumer attitudes towards processed foods", i Somogyi, J. og E. Koskinen (red): *Nutritional adaptation to new lifestyles*, Basel: Kruger.
- Wildavsky, A. 1995: But is it true? A citizen's guide to environmental health and safety issues, Cambridge: Harvard University Press.
- Williams, M. 2003: *Making sense of social research*, London: Sage Publications.
- Winter, M. 2003: "Embeddedness, the new food economy and defensive localism", i *Journal of Rural Studies*, 19 (1):23-32.
- Zanoli, R. og S. Naspetti 2002: "Counsumer motivations in the purchase of organic food", i *British Food Journal*, 104 (89):643-653.
- Ziegler, R. 1998: "Trust and the reliability of expectations, i *Rationality and Society*, 10 (4): 427-450.

Artikel 1

Kugalskapens historie: Biff- eller helsekrise?¹

Oddveig Storstad

*«Hvis det skull vârrå fali for ei ku å stå
ved sia av ei ainna ku, så måtte dein
eine kua spis dein ainner for å få kugalskap»*

Tidligere landbruksminister Bjarne Håkon Hansen
i NRK Nord-Trøndelag 19.09.01

Helt fra de første tilfellene av kugalskap eller bovin spongiform encephalopati (BSE) ble oppdaget i Storbritannia på midten av 1980-tallet, har britiske myndigheter prøvd å kommunisere at britisk storfekjøtt er *trygg mat*. Hensynet til kjøttindustrien var det dominerende, og man har søkt å opprettholde tilliten til britisk biff. 20. mars 1996 ble det offentlig kjent at det høyst sannsynlig var en sammenheng mellom BSE og en ny variant av Creutzfeldt-Jakobs sykdom (vCJD). Dermed var det ikke lenger mulig å stå ved budskapet om at britisk storfekjøtt var trygg mat. I ti år før mars 1996 hadde britiske myndigheter og ledende vitenskapsfolk kommunisert budskapet om at britisk biff var trygt, og til syvende og sist førte denne kommunikasjonsstrategien til at flere millioner britiske storfe ble slaktet, en sterk nedgang i kjøttforbruket i flere europeiske land, og svekket tillit både til myndigheter, vitenskapen og kjøttindustrien.

I dette kapitlet vil jeg gi en beskrivelse av BSE-historien fra de første tilfellene ble oppdaget på midten av 1980-tallet, og fram til mars 1996, da det ble sannsynliggjort at det var en sammenheng mellom BSE og CJD. Hensikten med denne gjennomgangen er todelt: Før det første er beskri-

1 En stor takk til Fylkesveterinær Ivar Hellesnes, som tok seg tid til å lese igjennom og gi meg nyttige korreksjoner på min omgang med veterinærfagelige uttrykk.

velsen av BSE-historien i norsk språkdrakt nyttig i seg selv. Hovedhensikten er likevel å vise hvordan en situasjon med stor vitenskapelig usikkerhet gir politikerne stort handlingsrom: de kan gå for «the worst case» eller «the best case». I tilfellet BSE valgte britiske myndigheter å gå for «the best case» i den forstand at de tok sjansen på at hypotesen om at BSE kunne representere en fare for mennesker var feil, og at storfekjøtt dermed var trygg mat. Det *kunne* ha vist seg å være tilfellet, men i etterpåklokskapens lys kan vi nå si at de burde ha valgt å gå for «the worst case». Hensynet til kjøttindustrien var helt klart avgjørende for de valg som britiske myndigheter tok i forbindelse med sykdommen.

BSE var et paradigmatisk case både fordi den førte til at vi i dag har helt andre krav til risikokommunikasjon enn før BSE, og fordi saken direkte har påvirket forvaltningen på matområdet i mange land. Ikke noe blir som før BSE. Ingen sak knyttet til helse- eller miljørisiko har noen gang opplevd en så massiv, intens og vedvarende medieoppmerksomhet i Storbritannia som avsløringen av sammenhengen mellom BSE og vCJD. Det ble gjort forsøk på å «redusere» BSE til bare en vanlig sykdom på linje med salmonellose og listeriose, men dette lot seg ikke gjøre, BSE-saken var i en klasse for seg (Adam 1998: 164). I Storbritannia er Ministry of Agriculture, Fisheries and Food (MAFF) erstattet med Department of Environment, Food and Rural Affairs (DEFRA), og i Tyskland fikk man også et navnebytte fra Federal Ministry of Food, Agriculture and Forestry til Federal Ministry of Consumer Protection, Food and Agriculture. Disse navneendringene signaliserer at man politisk vil prioritere hensynet til forbrukerne, og unngå at man i framtiden har en landbrukspolitikk hvor næringsinteressene går på bekostning av forbrukernes rett til trygge matvarer.

Ifølge Ford (2000:67) var det spesielt to grupper som uforskyldt ble gjort til syndebukker for BSE-tragedien – bøndene og vitenskapsfolkene. Bøndene var uforskyldt fordi de aldri fikk noen indikasjoner på at fôret var endret og at det kunne medføre smitte, mens forskere allerede fra begynnelsen var bekymret for en mulig smitte. De kritiske røstene var sterkest fra forskere innenfor universitetsmiljøet som ikke var invitert med i de offentlige fora som skulle gi råd til myndighetene (Ford 2000:68). Som vi skal se, var årsaken til at BSE-historien fikk den utvikling og det omfang den fikk, en kombinasjon av uvitenhet, kommersiell grådighet fra fôrpro-

duzentene og uvillighet fra myndighetenes side til å gripe inn overfor kjøttindustrien.

BSE i moderniteten

Den moderne måten å fjerne naturens mystiske og magiske elementer er å påtvinge naturen system, og det med god hjelp av teknologi og vitenskap (Murphy 1994). Moderniteten preges av tillit til vitenskap, teknologi og ekspertsystem. Hele den moderne historien til landbruket har vært et eksempel på dette. Naturen måtte rasjonaliseres, gjøres kalkulerbar og predikerbar. Men i likhet med Beck (1992) gjør også Murphy et poeng av at naturen kan slå tilbake overfor de som tester dens grenser for langt. BSE har allerede skrevet seg inn i historien som det klassiske mateksemplet på naturens «hevne» over vår grådighet. I så måte kan BSE sies å være paradigmatisk også i den forstand at den satte i gang en refleksivitetsprosess hos meningsmann som både utfordrer tradisjoner, politikk og vitenskap, både dens resultater og vitenskapen i seg selv. Beck betegner dette som at vi lever i et *risikosamfunn* hvor risikoer berører oss alle, og vi har ikke muligheter til å forsikre oss mot disse, de rammer tilfeldig. Ubalansen mellom natur og samfunn har eksistert i lang tid, men ble tidligere tolerert fordi denne ubalansen ble betraktet som et *gode* for menneskeheten (Franklin 2002:49). På 1970-tallet reagerte naturvernere, naturen ble brukt som et symbol på sosial uorden, og man krevde at ubalansen ble gjenopprettet etter prinsippene for en bærekraftig utvikling (Franklin 2002:49). *Natur og naturlig ble synonymt med god og godhet* (Franklin 2002:195, Lupton 1996:86). Det ble satt spørsmålsteget både ved vitenskapen, teknologien og medisinen, og naturen ble nå betraktet som mer pålitelig, fordelaktig og trygg. Det var naturen, og ikke teknologien og vitenskapen, som var til å stole på og som burde være retningsgivende for de valg man gjorde. På flere samfunnsområder så man nå en søken etter alternativer – alternativer til vestlig teknologi, vitenskap, medisin og religion. Men ennå var dette en bevegelse som omfatter relativt små samfunnsgrupper, mens matskandaler, og da spesielt BSE, gav dette et mer allment omfang. BSE var en fornyet påminnelse om sammenhengen mellom natur, produksjonsmåte, mat og helse.

Vitenskap og politikk – hvor går grensen?

Vitenskapen har autoritet fordi den antas å reflektere sannheten, fjerner usannheter og genererer kunnskap (Garvin 2001:227). Vitenskapsfolk er *ideelt sett rasjonelle og objektive sannhetssøkere* (Lagino 1990). Ideen om det rasjonelle er også utbredt i forbindelse med politiske beslutninger (Stone 1997:305), og her som i vitenskapen antar man altså at det eksisterer nøytrale fakta: fakta som beskriver verden uten å være bundet opp i noens interesser, foreta verdivurderinger eller bruke makt til overtale om at dette er korrekt (Stone 1997:307). Så enkelt er det likevel ikke, såkalte fakta eksisterer ikke uavhengig av fortolkninger. «*Even the simple act of naming an object places it in a class and suggests that it is like some things and unlike some others*» (Stone 1997:307). Som det vil bli beskrevet senere, var ikke det å navngi den nye dyresykdommen vi i dag kjenner som BSE eller kugalskap, noen enkel sak, nettopp fordi navnet gav negative assosiasjoner, og det gikk politikk i det å døpe den nye sykdommen.

Litfin (1994) har studert Montrealprosessen² som et case for samarbeid og gjensidig påvirkning mellom vitenskapsfolk og politikere. Hennes utgangshypotese var at ozonproblemet skulle løses ved at politikerne kom fram til *konsensus* basert på vitenskapelig kunnskap. Vitenskapen skulle være nøkkelfaktoren som gjorde det mulig at flere nasjoner kunne finne sammen til enighet. Implisitt i denne hypotesen ligger det en tro på vitenskapens evne til å gjøre politikk og politikere mer rasjonelle og samarbeidsdyktige (Litfin 1994:5). Det som gjorde at Litfin ganske raskt forlot denne hypotesen eller antakelsen, var at hun oppdaget at kunnskap ikke bare var konkrete og objektive fakta, men at kunnskap avhang av fortolkninger basert på egne *interesser*. I tillegg hadde man det forhold at vitenskapen ikke alltid kunne framlegge sikker kunnskap, man hadde en situasjon hvor det i stor grad var usikkerhet om ulike resultater og konklusjoner.

2 Montrealprosessen viser til det internasjonale samarbeidet om beskyttelse av ozonlaget som startet med Wienkonvensjonen i 1985 og to år senere da Montrealprotokollen ble undertegnet. For første gang fikk man en internasjonal avtale som forplikter alle deltakende land til å redusere og etter hvert stanse bruk av ozonreduserende stoffer. Montrealprotokollen er utarbeidet i regi av FNs miljøprogram, UNEP. Protokollen er endret fem ganger, og kravene har blitt skjerpet underveis. Siste endring var i 1999.

«Scientists are often important political actors because they are the first to discover the problems and are therefore instrumental in defining both how the problems are conceptualized and what policy options should be addressed» (Litfin 1994:9).

Dette vanskeliggjør selvsagt muligheten for å *skille* vitenskap og politiske beslutninger som to ulike nivåer eller arenaer. Men til tross for dette vil det til syvende og sist være politikeren som har ansvar for de beslutninger som fattes. Det er ofte knyttet usikkerhet til vitenskapen og dens resultater, og en kommer ofte i den situasjon at forskere ikke kan gi konkrete svar på mange av de spørsmål som stilles. Ulike forskere eller forskningsmiljøer kan gi ulike svar på samme spørsmål. Spesielt gjelder dette for problemstillinger knyttet til miljø- og helseeffekter. Men samtidig er kunnskap og vitenskapelige resultater viktige verktøy i politiske beslutningsprosesser (Gavin 2001:449). BSE-historien bør i høy grad forstås som et case hvor både vitenskap og politikk, og ikke minst samrøre disse imellom, står sentralt. Dette kommer forhåpentlig tydelig fram i den videre beskrivelse og analyse av historien om BSE.

Hva er prionsykdommer?

«Cheap food was a fatal mistake»

(Crawford og Ghebremeskel 1999:68)

BSE er en sykdom som rammer det sentrale nervesystemet hos voksne kyr. Sykdommen har en inkubasjonstid som antas å være flere år, og de første tegnene på at dyret er smittet, er endret atferd, hvor dyrene viser frykt og reagerer kraftig på berøring og lyd. De kan virke desorienterte, og stå og stirre «tomt» foran seg. I tillegg vil de ha problemer med koordinasjonen, bli aggressive og gjøre umotiverte angrep («gale kyr»). Sykdomsforløpet varierer fra to uker til seks måneder. BSE er en av flere prionsykdommer³ som kan ramme dyr og mennesker. Sykdommen er forårsaket av opphopning av et infektiøst protein (prion) i dyrets hjerne- og nervesystem⁴. Pri-

3 BSE, Skrapesyke og vCJD er alle overførbare prionsykdommer og kalles med en samlebetegnelse transmissible spongiform encephalopathies (TSE).

4 Prionproteinet som forårsaker sykdommen, finnes i alle varmblodige dyr og i mennesker, men dets funksjon er ukjent. Genteknologer har «framstilt» en mus som mangler dette prionproteinet, og det ser ut til at musa fungerer som «vanlig» uten dette proteinet. Ved smitte av en prionsykdom begynner dette prionet å endre seg dramatisk.

onsykdommer som rammer dyr, har det til felles at de smitter vertikalt. Skrapesyke hører også til gruppen av prionsykdommer, og den rammer sau og geiter. Det finnes to hovedtyper av skrapesyke: type I skrapesyke, som er den vanligste og hvor sauene mister ullen, og type II skrapesyke, som er mer sjelden og hvor symptomene, i likhet med BSE og CJD, er skjelving og ustøhet (Narang 1997:3). I motsetning til BSE er skrapesyke en gammel sykdom som vi har hatt i over 250 år. Import av sauer fra land med skrapesyke har ført til at sykdommen i dag finnes i de fleste land. Sykdommen forekommer på sau som er mellom sju måneder og åtte år gamle. Etter at de første symptomene på sykdommen er synlige, vil dyra leve i 4–6 måneder. Skrapesyke er også en dødelig sykdom, men det er ikke påvist noen sammenheng mellom skrapesyke og sykdom hos mennesker, slik som tilfellet er for BSE. Verken BSE eller skrapesyke kan påvises med sikkerhet på levende dyr. Det må tas prøver av hjernevev for med sikkerhet å kunne fastslå at dyret er smittet. I Storbritannia er det 5 000–10 000 tilfeller av skrapesyke hvert år⁵, og siden 1998 har alle sauer i et område hvor det er blitt påvist skrapesyke, blitt slaktet. Det vil altså si at til tross for at man ikke mener at skrapesyke representerer noen risiko for menneskers helse, slaktes dyrene, slik at man unngår at kjøtt fra skrapesyke-infiserte dyr når forbrukerne.

I dag er det stor enighet om at de fleste BSE-tilfellene skyldes at storfe har spist kjøttbeinmel som inneholder smittestoff. Dyrekadaver, blant annet sau som kan ha vært smittet av skrapesyke, ble brukt i framstillingen av kjøttbeinmel. Framstilt på riktig måte er ikke kjøttbeinmel i seg selv smittebærende. Prioner er svært motstandsdyktige mot varme, og EU anbefaler at man varmebehandler kjøttbeinmelet ved 133 °C i 20 minutter. I Storbritannia innførte fôrprodusentene endringer i framstillingsprosessen av kjøttbeinmel i 1979–1982, og den nye konservative regjeringen som overtok etter valget i 1979, valgte å ikke innføre restriksjoner overfor fôrprodusentene for hvordan framstillingsprosessen av kjøttbeinmel skulle foregå. For å spare energi og dermed penger gikk man over til å redusere temperaturen i varmebehandlingen av avfallet til 80–90 °C, og det ferdige fôret inneholdt 14 prosent fett, mot 1 prosent ved temperaturer på over

5 Totalt er det omlag 40 millioner sauer i Storbritannia.

130 °C.⁶ Temperaturjusteringen ble foretatt til tross for at det i en utredning var stilt spørsmål om dette ville kunne medføre økt risiko for at smittestoff ville overleve gjenvinningsprosessen, og dermed utgjøre en risiko for mennesker.⁷

«The proposals reflect the wish of Ministers that in the present economic climate the industry should itself determine how best to produce a high-quality product» (vanZwanenberg og Millstone 1999:37).

I Norge ble BSE gjort meldepliktig fra og med januar 1991, som et ledd i bekjempelsen av sykdommen. Både EUs Veterinærkomité og Verdens dyrehelseorganisasjon (OIE) vurderer sannsynligheten for BSE i Norge som svært liten⁸. En av grunnene til at Norge er i en slik heldig situasjon, er at det ikke har vært importert kjøttbeinmel eller annet fôr til norske husdyr, og i tillegg har vi hatt en meget begrenset import av levende dyr til landet. Den viktigste grunnen ligger kanskje likevel i det faktum at Norge har hatt strenge krav til varmebehandling av kjøttbeinmel helt siden 1959 (134 °C), og at bruken av kjøttbeinmel som proteinkilde i dyrefôr har vært begrenset i Norge og ble forbudt i 1990. Daværende Veterinærdirektør Olav Sandvik viste til, og sto hardt på, at innføring av kjøttbenmjøl fra England ville være et brudd med innføringsplakaten fra 1961 som forbød innføring av smittsomme dyr (Almås 2002:354). Sandvik mente man burde være på vakt overfor mulig smitte fra skrapesyke sauer i dyrefôr. Mangelen på denne sandvikske føre-var-holdningen skulle senere vise seg å gi katastrofale følger i mange land.

6 Under Labour-regjeringen (fra 1997) har risikohåndteringen i forbindelse med kjøttproduksjonen gått tilbake til den man hadde midt på 1900-tallet (Franklin 1999:172).

7 Bakterier og virus så ikke ut til å overleve på 80–90 °C, men prioner er langt mer motstandsdyktige mot varme, og de overlevde derfor (Hellesnes og Skjerve 2002:23).

8 BSE betraktes som å være svært usannsynlig i 11 land: Argentina, Australia, Botswana, Chile, Namibia, New Zealand, Nicaragua, Norge, Paraguay, Swaziland og Uruguay. I tillegg mener man at sannsynligheten er liten også i Østerrike, Canada, Finland, Sverige og USA. Senere skulle det vise seg at det var tilfeller av BSE også i Finland, og sammen med Storbritannia, Belgia, Danmark, Frankrike, Tyskland, Irland, Italia, Liechtenstein, Luxembourg, Nederland, Portugal, Spania, Sveits og Japan er dette land som per i dag har hatt tilfeller av sykdommen.

Prionsykdom hos mennesker: Creutzfeldt-Jakobs sykdom

CJD er en prionsykdom som har vært kjent i lengre tid, og som stort sett rammet personer i alderen 40–80 år. Det første tilfellet av CJD ble beskrevet i 1911, og den første detaljerte beskrivelsen av sykdommen ble gitt i 1920 av Dr. H. G. Creutzfeldt. CJD var i en lang periode betraktet som den menneskelige varianten av skrapesyke (Narang 1997:3), og som vi senere skal komme nærmere inn, på ble også BSE i lang tid betraktet som en variant av skrapesyke. I 1996 oppdaget en gruppe britiske forskere en ny type av CJD, som også rammet yngre mennesker. Denne varianten av Creutzfeldt-Jakobs sykdom er kjent som vCJD (variant CJD), og er forårsaket av at mennesker har spist infisert kjøtt og kjøttprodukter som har inneholdt vev eller vevsrester. Det første tilfellet av BSE stammer fra 1984, mens det første (kjente) tilfellet av vCJD ble stadfestet i 1995. I motsetning til spredningen av BSE har vCJD hatt vesentlig mindre spredning i de første årene etter at første tilfelle ble kjent. Dette synes nå å være et sikkert tegn på at spredningen blant mennesker vil bli langt lavere enn tilfellet er for BSE, og også lavere enn mange av de tidligste estimatene for vCJD skulle tilsi. På den annen side er inkubasjonstiden for vCJD fortsatt ukjent. Den kan være så lang som 15 år. En kan derfor vente en økning i antall vCJD i løpet av de nærmeste år. Avhengig av hvor lang inkubasjonstiden er, varierer estimatene over antall vCJD-smittede fra i underkant av 100 personer til flere hundre tusen tilfeller (Brown et al. 2001). Per september 2002 hadde man registrert 115 dødsfall forårsaket av vCJD, og i tillegg er 12 personer i live med det man antar er sykdommen vCJD⁹. Tatt i betraktning at det bare fram til 1996 er blitt fortært 1 milliard måltider som har inneholdt smittestoffet, må det kunne sies at dette er en svært lite smittsom sykdom (Hellesnes og Skjerve 2002:24).

Spørsmålet om BSE kunne smitte til mennesker, ble reist ganske umiddelbart etter at det var klart at man sto overfor en ny dyresykdom, men man kunne verken bekrefte eller avkrefte en slik sammenheng (vanZwanenberg og Millstone 1999:14, Pattison 1998). Det ble satt i verk tiltak

9 <http://www.cjd.ed.ac.uk/figures.htm> (25.09.02).

som hadde til hensikt å beskytte mennesker fra en mulig smitte flere år før det første tilfelle av vCJD ble diagnostisert. I 1990 opprettet det britiske helsedepartementet en CJD overvåkingsenhet som hadde til formål å overvåke trender i nye tilfeller av CJD, og spesielt registrere eventuelle nye trekk og kjennetegn ved sykdommen (Pattison 1998). Som gjennomgangen i neste avsnitt vil vise, handlet britiske myndigheter ikke ut fra hypotesen om en sammenheng mellom BSE og CJD, med andre ord ikke i samsvar med hva vi i dag betegner som en «føre-var» reaksjon. I den første fasen var det riktignok ikke noe *bevis* for at BSE var en risiko for mennesker, og der og da manglet man metodene og kunnskapen til å finne det ut: «*It is almost like playing a game of poker, relying on the power of bluff*» (Narang 1997:198). Bekymringen ble ikke mindre av at noen eksotiske dyr i en zoologisk hage, og katter, hadde fått sykdommen. Disse dyrene hadde også blitt føret med kjøttbeinmel og kjøttavfall.

«The possibility could therefore not be ignored that the disease might also cross the species barrier to humans from the consumption of beef or dairy products, or perhaps from occupational contact with cattle by ranchers, dairy-men, or slaughterhouse workers» (Brown et al. 2001).

Man har aldri greid å påvise BSE-smitte i muskler eller rent storfekjøtt, og smittekilden til vCJD ligger trolig i at rent kjøtt er blitt smittet fra vev eller vevsrester i kjøttet. I 1996 publiserte en gruppe forskere resultater som beviste at vCJD virkelig var den menneskelige varianten av BSE.¹⁰

10 Collinge, J K. C. L. Sidle, J. Meads, J. Ironside og A. F. Hill 1996: Molecular analysis of prion strain variation and the aetiology of «new variant» CJD» i *Nature* vol 383 pp. 685–690. Samme år kom også en artikkel i *Lancet*: Will, R.G., J. Ironside, M. Zeidler, S. Cousens, K. Estibeiro, A. Alperovitch, M. Pocchiari, A. Hofman, P. Smith: «A new variant of Creutzfeldt-Jakob disease in the UK» i *Lancet* vol 347, 1996 , pp. 921–925.

Den mystiske sykdommen: Skjelvende kyr med dårlig kordinasjonsevne

*«It was merely a scientific curiosity about
an odd disease in a few British cattle»*

(Dressel 2000:3)

I 1984 ble veterinær David Bee tilkalt til en gård sør i Storbritannia (Pitsham Farm) for å se på en ku (Cow 133) med krum rygg og redusert vekt. Han identifiserte flere sanitære problemer på gården, men var ikke i stand til å gi noen diagnose på Cow 133. Senere fikk Cow 133 skjelvinger og viste klare tegn på manglende kordinasjonsevne, og i februar 1985 dør Cow 133 uten at man vet av hvilken sykdom. Dette er høyst sannsynlig det første kjente tilfellet av BSE. I løpet av 1985 dukker det opp spredte tilfeller av kyr som dør med de samme symptomene. I 1986 ble det sendt vevsprøver til laboratorieundersøkelse fra to ulike besetninger som hadde kyr som var døde av den ukjente sykdommen. I november 1986 kunne the Central Veterinary Laboratory (CVL) slå fast at de hadde med en ny dyresykdom å gjøre, men uten at man kunne si noe sikkert om hvor sykdommen kom fra. Man sto altså her overfor en ny sykdom som man hverken kjente årsaken til, egenskapene ved eller konsekvensene av. Ennå var det relativt få tilfeller, og ingen forutså den epidemien som ettertiden har gitt oss. Barbier (2001) beskriver hvordan denne nye storfesykdommen i en første fase hadde likhetstrekk med hvilken som helst annen ny sykdom som blir oppdaget: diskusjoner og uenighet mellom forskere og andre eksperter om hva man her har med å gjøre.

Alt nytt må ha et navn, og navnevalget var ikke enkelt i dette tilfellet. Man hadde påvist en ny sykdom, men kjente ikke dens egenskaper eller opprinnelse. De få tilfellene man hadde observert, hadde et sett av felles symptomer, så som desorientering, klossethet og noen ganger aggressiv atferd overfor andre dyr og mennesker, samt at sykdommen hadde en dødelig utgang. Ganske fort så man likheten mellom den nye storfesykdommen og skrapesyke hos sau. I mangel på et eget navn på sykdommen var det naturlig å knytte den til skrapesyke. Betegnelser som «a scrapie-like disorder», «cattle scrapie» og «bovine scrapie» ble i den første fasen benyttet som navn på sykdommen. Denne direkte koblingen til skrapesyke

skulle vise seg å få stor betydning for myndighetenes behandling av BSE. I likhet med skrapesyke visste man at den nye sykdommen var en prionsykdom, og fellestrekkene med skrapesyke var mange.

I denne første famlende fasen ble et par artikler som beskrev sykdommen unndratt publisering. Ifølge vanZwanenberg og Millstone (1999:14) var en av begrunnelsene fra direktøren for CVL¹¹ at artiklene omtalte BSE som en prionsykdom med likhetstrekk med skrapesyke, og at dette i for stor grad ville framheve en mulig risiko for menneskelig helse. MAFF ønsket ingen offisiell kobling mellom den nye storfesykdommen og skrapesyke, og en viktig årsak til dette mener vanZwanenberg og Millstone (1999:14) var at land som importerte kjøtt fra Storbritannia, allerede var bekymret med tanke på at skrapesyke var en utbredt sykdom på de britiske øyer. Om det ble kjent at den nye storfesykdommen hadde klare likhetstrekk med skrapesyke, og at man hadde å gjøre med en prionsykdom, var man redd for at det ville resultere i et forbud mot import av storfekjøtt fra Storbritannia. At frykten for eksport av britisk kjøtt var en viktig begrunnelse for at artikler ble unndratt publisering i 1987, finner også Pennington (2000) belegg for. En veterinær ved State Veterinary Service ønsket å publisere en artikkel om oppdagelsen av BSE i the Veterinary Record, men mottok brev fra sin overordnede hvor han blant annet kunne lese:

«I am now confirming that the letter to the Veterinary Record which I cleared earlier in the week should not be published. I explained to you that this condition had been discussed by the CVO and the Director of CVL, and because of possible effects on exports and the political implications it has been decided that, at this stage, no account should be published» (Pennington 2000).

Høsten 1987 ble de første artiklene om den «mystiske sykdommen» publisert i landbruksfaglige magasiner,¹² og som første nasjonale avis omtalte

11 CLV (Central Veterinary Laboratory) er underlagt det britiske landbruksdepartementet og har senere skiftet navn til Veterinary Laboratories Agency (VLA). Ifølge deres hjemmeside har de som formål å «provide a specialist veterinary resource to the UK Government to help it fulfil its aims and objectives in veterinary public health and developing sustainable agriculture and food industries» (<http://www.defra.gov.uk/corporate/vla/default.htm> desember 2002.)

12 Først ute var *Big Farm Weekly* 24. september 1987, og i oktober hadde både *Farmers Weekly* og *Farming News* artikler om sykdommen.

Sunday Telegraph den «uhelbredelige sykdommen som rammet melkekyr» i slutten av oktober 1987. Den første hypotesen om en sammenheng mellom BSE og sykdom hos mennesker ble framsatt av to medisinerere i British Medical Journal 4. juni 1987 (Ford 2000:68). I slutten av desember 1987 ble det stilt krav om at alle rammede kyr skulle slaktes og destrueres, og at det skulle gis kompensasjon til bøndene.¹³ Dette kravet imøtekommes i mai året etter, og i tillegg innføres det et forbud mot bruk av dyrefôr framstilt av drøvtyggere. I mars 1988 underrettet MAFF helsemyndighetene om BSE og ba samtidig om råd angående eventuell risiko for menneskelig helse. Allerede få uker etter at det første tilfellet av BSE var identifisert, ble det stilt spørsmål om BSE kunne smitte til mennesker (Brown et al. 2001). Dette var likevel bare spekulasjoner eller hypoteser, og det var umulig for forskere å påvise noen årsakssammenheng på dette tidspunktet. Politikere har derimot en tendens til å overse det som ikke kan kvantifiseres eller etableres som en sannhet (Adam 1998:167), og så lenge man ikke hadde etablert en slik sannhet, ble den heller ikke tatt hensyn til.

Til tross for at man offentlig forfektet at britisk storfekjøtt var trygt, ble det gjennomført flere tiltak fra og med 1988 som skulle bidra til å minimalisere risikoen også for mennesker (Franklin 1999:169). Det ble blant annet innført et forbud mot å benytte melk fra kyr som var smittet av BSE. Disse endringene, eller rettere innskrenkningene, kom som en følge av nye vitenskapelige funn eller nye indisier, og medførte store kommunikasjonsutfordringer for myndighetene. Hver og en av disse endringene i regelverk og rutiner var en innstramming, men samtidig sto myndighetene fast på at de nye kunnskapene *ikke tilsa at BSE representerte en risiko for mennesker*.

Den første hypotesen om at kyr var smittet av skrapesyke eller i alle fall en sykdom som hadde mange og klare likhetstrekk med skrapesyke, ble på mange måter stående som den rådende hypotese. Hvis så var tilfellet,

13 Vedtaket i 1988 om at bønder skulle få kompensasjon for dyr som måtte slaktes og destrueres etter BSE-smitte gav ikke full kompensasjon for dyra. Kompensasjonen ble satt til 50 % av markedsverdi. Dette ble kritisert ut fra en bekymring om at bønder ville unnlate å rapportere inn tilfeller, og la slaktet gå inn i matvarekjeden. I februar 1990 ble kompensasjonen økt til 100 % av dyrets markedsverdi, noe som medførte at antall innrapporterte tilfeller umiddelbart økte (vanZwanenberg og Millstone 1999:19). MAFF har imidlertid avvist at denne økningen skyldes innføringen av full kompensasjon.

kunne man føle seg rimelig trygge på at storfekjøtt ikke representerte noen risiko for mennesker i og med at vi hadde spist skrapesykeinfisert kjøtt i over 250 år (Pennington 2000). Detaljerte studier hadde ikke vist antydninger til en sammenheng mellom skrapesyke og CJD. Til tross for at dette lenge var den rådende hypotesen, ble ikke sammenhengen mellom skrapesyke og BSE tilstrekkelig testet før i 1997, da man føret kyr med skrapesykeinfisert fôr.

Vitenskapen bringes på banen og rådføres

I situasjoner med usikkerhet og ingen etablert vitenskapelig sannhet velger ofte myndighetene å nedsette såkalte ekspertkomitéer. Så også stilt overfor den nye dyresykdommen. I 1988 ble den første ekspertkomiteen i forbindelse med BSE nedsatt og fikk navnet «*The Southwood Working Party*» etter dens leder Sir Richard Southwood. I og med at det er politikerne som nedsetter ekspertkomiteer, ligger det naturlig nok her en mulighet for indirekte å påvirke de resultater, konklusjoner og råd som komiteen gir. Tindale (1998:63) hevder at britiske myndigheter valgte ut eksperter til de første komiteene etter oppdagelsen av BSE ut fra at det var personer som ville støtte deres håndtering av sykdommen. I Southwood-komiteen satt det ingen forskere som arbeidet med prionsykdommer (vanZwanenberg og Millstone 1999:18, Narang 1997:198). MAFF benyttet seg ikke av de erfaringer og den kompetanse man hadde opparbeidet seg etter 250 år med skrapesyke. En sentral erfaring i bekjempelsen av denne sykdommen var at alle smittede dyr måtte destrueres. Storbritannia hadde flere eksperter på skrapesyke, men ingen av disse ble brukt i de komiteer som MAFF nedsatte i kjølvannet av BSE. Nyttig ervervet kunnskap ble med andre ord ikke benyttet. Etter at Southwood-rapporten ble framlagt, var det da også flere forskere som uttalte seg offentlig og var kritiske til rapportens konklusjon om at BSE ikke representerte noen fare for mennesker. Det vitenskapelige miljø var altså ikke samstemte og enige, og det fantes forskere som talte mot den offisielle posisjonen (Irwin og Wynne 1996:2). Men myndighetene valgte ikke bare ut de ekspertene som skulle sitte i komiteen, historien viser også at de selektivt valgte å støtte seg på de råd som støttet opp under deres egen strategi (Adam 1998:183).

Narang (1997:2–3) beskriver hvordan han selv tok kontakt med MAFF og Helsedepartementet på et tidlig stadium for å tilby den kompetanse han hadde ervervet gjennom flere år med forskning på prionsykdommer. Han ble avvist, og mener at dette skyldes frykt for at han skulle bidra til å skape offentlig panikk ved å stille spørsmål om en eventuell sammenheng mellom BSE og CJD. Myndighetene benyttet «generelle eksperter» og ikke forskere som hadde spesifikk kunnskap om deler av feltet, og dette førte til misforståelser og feilgrep (Narang 1997:6).

«Researchers have often followed wrong clues, and taken the wrong path in their research. Rather than treating research discoveries as tentative findings, they are accepted as established facts about the disease, and have become part of the scrapie dogma» (Narang 1997:7).

Begrunnelsen for å utelate forskere med spesifikk kunnskap om prionsykdommer var at man ikke ønsket at noen av de forskerne som var involvert i kontroversene rundt prionsykdommer, skulle sitte i komiteen.

«But when the Government set up the Southwood Working Party in early 1988 'to advise on the implications of Bovine Spongiform Encephalopathy and matters relating thereto' a deliberate decision was taken to exclude anyone who had worked on TSEs from its membership. In his statement to the Inquiry, Sir Richard Southwood, professor of zoology at Oxford, said: 'we agreed that we should avoid those who were involved in the controversy surrounding the nature of the agent.' Phillips¹⁴ disagrees with this approach, arguing that the composition of a scientific advisory committee 'should include experts in the areas of the advice that is likely to be required'. There can be little doubt that Dickinson's¹⁵ stubborn resistance to being messed about by bureaucrats had won him a reputation as an awkward chap – for this very reason alone he would have had a beneficial effect on the committee. That he was excluded was not only bad science (science draws its strength not from making hypothe-

14 Lord Nicholas Phillips ledet BSE-granskningskommisjonen (The BSE Inquiry) som ble nedsatt i januar 1998. Komisjonens omfattende rapport går gjerne under navnet The Phillips report.

15 Dr. Alan Dickinson er en anerkjent vitenskapsmann og omtales som en verdenskapasitet på prionsykdommer og har bidratt til betydelig kunnskap om skrapesyken. Han var tidligere direktør ved The Neuropathogenesis Unit i Edinburg. Dickinson arbeidet aktivt for å få nedsatt en BSE-granskningskommisjon.

ses but from testing them), bad administration and bad politics, but it was bad for public health. It almost certainly meant that people went on being exposed to the BSE agent for longer than necessary» (Pennington 2000).

I slutten av 1987 fant man 30–40 nye tilfeller av BSE hver måned, men først i løpet av 1988 var sykdommen kjent i hele det vitenskapelige veterinærmedisinske miljøet (vanZwanenberg og Millstone 1999:13). I Southwood-rapporten fra 1989 ble det predikert at fram til 1993 ville man ha 350–400 tilfeller av BSE hver måned, totalt 17 000–20 000 tilfeller.¹⁶ I dag vet vi at dette anslaget var altfor lite, og Southwood har selv uttalt i en dokumentar på BBC¹⁷ at han visste at dette estimatet var for lite, men at man ikke ville predikere noe høyere anslag på grunn av frykt for å skremme Finansdepartementet når det gjaldt størrelsen på kostnadene for å kompensere bøndenes tap (vanZwanenberg og Millstone 1999:22).

Risikovurdering under usikre forutsetninger

Det kunne ikke utelukkes at når sykdommen nå forekom hos storfe, var det snakk om en annen form for prionsykdom enn skrapesyke, og dermed kunne mennesker smittes. En var kjent med at tidligere studier hadde vist at lignende smittestoff ikke lot seg overføre direkte fra en art til en annen, men at dette lot seg gjøre via en tredje art.¹⁸ På Southwoodkomiteens møte i desember 1988 ble det informert om at *prionets egenskaper kunne*

16 Statistikken viser at per i dag er det registrert i overkant av 182 000 kyr i Storbritannia smittet av BSE (om lag ni ganger det antallet som i Southwoodkomiteen i sin rapport esiterte som "the worst case"), og i de senere år har antallet nye tilfeller falt fra 2281 nyregistrerte tilfeller i 1999 til 1112 nye tilfeller i 2001 (kilde: http://ourworld.cs.com/_ht_a/j1braakman/BSE.htm). Det er grunn til å anta at den offisielle statistikken over antall kyr smittet av BSE ikke reflekterer det faktiske antallet. Donnelly et al. (2002) estimerer antallet dyr smittet av BSE som vesentlig høyere enn det som framgår av statistikken. Det er fordi det er all grunn til å tro at mange tilfeller verken ble oppdaget (f.eks. kyr sendt til slakteri på grunn av redusert melkeproduksjon før man hadde mistanke om BSE) eller rapportert.

17 The BSE Story på BBC 15. februar 1998.

18 For eksempel hadde tidligere studier vist at den menneskelige arten av kuru eller CJD ikke lot seg direkte overføre til geiter, men derimot fra mennesker via katter og primater til geiter. Ifølge Ford (2000:69) hadde den nye varianten av CJD langt større likhetstrekk med den uhyggelige sykdommen kuru, som man hadde funnet blant kannibalstammer på Papua New Guinea.

endres ved smitte til et annet dyreslag, og at en derfor ikke kunne være sikker på at dette ikke var tilfellet denne gangen (vanZwanenberg og Millstone 1999:20). På dette tidspunktet var den sterkeste hypotesen at den nye storfesykdommen var «skrapesyke på storfe», noe som også ble skrevet i Southwoodkomiteens rapport fra februar 1989. Man hadde ingen indier på at skrapesyke representerte noen risiko for mennesker, og på det grunnlaget følte man seg rimelig trygge på at heller ikke «skrapesyke hos storfe» representerte noen helserisiko for mennesker (vanZwanenberg og Millstone 1999:20).

«From present evidence, it is likely that cattle will prove to be a «dead-end host» for the disease agent and most unlikely that BSE will have any implications for human health. Nevertheless, if our assessments of these likelihoods are incorrect, the implications would be extremely serious» (MAFF 1989:21).

I 1989 kunne man lese i rapporten fra ekspertutvalget at risikoen for at BSE kunne overføres til mennesker, var «remote» (MAFF 1989:14). Helt fram til 1996 ble Southwood-rapporten henvist til som vitenskapelig bevis på at det var usannsynlig at BSE kunne smitte til mennesker (Pennington 2000), og rapportens optimistiske antakelser ble brukt som *beslutningsgrunnlag* og *begrunnelse* for den britiske regjeringens politikkutforming på området (vanZwanenberg og Millstone 1999:21).

Til tross for at komiteen mente at risikoen for at BSE kunne smitte til mennesker var «remote», pekte komiteen på at det er en teoretisk mulighet for smitte, og at man derfor burde sette i verk tiltak som hindrer at kjøtt fra smittede dyr ble solgt på markedet. I tillegg anbefalte de at melk fra smittede dyr ble destruert selv om det ikke var bevist at BSE kunne smitte ved konsum av melk. I tilfelle BSE kunne smitte til mennesker, ville dette gi en variant av CJD, og de antydte en inkubasjonstid fra ett til flere tiår fra smitte til sykdomsutbrudd (MAFF 1989:14). Med bakgrunn i dette foreslo komiteen at the Chief Medical Officer burde vurdere om berørte medisinske profesjoner skulle orienteres om BSE, slik at de kunne rapportere om eventuelle nye og endrede mønstre i forbindelse med CJD (MAFF 1989:14-15). Southwoodkomiteen anbefalte blant annet at det ble satt i gang forsøk for å finne ut om skrapesyke kunne smitte til storfe, men disse forsøkene ble ikke iverksatt før i 1996 (vanZwanenberg og Millstone 1999:19). Southwoodkomiteen anlegger en føre-var-strategi i sine råd til

myndighetene (Ford 2000:68–69), samtidig som de klart påpeker at sannsynligheten for en sammenheng mellom BSE og prionsykdom hos mennesker er meget liten. Man var i en situasjon hvor man hadde mangelfull kunnskap, man visste blant annet ikke hvilken sykdom man sto overfor, og hvilke egenskaper den hadde. Hypoteser ble underbygd og sannsynliggjort ved å vise til noen typer bevis, kunnskap eller indisier, mens andre ble utelatt. Det er i ettertid en utbredt oppfatning i Storbritannia om at de mest kritiske forskerne ikke ble rådspurt, og at de politisk nedsatte ekspertkomiteene ble instruert til å si det myndighetene ønsket at de skulle si (Roos 2000:72).

En nøkkelfaktor i risikohåndtering er at ansvarlige organisasjoner eller myndigheter identifiserer alle mulige effekter av en potensiell risikofaktor (Stern og Fineberg 1996:43). Dette kan ofte være vanskelig og krever vitenskapelig innsikt og ofte også en smule fantasi. Ofte ser man at man ikke har tenkt på enten mulige effekter, grupper eller områder som blir rammet, og at det i ettertid viser seg som en fatal feil. I tilfellet BSE hadde man den situasjonen at man tidlig hadde identifisert muligheten for en sammenheng mellom BSE og sykdom hos mennesker. Problemet var at dette ikke i tilstrekkelig grad ble fulgt opp av de politiske myndigheter.

Når de britiske myndigheter valgte å satse videre på budskapet om at britisk biff var trygg mat, viser dette at den vitenskapelige kunnskapen var utilstrekkelig, og dette gav større rom for at politikere kunne basere sine vedtak på andre faktorer enn de vitenskapelige. Hensynet til behovet for å holde på tilliten til britisk storfekjøtt både på det innenlandske markedet og på eksportmarkedene var klart det hensynet som veide tyngst (Franklin 1999:172, Gray 1998:44). Det finnes flere eksempler på at (kortsiktige) økonomiske interesser har vært viktigere i beslutningsprosessene enn hensyn til miljø og helse. Litfins (1994) studie av debatten rundt ozonlaget viser at det ikke kom noe politisk forbud mot KFK før man hadde alternative kjemikalier som kunne benyttes. Industrien selv var en aktør i denne prosessen, og de negative økonomiske effektene av et forbud mot KFK veide tyngre enn de mer langsiktige miljømessige konsekvenser som man allerede på dette tidspunkt hadde vitenskapelig kunnskap om. Carter og Lowe (1998:26) hevder at britisk miljøpolitikk i stor grad er karakterisert nettopp av at industrien og landbrukets økonomiske interesser har fått

forrang før hensynet til miljøet. Disse interessene har i langt større grad påvirket utfallet av miljøpolitikken sammenlignet med miljøaktivister og -lobbyister. Tid, eller rettere mangel på tid, gjør at politiske beslutninger ofte må fattes på den til enhver tid rådende kunnskap. En kan ikke, som forskere kan, vente til en har utført flere tester og studier, og har mer og bedre kunnskap om et fenomen. Kravet om handling stilles da også fort til politikere i en situasjon hvor noe har skjedd eller kan skje.

«Complex issues are reduced to a need-to-act basis and evidence assumes a justificatory role» (Gavin 2001:449).

Litfin (1994:1) hevdet at vi i framtiden må forvente at usikkerheten om kausale sammenhenger blir større og at dette vil gi makt til en *vitenskapelig politisk* elite. Det vil si fagfolk som arbeider tett opp mot myndighetene slik vi blant annet så tendenser til i koblingen mellom MAFF og CVL, hvor CVL fikk hindret publisering i en tidlig fase. Det kan videre argumenteres for at *globalisering, deregulering og markedsliberalisering* bidrar til at fagkunnskap generelt mister påvirkningskraft. Som beskrevet tidligere fikk Veterinærdirektør Olav Sandvik hindret import av kjøttbeinmel fra Storbritannia som var framstilt ved lave temperaturer. Det er all grunn til å tro at dette vanskelig hadde latt seg gjøre i dag da globaliseringen og regelverket for internasjonal handel er mer harmonisert, og da Norge i større grad er forpliktet til å følge det internasjonale regelverket og markedets lover.

Innføring av tiltak

«.....to tell you the truth, it is more an issue of consumer confidence than consumer protection». Chief Veterinary Officer

Keith Meldrum på et møte i EUs
Veterinærkomité høsten 1989

Man hadde flere teorier om hva som var kilden til sykdommen, men man samlet seg forholdsvis fort om at årsaken var kjøttbeinmel. Det faktum at tilfellene av BSE har stor geografisk spredning, stemmer godt overens med at det her dreier seg om fôrbåren smitte. MAFF iverksatte i april 1987 inn-

ledende epidemiologiske studier av sykdommen. Undersøkelsen var ferdig ved utgangen av samme år, og man konkluderte blant annet med at kjøttbeinmel og kjøtt fra drøvtyggere var den eneste sannsynlige kilden til BSE (Barbie 2001).¹⁹ På dette tidspunktet visste man både i fagmiljøet og på det politiske nivå (MAFF) at man her kunne stå overfor en sykdom som *kunne* gi store negative konsekvenser. Man valgte som kjent å ikke gå allment ut med denne, på dette tidspunktet, usikre kunnskapen, og det ble satt restriksjoner på publikasjoner som omhandlet sykdommen (Barbier 2001:17).

I 1988 ble sykdommen gjort meldepliktig i Storbritannia, samtidig som det ble forbudt å blande kjøttbeinmel fra drøvtyggere inn i kraftfôret til storfe. Dette hindret en enda større spredning av BSE-smitte (Pattison 1998, MAFF 1996:15), men man hadde forventet at dette ville utrydde sykdommen (vanZwanenberg og Millstone 1999:35). Noe forbud mot eksport ble derimot ikke innført, og britene fortsatte å eksportere kjøttbeinmel uten at det var merket med at det ikke burde gis som fôr til drøvtyggere (vanZwanenberg og Millstone 1999:29). To år senere ble dette forbudet utvidet til også å gjelde kraftfôr til andre pattedyr og fjørfe. I 1991 ble det innført forbud mot å eksportere kjøttbeinmel til andre land i EU, og som en følge av dette økte eksporten til land utenfor EU. Senere ble likevel dette forbudet også utvidet til å gjelde land utenfor EU. Samme år ble det også innført forbud mot å bruke kjøttbeinmel som gjødsel. Dette er eksempel på hvordan forbud innføres *gradvis* i et forsøk på *minimilisere de negative effektene det vil få*.

Innføringen av forbudet mot bruk av kjøttbeinmel til storfe ville ha utryddet sykdommen hvis det var slik at BSE ikke kunne smitte fra ku til kalv. Så viste seg derimot å være tilfellet, noe man fikk en sterk mistanke om etter at kyr som var født etter innføringen av forbudet, begynte å utvikle symptomer på sykdommen. MAFF ville derimot ikke umiddelbart godta denne forklaringen, men hevdet i stede at *«cattle that had developing BSE after the ban on ruminant feed had received meat and bone meal when they should not have»* (vanZwanenberg og Millstone 1999:36).

19 Den første artikkelen om BSE ble publisert i *Veterinary Record* Vol 121, 31. oktober 1987, «A novel progressive spongiform encephalopathy in cattle».

Ifølge MAFF hadde enten bønder gjemt unna kjøttbeinmel fra før forbudet trådte i kraft, eller fôrleverandører hadde fortsatt med å levere BSE-infisert fôr. En tredje mulighet var at det hadde skjedd kryss-forurensning ved at nytt fôr hadde blitt oppbevart i beholdere som ikke var godt nok rengjort (vanZwanenberg og Millstone 1999:36).

vanZwanenberg og Millstone (1999:23-24) argumenterer for at MAFF sin beslutning i juni 1989²⁰ om å innføre et forbud mot bruk av hjerne, ryggmarg, milt, mandel, tarmer og innvoller fra storfe til menneskelig føde i stor grad var motivert ut fra behovet for å holde på folks tillit til storfekjøtt. Southwood-rapporten hadde ikke kommet med noe råd om å innføre et forbud mot bruk av slik materiale til menneskemat, noe som var blitt kritisert fra andre eksperter etter at rapporten ble publisert. Ved å innføre et slikt forbud gikk MAFF lenger enn ekspertkomiteen, og dette kan derfor betraktes som et forsøk på å opprettholde forbrukernes tillit til kjøtt. I tillegg var det små kostnader forbundet med å innføre et slikt forbud, MAFF hadde heller ikke tatt kontakt med Helsedepartementet før de foreslo forbudet.

På et møte i EUs Veterinærkomité høsten 1989 uttalte the Chief Veterinary Officer Keith Meldrum følgende om innføringen av forbudet mot bruk av deler av dyret til menneskemat:

«given that there is no risk to human beings, what we are now proposing is once again based on an extremely cautious approach because there is public concern. People are worried about this new disease and, to tell you the truth, it is more an issue of consumer confidence than consumer protection» (vanZwanenberg og Millstone 1999:24).

Etter råd fra Southwoodkomiteen ble det utnevnt en ny ekspertgruppe (Tyrrellkomiteen/SEAC²¹) som skulle gi myndighetene råd om hvilke forskningsprosjekter en burde sette i gang for å få mer kunnskap om sykdommen. Komiteen la fram sine anbefalinger i prioritert rekkefølge sommeren 1989, men dette ble først publisert i januar 1990. Forskning på

20 Vedtaket ble ikke satt i kraft før i november 1989.

21 Komiteens egentlige navn var the Consultative Committee on Research into Spongiform Encephalopathies, men er blitt kjent under Tyrrellkomiteen etter dens leder Dr. David Tyrrell. I 1990 ble komiteen utvidet og fikk navnet the Spongiform Encephalopathy Advisory Committee (SEAC). SEAC skulle gi råd til MAFF og DoH etter behov.

prionsykdommer ble ikke finansiert via offentlige forskningsprogrammer før 1991/92, og beløpene som ble avsatt til temaet, var små²² (vanZwanenberg og Millstone 1999:28). I komiteens rapport setter man spørsmålstegn ved det forhold at man i så stor grad har antatt at det er samsvar mellom BSE og skrapesyke hos sau, og mener at «*specific studies on BSE itself are now needed to establish whether these conclusions were sound*» (MAFF og DoH 1990:3).

Tilliten begynner å slå sprekker

*«If, in truth, they (the politicians) don't know
the answer they will be skewered by the tabloids,
by John Humphrys on the Today programme on
Radio 4» «roasted by the Guardian and eaten for breakfast»*

(Coote 1998:125)

Tidlig i 1988 ble spørsmålet om BSE kunne utgjøre noen risiko for mennesker, en viktigere faktor i MAFF sin politikk. vanZwanenberg og Millstone (1999:15) mener at dette ikke kun var av bekymring for menneskelig helse, men at ulike *medieoppsalg og -spekulasjoner* var en viktig drivkraft for at risikoen for mennesker kom mer i forgrunnen. I begynnelsen av 1990-tallet ble BSE gjenstand for større nasjonal bekymring, og man fikk for alvor en uro med hensyn til i hvilken grad det var trygt å spise britisk kjøtt (Franklin 1999:169). Det bildet myndighetene hadde presentert av BSE, begynte å slå sprekker i form av inkonsistens og motsetninger, samt at utenforstående i større grad begynte å sette spørsmålstegn ved det bildet som myndighetene presenterte (vanZwanenberg og Millstone 1999:31). Blant annet ble det vanskelig å få innpasset det faktum at man oppdaget at flere katter hadde fått en prionsykdom som ikke kunne stamme fra skrapesyke, i og med at katter er motstandsdyktige mot skrapesyke. Hvordan kunne man da være så sikker på at BSE stammet fra skrapesyke og hadde de samme egenskapene? Og i neste omgang, kunne BSE i så fall likevel smitte til mennesker? Oppdagelsen av prionsykdom hos katter medførte

22 1,7 mill £ i 1991/92, drøyt 1 mill £ i 1992/3 og i 1993/94, 663 000 £ i 1994/95 og 807 000 £ i 1995/96. I tillegg kommer totalt 3.7 mill £ fra DoH i perioden 1993/97.

betydelig medieoppmerksomhet og bekymring blant befolkningen våren 1990. Salget av storfekjøtt falt merkbart²³ og storfekjøtt ble ikke lenger servert til skolebarn. Daværende landbruksminister, John Gummer, uttalte at britisk storfekjøtt var «*perfectly safe*». Denne uttalelsen kom han med på et båtshow i Suffolk samtidig som han ble avbildet sammen med sin fire år gamle datter, Cordellia, som spiste hamburger sittende på sin fars fang.

«The burger episode turned him into a figure of fun and led to a lasting public mistrust of government pronouncement on food scares – notably Tony Blair's reassurances on genetically-modified food» (BBC News 18. juni 1999).

Det hadde vært kritiske røster mot de konklusjoner og den politikk som ble ført på området før 1990 også, og spesielt fra veterinær-, landbruks- og forbrukerorganisasjoner, samt fra Labour, som da satt i opposisjon. Flere av de tiltakene som disse organisasjonene hadde talt for offentlig, er senere blitt vedtatt etter at en har fått mer kunnskap om årsaker og sammenhenger (vanZwanenberg og Millstone 1999:32).

Enkelte EU-land (deriblant Frankrike og Vest-Tyskland) innførte forbud mot storfekjøtt fra Storbritannia i mai/juni 1990 etter at man fant katter med prionsykdom. Forbudet varte bare noen korte sommeruker etter at Storbritannia tilbød seg å innføre et nytt kontrollsystem som i hovedsak dreide seg om at en kun eksporterte storfekjøtt fra besetninger som hadde vært BSE-fri de siste to år, og at T-bone steak ikke inneholdt nervevev. Den britiske Landbrukskomiteen fikk gjennomført en gransking av faktaene rundt BSE sommeren 1990. De gikk bredt ut og intervjuet personer fra ulike miljø, men deres konklusjoner var i hovedsak sammenfallende med regjeringens (vanZwanenberg og Millstone 1999:33). I tillegg ble det foreslått en del tiltak, og regjeringen imøtekom enkelte av disse, blant annet rådet om å nedsette en egen ekspertkomite for førestoff. Myndighetene holdt fortsatt fast på at det ikke er noen beviser for at BSE kan smitte til mennesker (DoH og MAFF 1992:3)

Etter den store medieoppmerksomheten våren og sommeren 1990 forsvant BSE mer eller mindre fra mediene til 1994. I løpet av disse årene fikk

23 25 prosent nedgang i salget den første uken, for så å stabilisere seg på 15-20 prosent lavere omsetning enn normalt (vanZwanenberg og Millstone 1999:31).

man ny kunnskap om sykdommen, men myndighetene holdt fortsatt på at BSE høyst sannsynlig stammet fra skrapesyke, og at britisk storfekjøtt var trygt. Forskningsresultater fra denne perioden viste at det ble mindre og mindre sannsynlig at BSE og skrapesyke var samme sykdom. Blant annet viste tester at sau som var resistent mot skrapesyke, ble smittet av BSE, og mus som ble smittet med BSE, hadde en annen inkubasjonstid enn om de ble smittet med skrapesyke. I mars 1993 dør en bonde av CJD, men myndighetene sto fortsatt på at det ikke var noen sammenheng mellom BSE og CJD. Statistisk sett skulle man forvente at 0,05 bønder ble smittet av CJD, men innen oktober 1995 kunne britisk presse meddele at hele fire bønder som hadde BSE i sine besetninger, var mistenkt for å være smittet av CJD. Et medlem av SEAC uttalte i den forbindelse til Guardian at det var «*difficult to explain this as a chance phenomenon*» (vanZwanenberg og Millstone 1999:39). Senere ble det derimot vist at alle disse fire bøndene var smittet av den «gamle» CJD og ikke den nye varianten (vCJD) som er forårsaket av at man har spist infisert kjøtt. Likevel var disse tilfellene av CJD hos bønder viktige hendelser i og med at de bidro til i større grad å sette søkelyset på risikoen for menneskelig helse av BSE.

20. mars 1996: Sammenhengen mellom BSE og vCJD offentliggjøres

«There is no scientifically based policy for eradicating BSE. The culling policy makes as much sense as claiming that killing a vast number of known, suspected and unknown AIDS patients would eradicate AIDS» (Narang 1997:207)

Tidlig i 1994 dukket det opp tilfeller av CJD hos unge mennesker, noe som tidligere hadde vært svært sjeldent, og de viste symptomer som man sjelden fant på den kjente formen for CJD. En mulig sammenheng mellom BSE og denne nye formen for CJD (vCJD) begynte å bli sannsynlig. I mai 1995 dør den første kjente personen av vCJD, 19 år gamle Stephen Churchill, i oktober kunne man melde om at en 18- og en 16-åring hadde fått CJD, og i november dør en 29 år gammel småbarnsmor av CJD. Det offentlige budskapet forblir uforandret, og landbruksministeren påsto så sent som i november 1995 at storfekjøtt var helt trygt og et godt produkt

(vanZwanenberg og Millstone 1999:39). Det var ikke bare representanter fra MAFF som uttalte at det ikke var noen grunn til å engste seg over om storfekjøtt var utrygt, i 1995 uttalte for eksempel helseministeren at det var utenfor fatteevne at noen kunne få CJD fra BSE (vanZwanenberg og Millstone 1999:34). Det dominerende budskapet fra britiske myndigheter var altså fortsatt at BSE var ufarlig for mennesker, og det var i det store og hele snakk om noe så ufarlig som skrapesyke hos storfe. Men det var også nå og da røster og uttalelser fra myndighetspersoner (enten fra MAFF eller en av komiteene) som satte spørsmålstegn ved denne uttalte «sannhet» (vanZwanenberg og Millstone 1999:34).

Ennå er man *ikke helt sikker* på om man har å gjøre med en ny variant av CJD, og om denne i tilfelle skyldes smitte fra BSE. En mulighet var at det kunne være snakk om en mutasjon, men dette ble falsifisert ved studier i begynnelsen av mars 1996. De ti tilfellene av vCJD man hittil hadde funnet i Storbritannia, ble sammenlignet med tilfeller av CJD på yngre mennesker i andre europeiske land. Resultatet fra den europeiske overvåkingskomiteen for CJD kom den 20. mars 1996 – ingen av de unge CJD-pasientene i de andre europeiske landene hadde samme kjennetegn som de ti tilfellene av vCJD i Storbritannia. vCJD fantes altså kun i på de britiske øyer, og en følte seg nå rimelig sikker på at det var en direkte sammenheng mellom BSE og vCJD.

Saken tok en ny og dramatisk vending da helseminister Stephen Dorrell informerte de folkevalgte 20. mars. Han sa blant annet følgende:

«The Government have always made it clear that it is our policy to base our decisions on the scientific advice provided by the advisory committee. The committee has today agreed new advice about the implications for animal and human health of the latest scientific evidence. (...) There remains no scientific proof that bovine spongiform encephalopathy can be transmitted to man by beef, but the committee has concluded that the most likely explanation at present is that those cases are linked to exposure to BSE before the introduction of the specified bovine offal ban in 1989. Against the background of that new finding, the committee has today agreed a series of recommendations, which the Government are making public this afternoon. The chief medical officer will write today to all doctors, to ensure that the latest scientific evidence is drawn to their attention. In the statement by the chief medical officer that I have placed in the Vote Office, Sir Kenneth Calman poses to himself the

question whether he will continue to eat beef. I quote his answer: "I will do so as part of a varied and balanced diet. The new measures and effective enforcement of existing measures will continue to ensure that the likely risk of developing CJD is extremely small." (Hansard²⁴ 20. mars 1996)

Helseminister Dorrells «bekjennelse» opplevdes som et øyeblikk av oppriktighet i motsetning til myndighetenes tidligere forsikring av at britisk storfekjøtt var trygt (Coote 1998:124). Han ble da også møtt med latterliggjøring og fornærmelser. Det var et brudd med det normale: At politikere alltid hadde svar på alle spørsmål, og at svaret var det riktige. Sannsynliggjøringen av sammenhengen mellom BSE og vCJD, sammen med en serie av avsløringer om at man ikke hadde greid å stoppe smitten til tross for flere tiltak, samt at eksperter, myndigheter og industrien gav motstridende råd, førte til merkbare reaksjoner blant befolkningen. Salget av storfekjøtt sank med 40 prosent, og både McDonalds og British Airways fjernet britisk storfekjøtt fra sine menyer. Franklin (1999:170) hevder at reaksjonen fra publikum like mye var uttrykk for en *tillitskrise* som uttrykk for at man faktisk fryktet å bli smittet av vCJD ved å spise storfekjøtt. Dagen etter (21. mars) hadde daily Express ganske så treffende følgende overskrift på førstesiden «*Can we still trust them?*». Når 52 prosent av den britiske befolkningen rett etter avsløringene oppgav at de var veldig eller ganske bekymret med tanke på å spise kjøtt, 10 prosent oppgav at de hadde kuttet ut storfekjøtt og om lag 30 prosent at de hadde redusert sitt forbruk (Franklin 1999:170), så bør dette i stor grad tolkes som en reaksjon på at man hadde *mistet tilliten mer generelt* til kjøttindustriens, myndighetenes, ekspertenes, bøndernes og politikernes evne til å garantere sikker mat.

SEAC så ikke behovet for å endre de eksisterende forholdsreglene for å beskytte folkehelsen som en følge av sannsynliggjøringen av en sammenheng mellom BSE og vCJD. Dette grunngis med at «*the possibility that BSE might transmit to humans has been recognised for many years and formed the basis of controls since 1988*» (MAFF 1996:6). Hvis alle de anbefalte tiltakene utføres slik de anbefales, så er risikoen ved å spise storfekjøtt «*extremely small*», og professor John Pattison, lederen av SEAC, uttaler at «*in*

24 Hansard tilsvarende vår Stortingstidende.

any common usage of the word, beef is safe» (MAFF 1996:7). Dagen før (20. mars) hadde Pattison derimot uttalt at det potensielle antallet vCJD-smittede trolig ville ligge mellom et tosifret antall og en halv million (Adam 1998:167). Dagen etter at han åpnet opp for at BSE-saken kunne få et epidemisk utfall (inntil 500 000 smittede), slår han altså fast at storfekjøtt så godt som er helt trygt å spise. Slike vinglete uttalelser fra en forsker bidro til at BSE-saken skadet vitenskapens anseelse blant folk flest (Adam 1998:168). Det ble også spekulert i om Pattisons uttalelse om at britisk biff tross alt var trygg mat var instruert fra myndighetene, og i så tilfelle er heller ikke dette noe som styrker tilliten til forskere og vitenskapen.

Britiske myndigheter var ikke forberedt på 20. mars 1996. De hadde hele veien «tatt sjansen» på at BSE ikke hadde noen sammenheng med CJD – at saken ikke skulle få det verst tenkelige utfall. BSE-saken har påført Storbritannia store økonomiske tap. Det er umulig å gi noen eksakt sum på hvor mye saken har kostet Storbritannia, men det årlige tapet av innføringen av forbudet mot eksport av britisk storfekjøtt er på 650 mill £. I tillegg falt det innenlandske forbruket av storfekjøtt. Ved utgangen av 2000 har man beregnet at kompenseringskostnadene (nye kontrollrutiner, kompensasjon til aktørene i matvarekjeden etc) har beløpt seg til 3,5 milliarder £ (BBC News 17.12.1999). Sykdommen har hatt en katastrofal effekt på folks tillit, og for å få tilliten tilbake måtte britiske myndigheter iverksette en uavhengig granskning (Narang 1997:8). Evalueringen av BSE-historien alene kostet 16 mill £, men for den summen fikk man 16 bind og mange hundre sider. Mange arbeidsplasser i industrien har gått tapt, men det er likevel bøndene som må sies å ha fått de største kostnadene av BSE-saken. Bøndernes inntekter fra salg av kjøtt stupte fra 4,1 milliard £ i 1996 til 1 milliard £ i 1998. Prisen på storfekjøtt falt fra 120p per kg før krisen i mars 1996 til 95p to måneder senere (BBC News 17.12.1999). Dette medførte også at bøndernes erstatning for kyr som måtte slaktes og destrueres som en følge av BSE, ble redusert, i og med at denne erstatningen ble regnet ut etter markedsverdien. 25 000 bønder måtte gi opp produksjonen.

EU kommer på banen

Umiddelbart etter «avsløringene» 20. mars 1996 innførte EU forbud mot britisk eksport av levende storfe, storfekjøtt og produkter til noe land i verden. Årlig har dette forbudet kostet Storbritannia 520 mill £ (vanZwanenberg og Millstone 1999:42). I slutten av juni 1996 framsatte EU fem krav om tiltak som måtte iverksettes før eksportforbudet, stegvis, ville bli opphevet. Blant annet ble det krevd at det ble innført sporbarhetssystemer. Storbritannia ble satt under administrasjon av EU, og hoveddelen av de tiltak som Storbritannia satte i verk etter mars 1996, var på befaling fra EU. Storbritannia svarte med å innføre enda strengere kontroll og forbud. 3. april 1996 annonserte myndighetene at alle kyr over 30 måneder (uten symptomer på BSE, men den gruppen som har størst sannsynlighet for å utvikle BSE) ville bli slaktet og destruert. En regner med at dette forhåndstiltaket har hindret at minst 99,9 prosent av storfe som sto i fare for å utvikle BSE, er kommet ut på markedet. Forbudet ble innført i håp om at dette skulle bidra til å oppheve eksportforbudet, men heller ikke dette forbudet har greid å gjenskape tilliten til britisk biff (Narang 1997:206). Tre år senere (mars 1999) hadde over 3 millioner kyr måttet bøde med livet på grunn av denne regelen, og en stor del av disse var helt friske dyr.

I tillegg har alle deler av sau og storfe som mest sannsynlig kan inneholde BSE, blitt fjernet. Disse delene av dyrene betegnes som spesielt risikomateriale og inkluderer hjernevev og ryggmarg. Også kjøtt som er framstilt ved hjelp av mekanisk fjerning av kjøtt fra bein (f.eks. kokte farseprodukter), er forbudt omsatt i markedet. En annen viktig forholdsregel som ble innført i Storbritannia fra august 1996, var forbud mot å benytte kjøttbeinmel fra andre dyr som fôr. I november 1997 ga EU-oppnevnte forskere meget god evaluering av Storbritannias system for å registrering og oppfølging, og i september 1998 ble eksporten fra Nord-Irland gjeninnført.

SEAC ble i løpet av 1997 utvidet betraktelig, og fikk en langt bredere sammensetning enn hva man tidligere hadde hatt, i tillegg til at man i langt større grad enn tidligere ville utnevne undergrupper som var eksperter på mindre temaer innenfor feltet prionsykdommer. I tillegg ble det

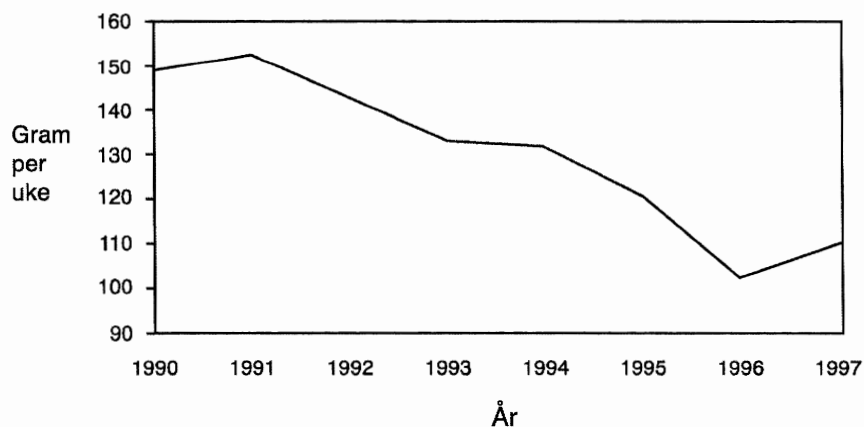
innført en langt mer åpen linje ved at uttalelser fra hvert møte skulle offentliggjøres, og at det årlig skulle utgis en rapport fra komiteens arbeid.

Eksportforbudet vakte sterk motbør i Storbritannia, og regjeringen hevdet at forbudet var politisk motivert og *ikke ut fra vitenskapelige bevis*. De brakte saken til EUs domstol, og våren 1998 slo domstolen fast at EU-kommisjonen hadde rett til å innføre et eksportforbud overfor Storbritannia.

EUs innføring av et eksportforbud bidro i høyeste grad til en patriotisk prosess blant britene, og i tillegg førte dette EU-vedtaket til at man fikk en sterkere politisering av saken (van Loon 2000:175). Det ble viktig å verne om den britiske biffen, de var bekymret for kjøttindustriens framtid, og ingen burde snakke stygt om britiske bønder. Adam (1998) sammenligner stemningen med den man hadde under Falklandskrigen. Det var først åtte dager etter avsløringene 20. mars at britiske aviser presenterte figurer som viste antall smittede kyr i ulike land. Tallene viste derimot at mens godt over 150 000 britiske kyr var smittet, var 205 kyr i Sveits og 123 irske kyr smittet. Resten av landene hadde ubetydelig antall smittede dyr, og i tillegg var de utenlandske BSE-smittede dyrene importert fra Storbritannia. Sykdommen ble ikke framstilt som særegen britisk, og det var skapt en forestilling om at mange land hadde BSE, men Storbritannia hadde kommet lenger enn disse landene i og med at det kun var her man hadde en offentlig oppmerksomhet rundt sykdommen. Adams (1998) gjennomgang av britiske aviser i tiden etter krisen konkluderer med at BSE var en biffkrise, ikke en helsekrise. Så å si hver dag presenterte avisene økonomiske konsekvenser av BSE-avsløringen, det var bekymringer knyttet til eksport og til hjemmemarkedet, til små og store bedrifters framtid og til arbeidsplasser (Adam 1998:186). Det synes altså å være slik at journalistene ikke greide å redefinere politikernes oppfatning av hva BSE-krisen alltid hadde vært – en risiko for britisk kjøttindustri, og ikke en risiko for menneskers helse. Journalistene fortsatte å tenke innenfor samme referanseramme som politikerne alltid hadde gjort. BSE-saken var fra dag en definert som en biffkrise, og det fortsatte den i stor grad å være også etter den 20. mars 1996.

Stigmatisering av britisk storfekjøtt

BSE var en kraftfull påminnelse om at det å spise kjøtt kan være en *risikosport* i vår moderne verden, og dette har bidratt til et økt antall vegetarianere (Wicks 1999:110). I løpet av 1990-tallet skjedde det markante endringer i hvem som *konverterte til vegetarismen*. Man så at antallet vegetarianere først og fremst økte i den lavere middelklassen og de lavere inntektsgrupper, mot at dette tidligere i første rekke hadde vært et fenomen blant den radikale middelklassen (Wicks 1999:110). Andelen vegetarianere er høyere i Storbritannia enn i Norge. Blant annet viser en studie fra England at 4,5 prosent av befolkningen er vegetarianere, og at andelen varierer sterkt med alder og kjønn (Franklin 1999:161, jf. Guzans kapittel i denne boken). Tall fra norske studier varierer fra 1–2 prosent vegetarianere i Norge (Bjørkum et al. 1997) til 0,6 prosent (Lien et al. 1998). Blant engelske kvinner i aldersgruppen 16–24 år oppgir hele 25 prosent at de er vegetarianere. Det er flere grunner en kan ha til å slutte å spise kjøtt eller kutte ned på forbruket av det. Moralske eller etiske grunner viser seg å være av mindre betydning enn hensynet til egen helse (Franklin 1999). Det er derfor grunn til å knytte framveksten av antall vegetarianere i Europa de siste år til de nye matskandalene generelt og BSE spesielt.

Figur 1: Forbruk av storfe- og kalvekjøtt i Storbritannia 1990–97. Gram per uke. (vanZwanenberg og Millstone 1999:41)

Forbruket av kjøtt falt med om lag 17 prosent i løpet av 1996, men som vi ser av tabellen, tok man igjen dette året etter, og forbruket av storfe- og kalvekjøtt økte med 9 prosent i Storbritannia fra 1996 til 1997. Forbruket sank også umiddelbart som en følge av avsløringene 20. mars i en rekke andre land, blant annet i Frankrike, hvor reduksjonen i konsum av storfekjøtt var på 117 000 tonn fra 1995 til 1996 (Latouche et al 1998:348). En skal også være oppmerksom på at dette skjedde i en tid da forbruket av rødt kjøtt var på tilbakegang i en rekke land, og selv om de fleste har gått tilbake til sitt vante kjøttforbruk en tid etter skandalen, har man også som en følge av BSE-krisen fått varige endringer i kjøttforbruket hos en gruppe forbrukere. Mens 2 prosent av franske forbruker ikke spiste rødt kjøtt før 20. mars 1996, finner man året etter at denne andelen har økt til 6 prosent (Latouche et al 1998:349).

Powell (2001:219-220) og Rozin (2001:39) argumenterer for at britisk storfekjøtt ble stigmatisert som en følge av BSE. Gregory et al. (2000) viser at enkelte teknologier, produkter og steder kan bli stigmatisert.

«It (stigma) refers to something that is to be shunned or avoided not just because it is dangerous but because it overturns or destroys a positive condition; what was or should be something good is now marked as blamished or tainted» (Gregory et al. 2000:341).

Stigmatiserte teknologier, steder eller produkter karakteriseres videre av at virkningene ikke fullt ut er kjent, verken når det gjelder størrelse eller over tid, videre at oppfatningen av hva som er riktig eller naturlig, trues. Blant annet har genteknologien som er brukt i framstilling av næringsmidler, (fått) mange av disse kjennetegnene (Storstad 2000). Rozin (2001) peker på at britisk storfekjøtt kan betegnes som stigmatisert blant annet fordi BSE er *menneskeskapt* ("unaturlig"), har en *usynlig årsak*, og at sykdommen slår ut lang tid etter at kjøttmåltidet er fortært, utfallet er dramatisk, og mennesker er blitt påført sykdommen uten å vite det (mangel på kontroll). BSE er en *sosialt forsterket* risiko, idet den vekker stor medieinteresse og sterk bekymring i befolkningen, i tillegg til at den får store politiske konsekvenser (Kasperson et al. 2001). En viktig egenskap ved gruppen av sosialt forsterkede risikoer er deres potensial til å føre til stigmatisering av steder, teknologier og produkter (Gregory et al. 2000). «*It (stigma) refers to something that is to be shunned or avoided not just because it is dangerous but*

because it overturns or destroys a positive condition; what was or should be something good is now marked as blamished or tainted» (Gregory et al. 2000:341).

I etterpåklokskapens lys

Som den ene ytterligheten kan man hevde at vitenskapelig kunnskap i seg selv er tilstrekkelig for å bestemme hvilken politikk som bør føres. Implisitt ligger det her at vitenskapen er *objektiv* og *nøytral*. Dette må betegnes som en idealtypisk modell. Dette perspektivet er hva Macnaghten og Urry (1998) betegner som en realistisk naturforståelse, og som er nærmere beskrevet i innledningskapitlet til denne boken. På mange felt innenfor matområdet vil en slik enkel forståelse av sammenhengen mellom vitenskapelig kunnskap og politiske beslutninger møte problemer allerede ved det forhold at den vitenskapelige kunnskapen er mangelfull, motstridende og/eller upålitelig (Millstone 1996:92). Genteknologien er på mange måter i dag i en slik situasjon, hvor politikerne ikke får entydige råd fra vitenskapen om hvorvidt genteknologien er en risiko for mennesker og miljø. Lenge hadde man også en slik situasjon i forbindelse med BSE, politikerne valgte å la tvilen tilfalle næringsinteressene, og ikke forbrukernes rett til trygg mat. Politikerne kunne, og ettertiden har vist oss at de skulle ha, valgt og heller la tvilen komme forbrukerne til gode. Den skremmende muligheten for at det var en sammenheng mellom BSE og prion-sykdommer hos mennesker, skulle ha vært rådende for de valg som ble tatt. Det vil si at man treffer de nødvendige forholdsregler basert på vitenskapelig usikkerhet i påvente av at man kommer fram til sikker viten. Dette er grunnreglene i føre-var-prinsippet.

Beskyldningene om politisk forsømmelse og dårlig dømmekraft reflekterer i stor grad etterpåklokskap i forhold til hva man nå hevder at vitenskapen har vist oss. I dag ville alle parter ha valgt annerledes om man bare hadde visst at utfallet ble som det ble. Poenget er at man *ikke visste* med stor sannsynlighet at det var en kausal sammenheng mellom BSE og vCJD, før på midten av 1990-tallet. Ingen kunne heller ha forventet eksistensen av en slik kunnskap av den naturlige årsak at BSE først ble kjent i 1986, og før den tid hadde ingen, med unntak av Olav Sandvik, verken

fantasi eller mulighet til å formulere en slik hypotese. Politikerne fikk ikke noe entydig svar fra vitenskapen.²⁵

Grove-White (1998:51) peker på at med de endringer vi i den senere tid har sett i finansieringen av forskning, er det grunn til å tro at vi får et stadig mer begrenset forskningsfokus hvor det i all hovedsak vil være problemstillinger som noen ser nytten av, som vil bli finansiert. På den måten fratar en i stor grad vitenskapens mulighet til å være i forkant av utviklingen, noe vi gjerne skulle ha sett at den var i forbindelse med BSE. Myndighetene visste hele tiden til at det ikke var beviser på en slik sammenheng, og at dette rettferdiggjorde kun begrensede tiltak (Grove-White 1998:51). Men samtidig prøvde de å gjemme seg bak myten om *«the normative intellectual authority of scientific knowledge in our culture»* (Grove-White 1998:52). Vitenskapsfolk har i liten grad selv satt spørsmålsteget ved denne makten eller innflytelsen, og de inngår i en koalisjon med myndighetene og forsterker den sosiale autoriteten som vitenskapelig kunnskap genererer.

«... ministers lean on the absence of conclusive proof or evidence of harm, and the inherited (but increasingly) social authority of particular positivistic view of science, to keep the show on the road» (Grove-White 1998:52).

På den annen side kunne politikerne i større grad ha satt i verk tiltak (forskning) som kunne gi dem bedre kunnskap om en mulig sammenheng. Systematisk forskning på sammenhengen mellom BSE og CJD kom sendt i gang (Grove-White 1998:51). Grey (1998:44) argumenterer for at en føre-var-tenkning generelt sett ikke hadde noe grobunn i Thatcher-perioden. Myndighetene privatiserte miljørisikoer ved å overføre ansvaret til markedet, og *«a policy of prudence, aiming to avoid or minimize such incalculable but catastrophic risks, never stood a chance of being adopted»* (Gray 1998:44).

Britiske politikere mistet ikke troen på vitenskapen som en følge av BSE-historien, de ble stående på at det fortsatt var vitenskapelig kunnskap som skulle ligge til grunn for de valg man gjør. De hadde kanskje heller

25 Kaiser (2000:173) refererer til en historie (sann eller usann) om en politiker, etter sigende Nixon, som ønsket seg enarmede forskere fordi han var så lei av å høre forskere svare med "on the one hand.....but on the other hand....".

ikke noe annet valg enn fortsatt å peke på vitenskapen som grunnlag for de beslutninger som treffes. Ved å holde fast på at tiltak skal begrunnes i vitenskapelig kunnskap, legger de også ansvaret for tidligere valg på vitenskapen.

Åpenhet og føre-var-prinsippet

En viktig lærdom som man kan trekke av BSE-historien, er at et budskap om ingen risiko ikke nødvendigvis er den som skaper trygghet hos forbrukerne (Powell 2001:219). Derimot fikk man erfare at åpenhet i risikokommunikasjonen er en mer farbar strategi. Kravet om åpenhet var da også massivt i kjølvannet av BSE-avsløringen. Når de nedsatte vitenskapelige komiteer er lukkede og allmennheten ikke gis innsyn i viktig bakgrunnsmateriale, åpner det både for spekulasjoner og mistillit fra både journalister og andre. En større åpenhet og at forbrukerinteressene i større grad trekkes med i det fortløpende arbeidet på dette området, er en av lærdommene og konsekvensen av BSE-historien.

En annen viktig lærdom er at føre-var-prinsippet er gitt en mer fram-tredende plass innenfor matpolitikken. Føre-var-prinsippet er nå nedfelt som prinsipp i de fleste vesteuropeiske land og i EU, og er først og fremst knyttet til miljøpolitikken, men vi har også eksempler på at det er blitt benyttet når det gjelder mat og fare for folks helse. Bruk av veksthormoner i kjøttproduksjonen er et slikt eksempel, hvor EU forbød bruk, til tross for at et ekspertutvalg konkluderte med at brukt på riktig måte var det ikke grunn til å vurdere veksthormoner som en risiko. Problemet oppstår når WTO med USA i spissen, ikke opererer på grunnlag av føre-var-prinsippet, men med hva Tindale (1998:59) betegner som «*The Panglossian Principle*». Dette er det motsatte av føre-var-prinsippet, bevisbyrden er på den eller de som ønsker å motbevise at noe er trygt; hvis det ikke kan bevises at noe er farlig, så vil vi anta at det er trygt. Dette passer bedre for å beskrive situasjonen i Storbritannia i perioden før 1996.

Analogien til rettssalen benyttes ofte for å synliggjøre hva som ligger i føre-var-prinsippet. Man sier ofte at det «*er bedre at hundre skyldige går fri, enn at en uskyldig dømmes*», og dette viser til at i vårt rettsvesen er justismord noe man søker å unngå til tross for at det nødvendigvis må medføre

at skyldige går fri. Målet er å minimalisere de skadene som følger av at man tar feil valg, og da er det altså bedre å frigi en skyldig enn å dømme en uskyldig. På samme måte skal tvilen komme sikkerheten til gode i form av at det er bedre å stoppe et produkt, en metode eller en teknologi som likevel skulle vise seg å være trygt, enn å slippe på markedet noe som viser seg å medføre stor skade.

Wildavsky (1995:428) hevder at føre-var-prinsippene er et «*marvellous piece of rhetoric*» fordi det presenterer et valg mellom helse og miljø på den ene siden og penger på den andre. Dagens myndigheter behøver ikke lenger å ha vitenskapelige bevis for de tiltak eller forbud de setter i verk for å stoppe en nyvinning som kan ha negative konsekvenser. Bevisbyrden er det industrien som har. Wildavsky (1995:430) presenterer følgende eksempel: En forsker finner en korrelasjon mellom et mistenkelig kjemikalium og kreft hos rotter. Forferdede journalister og forbrukere krever strengere regler for bruk av dette kjemikaliet. Senere artikler kritiserer den opprinnelige studien, og forskeren går noe tilbake på det han opprinnelig påsto var en sammenheng. Nye studier blir utført, og de første resultatene om en sammenheng motbevises, eller de viser seg å ikke være tilstrekkelig overbevisende. Men de nye studiene får på langt nær samme medieoppmærksomhet som den første studien fikk. Kjemikaliet har allerede fått et dårlig ry (er stigmatisert). Selskapet som produserer kjemikaliet, har fått flere store erstatningskrav,²⁶ og produktet vil høyst sannsynlig bli tatt ut av markedet. Produksjonen stopper, og mange mister sitt levebrød. Her er ingen observerbar nytte for befolkningens helse, men til tross for dette tas det som en seier for folkehelsen og miljøet.

Men samtidig viser BSE-historien hvor galt det kan gå om man ikke velger en føre-var-strategi i de tilfeller hvor man burde gjøre det. Det var interessene til kjøttindustrien som var myndighetenes bekymring, *risikoen* for tapte markedsandeler måtte minimaliseres, og det ble derfor viktig å berolige forbrukerne om at kjøttet var trygt. Vi kan altså snakke om ulike risikoer, og risikoen for menneskers helse og dyrs velferd tapte for industrien og landbrukets risiko for tapte markedsandeler via tap av forbrukertillit. Det var altså ikke gitt hva som var risikoen, og heller ikke var det

26 Eksemplet er hentet fra USA.

mulig å kalkulere noen sannsynlighet for at risikoen skulle inntreffe. Det var derimot ingen som satte spørsmålstegn ved risikoen for at redusert forbrukertillit og fall i salget av kjøtt, det var risikoen for spredning til mennesker som ble vurdert og søkt beregnet – og en konkluderte altså med at risikoen var så liten at man bare kunne se bort fra den.

Frykten for tap av markedsandeler i situasjoner hvor landbruksnæringen rammes av en eller annen matskandale, er på ingen måte genuint britisk. Tap av forbrukertillit og dermed markedsandeler var også det som i første rekke bekymret norske myndigheter da vi i kjølvannet av BSE-saken fikk flere tilfeller av skrapesyke i 1996. Det ble satt i gang en storstilt nedslakting av sau, til tross for at man ikke hadde belegg for å tro at det var noen sammenheng mellom skrapesyke og CJD. For å være på den sikre siden, eller rettere for å opprettholde tilliten til fårekjøtt, vurderte man det slik at det var nødvendig med en storstilt nedslakting og destruering av kjøttet. Med BSE-historien som bakteppe ble dette altså konsekvensen, og de to historiene fikk derfor ulike utfall. Felles for begge er likevel at hensynet til industrien og markedet var det førende for de strategier og tiltak man valgte, og ikke vitenskapelig kunnskap eller hensynet til forbrukernes helse.

Referanser

- Adam, B. 1998: *Timescapes of Modernity. The environment and invisible hazards*, London: Routledge.
- Almås, R. 2002: *Norges landbrukshistorie IV 1920–2000. Frå bondesamfunn til bioindustri*, Oslo: Samlaget
- Barbier, M. 2001: *The socio-technical construction of risk through the set-up of epidemiological watch*. Paper presentert på XIXth Congress of the European Society for Rural Sociology, 3–7th September, Dijon, France.
- Beck, U. 1992: *Risk Society: towards a New Modernity*, London: Sage Publications.
- Beck, U. 1994: "Self-Dissolution and Self-Endangerment of Industrial Society: What does this Mean?". I: Beck, U., A. Giddens and S. Lash (red.): *Reflexive modernization : politics, tradition and aesthetics in the modern social order*, Cambridg: Polity Press.

- Bjorkum, E., M. E. Lien og U. Kjærnes 1997: *Kjøtt, forbrukeroppfatninger og offentlig debatt*. Arbeidsrapport nr. 3-1997, Lysaker: Statens institutt for forbruksforskning.
- Brown, P., R. G. Will, R. Bradley, D. M. Asher og L. Detwiler 2001: «Bovine Spongiform Encephalopathy and Variant Creutzfeldt-Jakob Disease: Background, Evolution, and Current Concerns». I: *Emerging Infectious Diseases* vol. 7 no. 1, pp 6–16.
- Carter, N. og P. Lowe 1998: "Britain: Coming to terms with sustainable development?". I: Hanf, K. og A. I. Jansen (red): *Governance and Environment in Western Europe. Politics, Policy and Administration*. New York: Addison Wesley Logman.
- Coote, A. 1998: «Risk and public policy: Towards a high-trust democracy». I: Franklin, J. (red.) *The politics of risk society*, Cambridge: Polity Press.
- Crawford, M. og K. Ghebremeskel 1999: «The equation between food production, nutrition and health». I: Mupham, B. (red.): *Food Ethics*, London: Routledge.
- Donnelly, C., N. M. Ferguson, A. C. Ghani og R. M. Anderson 2002: "Implications of BSE infection screening data for the scale of the British BSE epidemic and current European infection levels". I: *Proceedings of the Royal Society B* (online: http://www.pubs.royalsoc.ac.uk/proc_bio/proc_bio.html)
- Dressel, K. 2000: *The Cultural Politics of Science and Decision-Making. An Anglo-German Comparison of Risk Political Cultures. The BSE Case*. München: Ludwig-Maximilians-University of Munich.
- Ford, B. J. 2000: *The Future of Food*. London: Thames & Hudson.
- Franklin, A. 1999: *Animals & Modern Cultures. A Sociology of Human-Animal Relations in Modernity*. London: Sage Publications.
- Franklin, A. 2002: *Nature and Social Theory*, London: Sage Publications.
- Garvin, T. 2001: «Analytical Paradigms: The Epistemological Distances between Scientists, Policy Makers, and the Public». I: *Risk Analysis* Vol. 21 no. 3.
- Gray, J. 1998: «Nature bites back». I: Franklin, J. (red.) *The politics of risk society*, Cambridge: Polity Press.
- Gregory, R., J. Flynn and P. Slovic 2000: «Technological Stigma». I: Slovic, P. (red.): *The Perception of Risk*, London: Earthscan Publications Ltd.
- Grove-White, R. 1998: «Risk society, politics and BSE». I: Franklin, J. (red.) *The politics of risk society*, Cambridge: Polity Press.
- Hellesnes, I. og E. Skjerve 2002: «Når politikarane vil overstyra biologien». *Syn og segn*, vol. 108, nr. 2, pp. 22–27
- Irwin, A. og B. Wynne 1996: *Misunderstanding Science? The Public Reconstruction of Science and Technology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaiser, M. 2000: *Hva er vitenskap?*, Oslo: Universitetsforlaget.

- Kasperson, R. E., N. Jhaveri og J. X. Kasperson 2001: «Stigma and the social amplification of risk: Toward a framework of analysis». I: Flynn, J., P. Slovic og H. Kunreuther (red.): *Risk, media and stigma. Understanding public challenges to modern science and technology*, London: Earthscan Publications Ltd.
- Lagino, H. E: 1990: *Science as social knowledge: Values and objectivity in scientific enquiry*, Princeton: Princeton University Press.
- Latouche, K., P. Rainelli og D. Vermersch 1998: «Food safety issues and the BSE scare: some lessons from the French case». *Food Policy*, vol. 23, no. 5, pp. 347–356
- Lien, M. E., E. Bjørkum og E. K. Bye 1998: *Kjøtt, holdninger og endring*. Rapport nr. 4-1998, Lysaker: Statens institutt for forbruksforskning.
- Litfin, K. T. 1994: *Ozone Discourses. Science and politics in global environmental cooperation*, New York: Columbia University Press.
- Loon, J. van 2000: «Virtual Risks in an Age of Cybernetic Reproduction». I: Adam, B., U. Beck og J. van Loon (red.): *The Risk Society and Beyond. Critical Issues for Social Theory*, London: Sage Publications.
- Lupton, D. 1996: *Food, the Body and the Self*, London: Sage Publications.
- MacNaghten, P., og J. Urry, J. 1998: *Contested Natures*. London: Sage Publications
- MAFF (Ministry of Agriculture, Fisheries and Forestry) 1989: *Report of the Working Party on Bovine Spongiform Encephalopathy (the Southwood Report)*. MAFF, London, 3. februar 1989.
- MAFF (Ministry of Agriculture, Fisheries and Forestry) og DoH (Department of Health) 1990: *Consultative Committee on Research into Spogniform Encephalopathies Interim report*, MAFF, London, 9 januar 1990.
- MAFF (Ministry of Agriculture, Fisheries and Forestry) og DoH (Department of Health) 1992: *Interim report on research*, MAFF, London, april 1992.
- MAFF (Ministry of Agriculture, Fisheries and Forestry) 1996: *Bovine Spongiform Encephalopathy in Great Britain. A progress report*, MAFF, London november 1996.
- Millstone, E. 1996: «Food Safety: the ethical dimentions». I: Mupham, B. (red.): *Food Ethics*, London: Routledge.
- Murphy, R. 1994: *Rationality and Nature. A Sociological Enquiry into a Changing Relationship*, Oxford: Westview Press.
- Narang, H. 1997: *Creutzfeldt-Jakob disease, bovine spongiform encephalopathy, Skrapesyke; from sheep to cow to man*. H. H. Publisher: Newcastle upon Tyne.
- Pattison, J. 1998: «The Emergence of Bovine Spongiform Encephalopathy and Related Diseases». I: *Emerging Infectious Diseases* vol. 4 no. 3.
- Pennington, H. 2000: «The English Disease». I: *London Review of Books* Vol 22 no 24.

- Powell, D. 2001: «Mad Cow Disease and the Stigmatization of British Beef». I: Flynn, J., P. Slovic og H. Kunreuther (red.): *Risk, media and stigma. Understanding public challenges to modern science and technology*, London: Earthscan Publications Ltd.
- Roos, H. 2000: «Risk, Trust and Scepticism in the Age of New Genetics». I: Adam, B., U. Beck og J. van Loon (red.): *The Risk Society and Beyond. Critical Issues for Social Theory*, London: Sage Publications
- Rosa, E. A. 2000: «Modern Theories of Society and the Environment: The Risk Society». I: Spaargren, G., A. P. J. Mol and F. H. Buttel (red.): *Environment and Global Modernity*, London: Sage Publications.
- Rozin, P. 2001: «Technological stigma: Some perspectives from the study of contagion» i Flynn, J., P. Slovic og H. Kunreuther (red.): *Risk, media and stigma. Understanding public challenges to modern science and technology*, London: Earthscan Publications Ltd.
- Stern, P. C. og H. V. Fineberg 1996: *Understanding risk. Informing decisions in a democratic society*. Washington DC: National Academy Press.
- Stone, D. 1997: *Policy paradox. The art of political decision making*, New York: W.W. Norton & Company.
- Storstad, O. 2000: *Forbrukerskepsis til genmodifisert mat: Kun et spørsmål om manglende kunnskap?*, Rapport 11/00, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Tindale, S. 1998: «Procrastination, precaution and the global gamble». I: J. Franklin (red.) *The politics of risk society*, Cambridge: Polity Press.
- vanZwanenberg, P. og E. Millstone 1999: *BSE and the United Kingdom National Action System*, Brighton: Science and Technology Policy Research, University of Sussex.
- Wicks, D. 1999: «Humans, Food, and Other Animals: The Vegetarian Option». I: Germov, J. og L. Williams (red.): *A Sociology of Food and Nutrition. The Social Appetite*, Oxford: Oxford University Press.
- Wildavsky, A. 1995: *But is it true? A citizen's guide to environmental health and safety issues*, Cambridge: Harvard University Press.

Artikel 2

De-globalization of Food Markets? Consumer Perceptions of Safe Food: The Case of Norway

Berit Nygård and Oddveig Storstad*

WHETHER OR NOT there are grounds for stating that there has been a globalization of the food market may be questioned. Major local and regional variations in our eating patterns remain, but at the same time there are clear indications that point in the direction of a globalization of the food market, both as the result of increased trade between countries, but also partly as a result of the same product being launched simultaneously in all corners of the world. Because of changes in domestic agricultural policies and international trade agreements, we see a loosening up of Norway's restrictive import policies regarding food products. This will lead to a greater awareness on part of producers and consumers of what is happening in international food markets.

Our main aim is to study how a global food market influences consumers' confidence in food products. This is not only about confidence in the products, but also, to an increasing extent, about the relationship between the different actors that are involved in production and retailing of food. This raises the question of whether or not globalization of the food market has led to a greater degree of fear and uncertainty among consumers. If this is the case, is there also reason to believe that confidence in locally/nationally produced foods and local/national actors will be greater?

In the section on 'Local responses to global integration,' we will look more closely at how the globalization of the food market is reflected in the marketing of agricultural products. In many countries, the focus has been on nationality/country of origin in the marketing of products such as meat, milk, vegetables. We will focus especially on the case of Norway by pointing out one of the strategies that have been used in the marketing of Norwegian agricultural products, namely *Godt Norsk* (Good Norwegian). This strategy is mainly built

*Centre for Rural Research, Norwegian University of Science and Technology, Trondheim, Norway.

Published by Blackwell Publishers,
108 Cowley Road, Oxford OX4 1JF, UK
and 350 Main Street, Malden, MA 02148, USA

©1998 European Society for Rural Sociology
Sociologia Ruralis Volume 38, No. 1, 1998
ISSN 0038-0199

upon confidence and trust; its aim is to maintain Norwegian consumers' loyalty to products produced in Norway. As a conclusion, we will discuss whether or not there is reason to believe that this strategy will be successful.

In economics literature we find many formal models for consumer behaviour, but the conditions are simplified, and the models have limited power of explanation. The models are most often based on the idea that the price of a product and the consumer's income will determine the quality the consumer will choose. This assumes that the consumer is able to rank all the products according to characteristics of quality. From this, it is assumed that the consumer will choose the product with the highest quality, depending on the price and level of income. In this article, we will argue that the explanatory power of these models is limited because they only concentrate on what we would characterize as a narrow definition of the concept of consumer interest, and do not allow for the consumer, through his consumption, defending his values and interests as a member of society. This is primarily relevant for aspects such as health, environment and ethics. As an extension of this we will also argue that there is a community of alliance between primary producers and large groups of consumers in Norway today.

A discussion of consumer sovereignty

Within the traditional study of the food economy, the main focus has been on consumption, based on the idea of *consumer sovereignty*. On the other hand, social science has focused on the consumer only to a limited degree; when considering economic processes, the focus has been on *production*. The sovereign consumer is an actor who both can and will act rationally; this implies that the consumer has full information about the range of products available and their prices, and then acts according to his well-ordered preferences.

According to Elster (1989) there are initially a great number of *abstract*, possible actions that the individual can carry out. These possibilities are limited by two sets of 'filters': The first filter is composed of physical, technical, economic, legal and psychological regulators that face the individual. These regulators cannot be changed at the time of action. As we will show later, Norwegian agriculture has traditionally been protected, but this policy is now undergoing change. Opportunities for imports will increase. In other words, the first of Elster's filters will be opened and the consumer's behaviour space will be enlarged. This can be a threat to Norwegian food producers. But according to Elster's behaviour theory, there are also other factors that influence the consumer's choices (filter 2). In this article, we will argue that the factors for this second filter form the basis for an alliance between Norwegian producers and consumers in a situation where Norwegian producers are facing competition in their home market.

Of all possible abstract actions, those that remain possible after the first filtering, form the individual's *behaviour space*. The second filter is a mechanism

(rationality and/or social norms) that determines which action, within the realm of possibilities, will be carried out. Such a perspective explains behaviour through the use of *possibilities* and *wishes* – what the individual *can* do and what the individual *wants* to do. The choices for behaviour that an individual makes may subsequently change the wishes of that individual (preference structure) (Elster 1989).

The theory of rational choice is based on three conditions. First, that the actor's behaviour can be viewed as *utilitarian*; secondly, that he is *rational* and, thirdly, that he can be regarded as *autonomous*. Further, market equilibrium is assumed, and the actor has stable preferences. The latter is an important condition because preferences can thus be regarded as exogenous variables in the model. Based upon these conditions, the theory can be formalized to describe behaviour in the market as we know it from economic theory. If the consumer acts in accordance with the theory of rational choice, his choice and preferences are measured 'objectively,' in other words on the choices the consumer makes when making a purchase.

This theory contains assumptions that allow exact predictions to be made, provided that the assumptions are valid. In this article, we focus on two particular assumptions from the theory.

First, there is a need for a good theory about how preferences, values and attitudes are *established* and *changed* (Coleman 1994). Beyond regarding actions as rational in relation to certain structure and framework incentives, it can therefore be stated that, strictly speaking, the theory does not provide good explanations of human behaviour. In sociology, the question of establishing and changing preferences is central, and at a time when we can observe consumers' preferences changing rapidly, such a theoretical basis would be a better analytical tool for understanding which mechanisms we are actually dealing with.¹

Second, the degree of information is an important aspect. This measure will not be based on the assumption that the consumer has complete information,² but rather by looking more closely at how much and what types of information the consumer has about various product groups, and also at the role that information plays in determining his preference structure. As already mentioned, the concept of quality is partly tied to the degree of information about individual products; when such information is lacking, behaviour will be tied to trust (Lien and Døvig 1996). This trust may be in the product, the market, the producer, the retailer, or in the country of product origin.

Globalization of food markets?

The degree or extent to which developments in the food sector could be described as a globalization process may be questioned. This will vary depending on the part of the food sector we are looking at: the food industry, the retail sector or the markets. The agriculturally-based food sector (agro-food sector)

that we have chosen to concentrate on, is unique in that fresh produce lends itself poorly to transportation and sale over great distances.

The world food industry is in a state of change, with globalization of the food industry and consumption occurring rapidly. From a producer perspective, in order to compete and prosper, companies are taking over their domestic competition, buying foreign firms, and establishing joint ventures to gain entry into new markets (Gerrity 1991; Swientek 1993). At the same time, the food industry is becoming extremely differentiated, including everything from small businesses to huge, multinational concerns (Blekesaune et al. 1995). Data from small businesses are unreliable, but it has been estimated that businesses with fewer than twenty employees comprised more than three-quarters of the total number of food businesses in most EU countries in 1988 (Tracy 1993). At the same time, the large multinational companies still get the major part of their income from regional and national brands.

The retail structure in Europe has also undergone major changes during recent years. A continuing trend is towards greater concentration and integration. In addition, a new trend appeared during the 1980s, which Bager (1994) chooses to call 'Europeanization.' This trend is deliberately labelled 'Europeanization' and not 'globalization,' not only because cross-continental investments remain few in this field, but also because during the 1980s and 1990s the European economy was characterized by trade bloc building more than true globalization (Hirst and Thompson 1992). According to Bager (1994), the bulk of European retailers remain national (or regional/local) operators, and those investing abroad have predominantly invested in other European countries. Only a few European retailers have more than 50 per cent of their activities abroad (Eurostat 1993, p. 27). Some European retailers have invested outside Europe, particularly in the USA, and some US retailers in Europe, but such moves are the exception rather than the rule.

Buisson (1995) claims that what may appear to be a homogeneous market for food products is not. The European Union (EU), US and Asian markets are a series of *diverse markets* each with their own cultural and business characteristics, with consumers world-wide increasingly eating cross-culturally (Buisson and Garrett 1992, 1994). Levitt (1993) and others have contended that products and brands are transferable around the world with little product modification. But this is not necessarily the case with food products, owing to the very emotional nature of the product – food usage being based on centuries of cultural and religious habit.

As we see here, there is no singular tendency, and there is little reason to believe that the European food market will be dominated by a few giant companies. We will continue to see a heterogeneous structure, where national and local orientation will play an important role. But in spite of this, it is important to point out that food is a central trade product in a global context which is limited by national, regional and local cultural characteristics such as taste, tradition and food culture. Another question is whether consumer concern

about food risks (which has increased following the various food scares we have seen in Europe), will also be a barrier to further globalization of food markets. In the next two sections we will argue that both food culture and the consumers' perception of safe food will limit the globalization process.

It is also important to point out that the purpose of *international agreements*, such as the WTO agreement, is to encourage international trade. The WTO vision for agriculture is to be more export-focused and to stimulate a more industrialized, efficient agriculture. National barriers to protect local production should be dismantled.

Food culture as a constraint on globalization

Many international differences in dietary patterns are the consequence of availability (and price) in the locality. Specific systems of food production have been implemented in different parts of the world to exploit specific resources or ecosystems, and this has led to the establishment of cuisines based on food resources with particular limits (Rozin 1986). But consumers (and cultures) progressively acquire a taste for these products such that, even following the geographical spread of availability in the modern world, international differences in taste and preferences remain (Ritson and Hutchins 1995). This could be illustrated by the example of olive oil, which is now widely available in Northern Europe, at prices which no longer exceed those in Mediterranean countries by very much, yet consumption levels still differ. According to Ritson and Hutchins (1995), this has more to do with tastes and preferences than price and availability. The importance of cultural (food culture) aspects in the consumer's choices explained here, are factors linked to Elster's (1989) second filter.

National traditions, tastes and food cultures are, in other words, strong limiting factors in a globalization process within the food sector. Certain raw materials or dishes are closely tied to countries, regions or locations, and thus create identity. Today we see a renaissance for Norwegian food traditions that are expressed by putting Norwegian food in a central position when we present ourselves to an international public (e.g., tourism, the Winter Olympics in 1994 at Lillehammer). James (1996) describes the same tendencies in Britain. Together with a greater element of 'foreign' food culture (recipes, shops, restaurants) in Britain "there are also signs of an opposite movement towards a more localized, even parochial, taste in food" (James 1996, p. 81). Mennel et al. (1992) demonstrate that food culture is one of the domains that changes most slowly among immigrant groups. Food culture is very important as an identity-creating component.

The renaissance of traditional Norwegian food that we are witnessing today is contributing to the change in the meaning of food – from simply being food to becoming a *symbol*. The cultural aspect is important; this plays an important role in forming food habits.³ As with all other types of consumption, food

purchases and habits express *cultural codes*, in other words they have a *symbolic value* in addition to their value as objects of trade and use. Almås (1988) has pointed out that *lefse* and *lutefisk* (old traditional Norwegian dishes) are symbols of Norwegian identity in the 'Norwegian' parts of the USA. In other words, food and taste are to a great degree culturally determined – an expression of cultural (regional/national) identity. While we seek to strengthen our own (national) identity through promoting a national food culture, we can also observe tendencies toward what one might call a *global food culture*. This concept implies that a range of products are becoming more and more alike, national characteristics are being erased, and the same product is being launched in all the corners of the world. McDonald's is the best known concept that illustrates this phenomenon. But it is also valid for a range of other products (e.g., Coca Cola, pizza, yogurt).

The Norwegian food market has been strongly regulated and it is only recently that Norwegian producers and consumers have been in touch with the global food market to any real extent. For Norwegian producers, this means increased competition on the home market. In order to prepare for such a situation they are using a marketing strategy whose main aim is to *teach* the Norwegian consumer to prefer food produced in Norway. In other words, they are meeting competition on the home market with the strongest comparative advantages available: national taste, traditions and food culture. There is also good reason for asking whether locally produced food products are safer than food products from other countries.

Consumer perception of safe food

In addition to specific qualities of the products, consumers' perception of what is safe food is closely related to confidence and trust in the various actors that are involved in the production and retailing of food. As we have seen, cultural food habits and national tastes can be a *limiting factor* in the globalization of food trade, and we will investigate whether there is also a certain *risk* connected to what is new and unknown among Norwegian consumers.

Several conditions have contributed to increased food risks; to a large degree these conditions are beyond the consumers' control. Food chains have become extended as products now pass through more links on their way to consumers. This has created a greater distance between the producer and the consumer, and may be a source of uncertainty (food scares) on the part of the consumer. It has become harder for the consumer to have a clear idea about how production takes place and what the final products contain. A major portion of our food products has been industrially processed, perhaps up to several times, before finally reaching consumers. For consumers, this means a loss of control and less recognition of a product (Menell et al. 1992).

In addition to the change in the relationship between producer and consumer, it may be said that the extension of the food chain, where consumers

have more actors to relate to, has also changed the products. We are no longer talking about putting fresh produce with recognizable colours, smells, tastes and shapes on the market. Now food is an industrial product, processed foods being less recognizable and more difficult for the consumers to control. From the local market, where it was possible to have rather good control and a real idea of how production took place and what the product contained, it has now become more difficult to control how the products have been produced and what they might contain in the way of additives, genetically engineered organisms and such. This gives grounds for asking whether or not the experienced-based quality of a product has become less important, while consumers have to a greater degree become dependent upon what the experts tell them about products.

Food quality

The question of consumer perception of food quality is important. Several researchers have attempted to de-compose the concept of food quality (among them, Lien and Døvig 1996; Lassen 1993; Grunert, Brunsø and Bisp 1993; Foster and Macrae 1992), starting by grouping the components according to the various characteristics of the concept of quality. Lien and Døvig (1996) use the following three groups:

- Visible quality, a quality which the consumer can judge before buying the product (for example, vegetables).
- Experience-based quality, a quality that is judged in connection with the use of the product.
- Trust-based quality. When judging the quality of nutrition and the degree to which the product contains foreign elements and the effects they may have, the consumer must seek more detailed, thorough information. There is also reason to believe that the production process itself – and aspects ranging from animal welfare ethics to genetic engineering – will be of some importance for certain consumer groups' judgments of quality. In other words, some of the components of the concept of quality may be conceived as containing a great degree of trust. The strong emphasis on building up labels and brands must be seen in this context.

The consumer's confidence is expressed daily in his purchase and non-purchase of different products. The Swedish sociologist Sallerberg (1991) writes that 'trust in food' has a decisive influence on whether a consumer will continue to use a certain product. The fact that consumers are increasingly making demands about the way in which food is produced can be seen, for example, in the growing number of vegetarians and in the demand for ecological products. According to Caswell et al. (1994) a new ecological 'green' wave is growing among consumers. This is evident, for example, in the willingness of some consumers to pay higher prices for food that satisfies such demands for quality. Basing her observations on a Swedish study, Sallerberg (1991) points out

that the consumer may very well believe that there is a difference between natural products and processed food, where processed food will often seem more 'mysterious' than pure natural products with recognizable colours, smells, tastes and shapes. While some products are regarded as 'safe,' others are regarded with a great degree of scepticism. It is difficult to know what has shaped this confidence and scepticism. There is no guarantee that a product will win people's confidence, even if it has been recommended by nutritional experts and approved by the Food Control.

Increased turbulence in the food requires action to create confidence and trust. Through open debate confidence could be created or destroyed. The main topic here is to find out what and who it is that provide the basis for confidence or lack of confidence. Making an issue of the relationship between the buyer and the seller can, however, be done in another, more 'closed' manner, by building up *loyalty to brands*. Here it is precisely the identification of the seller or the origin of the food that is decisive, even though there is no direct interaction between the various actors. While building up producer brands such as TINE (dairy products), Gartner (vegetables) and the retail chains' private labels can be regarded as an example of a 'closed' relationship, we will later argue that the development of *Godt Norsk* appears to be something in between, since it also contains elements of participation in a more open debate.

As already mentioned, the consumer is not able to find out enough about the quality of food by looking at it, smelling, and feeling it. The consumer must also trust that the producer and the distribution links to present a product that is actually what it is made out to be – that the qualities are in keeping with official regulations and that they are not 'dangerous.' In addition, the consumer must trust the authorities to have a set of regulations and controls that can provide sufficient safety and security. Finally, it is assumed that there is confidence in the experts' evaluation of risk that are the basis for quality.

Local responses to global integration – The Norwegian case

The domestic food market in Norway has, up to now, been protected from foreign competition through *quantitative regulations*. In other words, as long as the country was self-sufficient in a food product, it was forbidden to import that particular product.⁴ In the long run, such a policy is not compatible with EU regulations or the WTO agreement. Agricultural policy in Norway is therefore being gradually reformed to face a new reality. During recent years the political goal has been to reduce food prices for consumers and reduce subsidies to agriculture. In connection with this there has been a great emphasis on reducing production costs.⁵

The referendum of Autumn 1994 resulted in a majority against Norwegian membership of the EU. Norway has joined the so-called EEA agreement (European Economic Area), but this does not imply the establishment of a

common agricultural policy, and Norwegian agriculture still remains a national affair. Through the agreement, Norway has accepted the importation of approximately sixty farm products, but since most of them are not produced in this country, domestic production will not be affected by the agreement to any great degree. EU regulations regarding steps for control over trade in food, including veterinary border control, are also excluded from the EEA agreement, but the Norwegian government, through St.meld. (White Paper) no. 40 (1996–97) has signalled that they now wish to co-ordinate the Norwegian regulations with the EU regulations. This means that control will now be moved from the national borders to the location of production.

The WTO agreement implies that previous import protection for agricultural products in the form of quotas and licensing will be replaced by import protection based on duties. The agreement contains rules for the rates of duties Norway can use and for the gradual reduction of duty rates up to the year 2000. In addition, the agreement also contains rules covering the extent of national support for agriculture.

Through alliances and purchasing groups, Norwegian wholesalers and retailers can bargain more efficiently with foreign vendors, and through co-operative purchasing they can achieve greater influence over the development of the retail brands. With the relaxation of import protection for agricultural products indicated primarily by the WTO agreement, Norwegian food producers are faced with new challenges. Because of their volume, purchasing co-operatives will be able to achieve favourable agreements with foreign producers such that, in spite of duty rates, foreign produce will crowd out food produced in Norway (Blekesaune et al. 1995).

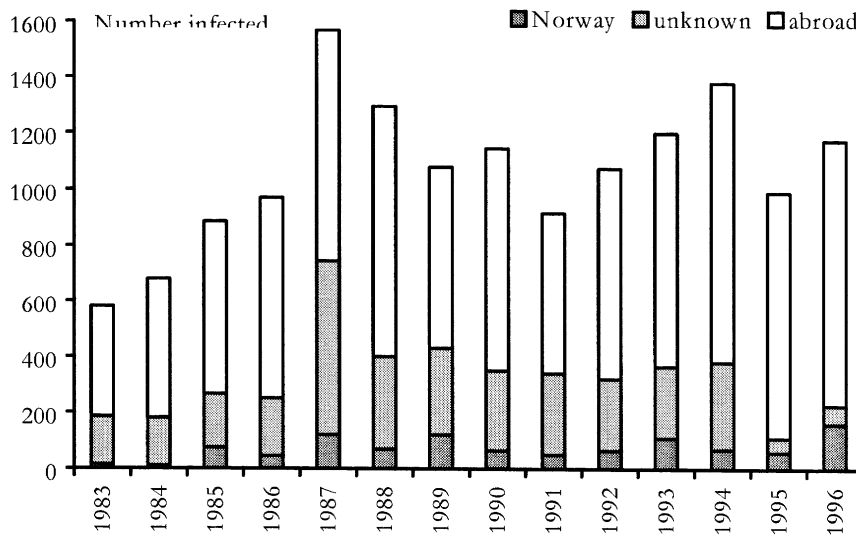

Figure 1: Number of salmonella cases in Norway: source of infection, 1993–1996

The situation in Norwegian agriculture today

Compared to many other countries, Norway today is in a unique position regarding the incidence of infection, both in animal herds and in food products. A report by The Norwegian Veterinary Association points out that the health of Norwegian domestic animals is very good, and equalled by few other countries (Skjerve et al. 1996). As can be seen in Figure 1, only a small proportion of the registered cases of salmonella infections have arisen from within the country's borders. During the period 1983–96, 7 per cent of infections were from sources inside Norway and 70 per cent from outside the country; the source of infection for the remaining 23 per cent was unknown.

This is a situation that can be linked to two of the conditions mentioned above. In the first place, the importation of food products to Norway has been very limited for several years. Secondly, national agricultural policy has helped us to maintain small-scale farming.⁶ We are now in a situation where the framework for Norwegian protection against contagion is changing dramatically. That means that both the factors that we have mentioned above are undergoing change; we see change and adaptation to the international regulations (WTO and EU) and we see change in national agricultural policy.

There is reason to maintain that Norway has escaped a number of food scares that have achieved bold media headlines, because of our protected market. The case of Norway is in many ways an experiment that shows *that trade of fresh food cannot function in a liberal, open market*. What actually happens is trading in biological ecosystems, bringing the inhabitants of one country in contact with the microbiological environment of another country. The biological system is extremely vulnerable, and even a small mistake can have major consequences.

When national borders are no longer used to keep biological systems separate, major steps toward control based on an extensive set of regulations must be put into effect. Unfortunately, however, bacteria are not often willing to obey the law. We have seen several examples where this is the case. In 1996, when meat was imported from southern Africa, assurance was given that this meat satisfied Norwegian regulations – but that turned out to be wrong. The Norwegian Government Food Control authority found frequent incidences of salmonella in this meat, so the permission to bring it into the country was withdrawn in July, 1996. By that time 919 tons of meat had already been imported from Namibia.

Given that free international trade in fresh foods is the greatest cause of increased food-borne infection, it is interesting, then, that we are also opening up for multinational concerns at the expense of small national/regional companies. If an increase in free trade creates added risk of infection and disease, it is logical that *food trade should have a strong national/regional limit*. This is especially true for fresh products.

Norwegian consumer preferences regarding domestic products

More trade across national borders has increased the range of available products. From having relatively few products to choose from in the local market, there is now an enormous number of products that are available year-round, independent of seasonal variations. This is positive from the consumer's point of view. At the same time there tends to be a certain fear of products that come from other countries, for example meat from Botswana and Namibia.

Norwegian consumers judge Norwegian-produced food products as having high quality. The percentage has risen from 68 per cent in 1979, to 73 per cent in 1996 (MMI 1996). Asked whether they would choose a Norwegian or an imported farm product, assuming the price was the same, in 1996, 89 per cent of consumers said they would choose Norwegian farm products (MMI 1996).

This can be further illustrated by a Norwegian survey carried out early in 1997.⁷ The results show that 53 per cent of those questioned think that the reasons for worrying about food products will increase in the future, 42 per cent believe that the situation will be much the same as it is today and only 5 per cent think that there will be less reason to worry about food in the future. The main reasons given for being worried about the food in the future are strongly connected to the free market; increased imports (32 per cent) and less control over food from abroad (27 per cent).

Further, 58 per cent say that they do not approve of the possibility of more imported food in the future, 35 per cent report that it does not matter to them, and only 7 per cent says that they would welcome more imported food. In Table 1 we have listed the five main reasons for approving/not approving of more imported food.

More imported food could mean cheaper products, and because of this one could expect that a larger share of consumers with low incomes would have positive attitudes towards more food imports. This appears to not be the case. Only 2 per cent of those with income below 200,000 NOK report a positive attitude, while 10 per cent of those with income over 400,000 are positive.⁸

Table 1: Positive and negative aspect of more imported food in the future

Positive aspects	
Cheaper products	31 %
Increased product assortment	29 %
Exciting and new	7 %
Help to developing countries	6 %
Improved food quality	3 %
Negative aspects	
Less control	46 %
Risk of diseases and infections	31 %
Poorer food	15 %
Greater competition for Norwegian farmers	5 %
It will be at the expense of Norwegian farmers/agriculture	4 %

The main reasons given for not wanting more food imported is, as we see from Table 1, concern for food safety (less control and risk for disease and infection). Twenty-three per cent say that during the last year they have refrained from buying food from a foreign country because they were unsure about its safety.

There is, however, a difference between imported products regarded as safe and unsafe. If we define *safe imported products* as those regarded as safe by more than 50 per cent, and *unsafe imported products* as those regarded as safe by less than 50 per cent, we will get the classification of products shown in Table 2.

Table 2: *Imported food products regarded as 'safe' and 'unsafe.'*

'Unsafe' category	Percent	'Safe' category	Percent
Milk	36	Wine	88
Eggs	34	Corn	75
Meat	27	Fruit	68
Beef	23	Vegetables	67
Chicken	21	Cheese	64
		Fish	51

The products in the 'safe' category (except fish) are products that Norway used to buy from other countries for many years, while the 'unsafe' category covers nationally produced foods. These experienced-based judgements may explain why fresh products (milk, eggs, meat, beef and chicken) are regarded less 'safe' than the other products. Fresh products are considered not well-suited for long-distance transport the imported products regarded as 'unsafe' are associated with food scares in other European countries (salmonella, mad cow disease). These results show that the connection between fear for infections and a restrictive attitude towards import is not general, but associated with specific products. While consumer attitudes towards food are socially constructed in many ways, the 'unsafety' of the products in the 'unsafe' category, as we define it here, is based on experienced and scientific evidence. It is therefore not surprising that locally produced food is regarded 'safer' than products from other countries.

New challenges – an alliance between farmers and consumers

Today's primary producers in Norway face considerable challenges, both as the result of changes in national agricultural policy and the result of international agreements. In a situation where even greater challenges to Norwegian primary producers can be expected from competition, it is reasonable to assume that the national food culture, taste and traditions together with the consumers' trust in nationally produced food, may be the best 'protector' from competition with cheap products from other countries. The producers must build social and political alliances with the consumer, and further, it is impor-

tant that they have a closer dialogue with the growing environmental movement. They must also seek to adapt themselves to the consumer's increasing consciousness of health, nutrition, ethics and the natural environment.

The prospect for Norwegian farmers may be that they have to rely on the consumer's preferences for domestic products to a larger degree than they do today. If the products from abroad are not to be stopped at the border, then we will have a situation where Norwegian farmers will have to regard consumers and the market as more important.

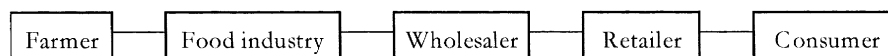

Figure 2: *The traditional way of viewing the food chain*

The food chain from primary producer to consumer is usually presented as shown in Figure 2. It shows that the distance from the producer to the consumer is considerable; a product goes through many links before it reaches the consumer. The relationship each of these actors has to the concept of quality will determine the characteristics of quality that each product has when it reaches the consumer. In their studies, Lien and Døvig (1996) and Storstad and Karlsen (1996) point to several conditions that appear to support the hypothesis that the two actors at the opposite ends of the chain have much in common in their views of quality of farm products. From this we can set up the following alternative model for understanding the food chain:

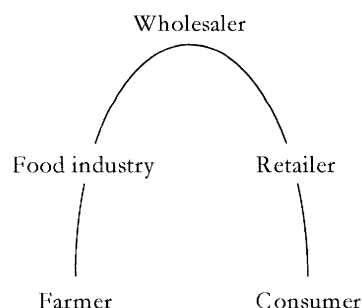

Figure 3: *Alternative presentation of the food chain*. From Lien and Døvig (1996, p. 206)

Figure 3 indicates a *common alliance* between groups of consumers and the primary producers. It is reasonable to assume that the concept of quality is different in the different parts of the food chain, but that there are also conditions that indicate that Norwegian producers and consumers are alike in that fresh food products are not primarily regarded as a product, but as a *biological organism* (Lien and Døvig 1996).⁹

The few opportunities for importing agriculturally-based foods that have recently opened up (for example, meat from Botswana) illustrate how Norwegian consumers base their choices on preferences other than price. It may seem

as if Norwegian agriculture has a strong competitive advantage in quality control and the consumer's belief that "Norwegian tomatoes are the best in the world." Therefore, it is argued that quality, environment and variety are good marketing arguments for Norwegian agricultural products. These arguments are based on the understanding of consumers' preferences for Norwegian produced foods; at the same time, profiling campaigns seek to influence consumer preferences regarding Norwegian quality.

'Norwegian quality'

Here we will present a strategy put forward by the Norwegian Ministry of Agriculture, aimed at 'teaching' Norwegian consumers to prefer Norwegian farm products. As a direct result of the market opening up, due to closer ties to the EU (primarily through the EEA agreement) and the WTO agreement, the brand name *Godt Norsk* was established in order to create competitive strength by focusing on quality work and marketing merits that are characteristically Norwegian. A secondary goal is to "use modern methods of marketing to encourage Norwegian consumers to choose Norwegian food." The brand *Godt Norsk* is to be a symbol of Norwegian origin and good quality. The brand demands quality beyond that required by the authorities regarding the products' quality and the quality assurance systems of the producers.

This strategy is basically aimed at maintaining loyalty to Norwegian producers, not to ensure shares in the international market. The extent to which 'Norwegian quality' can be considered a good label internationally, and not just a sign of quality for Norwegians, is dependent upon maintaining the low level of infection in Norway. Labelling that shows the country of origin is also used as a strategy in marketing food products in other countries ('Good from Finland' etc.). For meat, labelling that shows the country of origin has been used especially when the country is far from what can be considered the centre of Europe (Great Britain, The Netherlands, Belgium, Northern Germany) (Lien 1997). This gives reason to believe that it is not only Norway where locally-produced food is regarded as 'safer' than imported food. This is an expression of the belief that what is produced locally is better/safer than what is produced far away. This may be regarded as both irrational and unfounded, but at the same time, there are certain features of food that make food and agricultural products different from other types of products. The food sector differs from other economic sectors in that many food products rot easily and are thus difficult to transport over great distances without affecting the quality. Together with the consumers' worry about additives, use of hormones and industrial methods of production, this gives national producers an advantage over foreign producers. In addition, food and taste are culturally determined, and there are still great national and regional differences in consumption and food habits. All this speaks in favour of focusing on the country of origin in marketing various types of food and agricultural products.

Conclusion

In this article we have argued that globalization of the food sector is limited to a great degree by national, regional and local cultural characteristics. In spite of the exercise of marketing power, there are still great regional and national differences in the consumption of food, and there are still more differences than similarities. National tastes, traditions and food culture hinder any extensive globalization of the food market. In Elster's (1989) terminology, this means that mechanisms tied to the second filter (what individuals can do and what they want to do) function as a barrier against the free powers of the market. Food producers in countries that so far have not experienced food scares to any large extent (such as Norway), will also benefit from consumer trust in their products. These mechanisms have therefore provided a basis for playing on the national advantages regarding quality in the marketing of food. This is a strategy that has been used in several countries, Norway being one of them.

In this article we have focused on the 'Norwegian case' and the characteristics that are peculiar to Norwegian agricultural production. This case shows that global trade in fresh food products increases the element of risk. Production and sale of fresh food products are evidently best suited for local or regional markets. Opening the borders and increased international trade has given Norwegian agricultural producers new challenges, while Norwegian consumers are exposed to a greater potential risk. In addition to the influence of scientifically proven food risk, the globalization of food markets could also influence the socially constructed risk among consumers.

As a strategy for taking care of the Norwegian consumer's loyalty to Norwegian agricultural products, the Norwegian Ministry of Agriculture has provided the initiative for a marketing strategy using the label *Godt Norsk* on Norwegian farm products, which meet certain standards of quality. In this way they are utilizing the consumer's *more or less constructed* opinion that what is familiar and close is safer than what is produced outside the country's borders. To some degree this could be a *social construction* that can be tied to a greater trust in what is familiar and close. National food culture, taste and traditions, together with consumers' fear of products with another origin, are therefore the best protection against importation of cheaper products from foreign countries.

Because of the high level of cost in Norway, a central goal on the part of Norwegian authorities has been to provide consumers with cheaper food. In a way this suggest that consumers are economic rational actors who place great emphasis on price. In this article, we have argued that there are strong indications that consumers also place great emphasis on factors other than price when they choose their food products. For example, they may consider their own health, nature and the environment, or the health and welfare of animals. What may appear to be irrational from a purely economic point of view may be quite rational in relation to these other factors. Therefore we conclude that

economic theories of rationality do not lend themselves to explaining and understanding consumers' choices of food. Other factors play a role, and these must be taken into consideration. An extended interpretation of the concept of *consumer interest* must include environmental and ethical dimensions in addition to more individually oriented interests such as price, quality and health.

An important point is that it is difficult to have *pure consumer interests*, simply because as members of society people also have other roles and interests than those that are purely related to consumerism. Everybody has different roles, at the same time there are different expectations connected to each of these roles. The sum of the roles an individual has comprises that individual's *sosius* (Martinussen 1991). By this we mean that an individual is a member of many social systems simultaneously; he is thus confronted with expectations regarding his role behaviour in many different contexts. This means that a person has *social or collective interests* as part of his role as a citizen, and that he or she can defend these interests or values (e.g., environment and animal ethics) through consumption.

This type of understanding of consumer interests goes along with a concept of quality in food that includes aspects tied to responsible production in regard to the environment and animal ethics. Quality of food is thus not only tied to qualities of the final product, but also to conditions surrounding the production process, which includes the producers' attitudes and practices regarding the environment and animal ethics.

As we see it, maintaining consumers' confidence will be an increasingly important part of the work of all those connected with the production and sale of food. In the end, it is consumers' confidence that determines whether a product sells. Developing and maintaining confidence is a continuous process where information and communication are key words. It is also important to note that this is a two-way process, which implies that the producer/seller takes note of the signals that come from the consumer about which products they want and (perhaps especially) do not want. This is true whether we are talking about eggs from battery hens, meat produced with the aid of growth hormones, soybeans from genetically modified soy plants, or whatever. If consumers express a desire not to have such products, these signals must be taken seriously, and the consumers must at least have the opportunity to choose not to buy such products. Without information and labelling this is not possible.

Regarding the relationship between producers and consumers in Norway, it appears that there is a great degree of confidence, and common interests that coincide between the various groups. Both farmers and consumers are interested in maintaining Norwegian agricultural production with a low level of contagion, good animal health, minimum use of antibiotics, insecticides, etc. These are important conditions for being able to use the label *Godt Norsk* as a stamp of quality. But this does not mean that this is compatible with providing consumers with cheap food products. In St.meld (White Paper) no. 40 (1996–97) about 'Food quality and consumer safety,' it is stated that one of the

goals of agricultural policy is to reduce the price of food for the consumers; at the same time, they argue for the importance of quality and environment. How these can be compatible remains to be seen. It appears that Norwegian authorities have so far built upon the assumption that consumers are purely economically rational actors, while it is now becoming evident that other factors are important in consumers' choice of food products. This is in keeping with our conclusion that farmers and consumers have mostly common interests, given that neither consumers nor farmers are purely economic actors.

Notes

1. A current example of non-economic factors (i.e., other than price) playing a role in the consumer's relationship to food are the various 'food scares' in Europe. The consumption of meat has declined drastically in several European countries.
2. It may be argued that an increase in choice *reduces* the ability to choose rationally; it takes more time (according to the theory of rational choice) to acquire all information about the range of products (quality, price, characteristics, etc.).
3. While we are observing a renaissance of Norwegian food traditions, we are also becoming more open to impulses from other countries and continents. A study from 1996 shows that more Norwegians would consider making/eating ethnic food today than previously. Sixty-four per cent would consider eating/making Italian food, vs. 49 per cent in 1991. Similarly, the preference for South American food has increased from 31 to 42 per cent, and Indian food from 18 per cent to 26 per cent (MMI 1997). Not surprisingly, ethnic preference is strongest in the youngest age group (15–25 years). This is a food culture that we have partly sought ourselves through increasing travel to these areas, and partly have experienced through the food cultures that we are exposed to in our own country as the result of 'immigrant shops and restaurants.' In many ways these development traits appear to be contradictory.
4. Norwegian agricultural policy has been an important means toward reaching the goal of decentralized population. This is a goal that has had broad political support. (St.meld no. 33 1992–93).
5. The total subsidy to agriculture was reduced by 25 per cent during the period 1985–1995 (these figures include consumer subsidies). If we look at the net subsidy to agriculture, the reduction is 10 per cent during the same period. In the period 1990–1995, the total consumer price index rose by 11 per cent, while it rose by 4 per cent for vegetables, 7 per cent for flour, grain and grain products, 8 per cent for milk and milk products, and 11 per cent for meat (SSB 1996).
6. The average size of a Norwegian farm in 1995 was 123 decares, while in 1992 it was 109 decares (SSB 1996). In spite of this we still have small-scale farming, relatively small units and wide geographic distribution.
7. The survey was carried out by the Norwegian market research institute, MMI, commissioned by the Norwegian Ministry of Agriculture. A representative sample consisting of 1,001 persons (in households with a telephone), were interviewed by telephone in March 1997 (472 men and 529 women).
8. Significant at the 0.030 level.
9. Lien and Døvig's (1996) study includes views of the various links in the food chain about the quality of vegetables.

References

- Almås, R. (1988) *Norwegian farmers in the USA: A contemporary report based on the stories of 36 Midwestern families* (Trondheim: Centre for Rural Research)
- Bager, T. (1994) The agro-food sector in the EC (EU): Experiences of North European nation states. Paper presented to the international conference on 'The restructuring of the agro-food system.' (Trondheim: Centre for Rural Research) May 2–4
- Buisson, D. (1995) Developing new products for the consumer. In D.W. Marshall ed., *Food choice and the consumer* (London/New York: Blackie Academic & Professional)
- Buisson, D.H and T.C. Garrett (1994) The impact of the single European market on export and distribution of New Zealand's food products. *The Food Technologist* 24 (3), pp. 30–37
- Buisson, D.H and T.C. Garrett (1992) The Asia-Pacific food market opportunities and challenges. *The Food Technologist* 22 (4), pp. 10–15
- Blekesaune, A., B. Nygård and O. Storstad (1995) *Ny struktur i matomsetningen. Konsekvenser av endringer i detaljomsetningen med mat i noen utvalgte europeiske land. Rapport 2/1995* (Trondheim: Centre for Rural Research)
- Caswell, M.F., K.O. Fuglie and C.A. Klotz (1994) *Agricultural biotechnology. An economic perspective*. Agricultural Economics Reports no 687 (Washington DC: United States Department of Agriculture)
- Coleman, J.S. (1994) A rational choice perspective on economic sociology. In N.J. Smelser and R. Swedberg eds, *The handbook of economic sociology* (Princeton: Princeton University Press)
- Elster, J. (1989) *Nuts and bolts for the social sciences* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Eurostat (1993) *Retailing in the European Single Market 1993* (Brussels: Commission of the European Communities. Statistical Office of the European Communities)
- Foster, A. and S. Macrae (1992) Food quality. What does it mean? In The National Consumer Council ed., *Your food: whose choice* (London: HMSO)
- Gerrity, R.M. (1991) Globalization – its impact on world trade: American agriculture and you. *Vital Speeches* 58 (2), pp. 52–58
- Grunert, K.G., K. Brunsø and S. Bisp (1993) *Food-related lifestyle: development of a cross-culturally valid instrument for market surveillance*. MAPP working paper no.12 (Århus: Center for Markedsovervågning)
- Hirst, P. and G. Thompson (1992) The problem of globalization: International economic relations, national economic management and the forming of trading blocs. *Economy and Society* 21 (4), pp. 357–396
- James, A. (1996) Cooking the books: global or local identities in contemporary British food cultures? In D. Howes ed., *Cross-cultural consumption. Global markets/local realities* (London: Routledge)
- Lewitt, T. (1993) The globalization of markets. *Harvard Business Review* 61, pp. 92–102
- Lassen, J. (1993) *Food quality and the consumer*. MAPP working paper no.8 (Århus: Center for Markedsovervågning)
- Lien, M. (1997) *Markedsføring av kjøtt i ulike land. Inntrykk fra SLAL 1996*. Arbeidsnotat nr. 2 (Oslo: Statens Institutt for Forbruksforskning)
- Lien, M.E. and R. Døving (1996) *Grønnsaker som mat og handelsvare. Kvalitetsoppfatninger fra produsent til forbruker*. Rapport nr. 2 (Lysaker: Statens institutt for forbruksforskning)
- Martinussen, W. (1991) *Sosiologisk analyse*. (Universitetsforlaget, Oslo)

- Menell, S., A. Murcott and A.H.van Otterloo (1992) *The sociology of food: eating, diet and culture* (London: Sage)
- MMI (1997) *Spisefakta 1996* (Oslo: Markeds- og mediainstituttet)
- Ritson, C. and R. Hutchins (1995) Supply and food availability. In D.W. Marshall ed., *Food choice and the consumer* (London/New York: Blackie Academic & Professional)
- Rozin, P., A.E. Fallon and M.L. Pelchat (1986) Psychological factors influencing food choice. In C. Ritson et al. eds, *The food consumer* (Chichester: Wiley)
- Sellerberg, A.M. (1991) In food we trust? Vitally necessary confidence – and unfamiliar ways of attaining it. In E.L. Fürst et al. eds, *Palatable worlds, sociocultural food studies* (Oslo: Solum Forlag)
- Skjerve, E. et al. (1996) *Matvarekvalitet, dyrehelse og internasjonal handel; risiko for bundet med en økt import av levende dyr, kjøtt og andre dyreprodukter fra EØS-området og andre land* (Oslo: Den Norske Veterinærforening)
- SSB (1996) *Jordbruksstatistikk 1994* (Oslo: Statistisk Sentralbyrå)
- St.meld. nr. 33 (1992/93) *By og land hand i hand. Om regional utvikling* (Kommunal- og arbeidsdepartementet)
- St.meld nr 40 (1996–97) *Matkvalitet og forbrukertrygghet* (Landbruksdepartementet)
- Storstad, O. and K. Karlsen (1996) *Bønder til torgs. Evaluering av relasjonsmarkedsføring på Youngstorget*. Rapport nr. 5/1996 (Trondheim: Center for Rural Research)
- Swientek, B. (1993) Multiple forces shape a single EC market. *Prepared Foods*, July 61–62
- Thompson, P.B. (1992) Ethical issues and BST. In M.C. Hallberg ed., *Bovine somatotropine and emerging issues: an assessment* (Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press)
- Tracy, M. (1993) *Food and agriculture in a market economy. An introduction to theory, practice and policy* (APS)

Artikel 3

Betydningen av forbrukertillit i det norske matvaremarkedet

Oddveig Storstad

I en situasjon der matvaremarkedet liberaliseres og det i mindre grad blir mulig å bruke tekniske handelshindringer, vil det vi kan betegne som *kulturelle* og *mentale handelsbarrierer* bli viktigere med tanke på å sikre norsk landbruksproduksjon. Med kulturelle handelsbarrierer menes preferansen for nasjonal, regional og lokal smak, tradisjoner og matkultur. Mentale handelsbarrierer beskriver betydningen av mentale bilder – eller sosiale konstruksjoner – som forbrukerne har dannet seg om at norske landbruksprodukter er trygge¹. I denne artikkelen er fokus satt på hvordan norske forbrukere betrakter norsk kontra utenlandsk matproduksjon, og hvordan tillit dannes eller konstrueres på matområdet. Det empiriske materialet bygger på en studie av forbrukerreaksjoner på importert storfekjøtt.

1. Innledning

Det finnes etter hvert relativt omfattende kvantitative holdningsundersøkelser som dokumenterer norske forbrukeres skepsis mot importert mat og høye tillit til norsk matproduksjon (Dalen 1997, Nygård og Storstad 1998). I noen grad gjelder dette selv om utenlandsk kjøtt har en til dels betydelig lavere pris. Dette innebærer med nødvendighet at mange forbrukerne står overfor en situasjon hvor betydningen av *pris* er underordnet betydningen av andre faktorer i situasjoner hvor de har anledning til å velge mellom ulike alternativer. De alternative faktorer som tillegges vekt kan være hensynet til miljø, dyrevelferd, egen helse eller sensorisk kvalitet. For at norsk kjøtt skal foretrekkes, må det på ett eller flere av disse kriteriene oppfattes som bedre enn alternativene. Samtidig er det liten grunn til å tro at forbrukerne er i en situasjon hvor de har særlig kunnskap om disse faktorene (med et mulig unntak for sensorisk kvalitet). Dette innebærer at deres

preferanse for norsk kjøtt fremfor utenlandsk må bygge på en eller annen form for *tillit* til at norsk kjøtt produseres, bearbeides og/eller lagres på en måte som gjør at dyrevelferd, miljøhensyn eller forbrukernes egen helse blir bedre ivaretatt. I utgangspunktet er det grunn til å tro at der utenlandsk kjøttproduksjon forbindes med betegnelser som «industrialisert» og «effektivisert», forbindes den norske fortsatt snarere med betegnelser som «småskala produksjon» og «nært» eller «lokalt».

Samtidig er det i økende grad en målsetting også for norske myndigheter at norsk kjøttproduksjon i økende grad skal effektiviseres. I den grad denne målsettingen følges, innebærer dette at man vil sette norske bønder bedre i stand til å konkurrere på pris. Men når vi vet at mange forbrukere velger produkt på grunnlag av andre faktorer (se ovenfor), kan denne strategien for norsk landbruk være tveegget i en større markedsmessig sammenheng (Storstad 1998). Det konkurransefortrinn norsk kjøtt synes å ha, er i stor grad basert på forbrukernes tillit til at norsk landbruk er *mindre industrialisert* enn konkurrentenes. *Økologisk* produsert kjøtt kommer da i en interessant posisjon. For hvis det er en riktig antakelse at egen helse, dyrevelferd og/eller miljø er de faktorer som får forbrukerne til å foretrekke norsk kjøtt fremfor utenlandsk, er det også rimelig å tenke seg at økologiske produkter vil kunne få de samme fortrinn vis-à-vis konvensjonelt norskprodusert kjøtt. For at en slik situasjon skal oppstå må *norskprodusert kjøtt bli tillagt de samme egenskapene som utenlandsk*, det vil si at det er produsert i et industrialisert og effektivisert landbruk. Slike problemstillinger vil være av sentral betydning når de ulike produkttypene skal markedsføres, og også når landbrukspolitikken mer generelt skal utformes.

Denne artikkelen dreier seg om hvordan *tillit* på dette feltet konstrueres. Ved hjelp av intervjudata fra et mindre utvalg norske forbrukere vil jeg for det første søke å gi en beskrivelse av forbrukernes reaksjoner på en situasjon hvor de står overfor et konkret valg mellom norsk og importert kjøtt. Hovedfokus vil bli satt på *hvordan tillit skapes* og *hvilke(n) type(r) aktør(er)* som spiller størst rolle i konstruksjonen av forbrukertillit. Knytter for eksempel tilliten seg til produsenten, til kontrollsystemet eller til mer allmenne og abstrakte størrelser (for eksempel det «norske»)?

Det andre formålet med denne artikkelen er å diskutere betydningen av tillit og konstruksjonen av tillit, i en større markedsmessig sammenheng. I en slik sammenheng er markedet for økologiske produkter av spesiell interesse. Jeg skal derfor anvende den samme tenkemåten til å spekulere litt rundt hvilket potensiale økologisk produsert kjøtt har på det norske markedet. En sentral hensikt med denne artikkelen er altså å bruke resultatene fra forbrukerundersøkelsen til å analysere markedsmessige implikasjoner for andre aktører i matvarekjeden, og da spesielt primærprodusentene. Artikkelen må derfor ikke leses som en ren forbruksundersøkelse i tradisjonell forstand.

Valget av kjøtt som «case» er ikke tilfeldig. Dette er et produkt som både når det gjelder bruksverdi og symbolsk verdi må sies å stå i en særstilling.

«Meat is the most highly prized of food. It is the centre around which a meal is arranged. It stands in a sense for the very idea of food itself.»
(Twigg 1983:21)

I tillegg til at det er et produkt med tradisjonelt høy status (Kjærnes 1996) er det også i den senere tid blitt negativt knyttet til helse (Bjørkum et.al. 1997, Lien et.al. 1998). Lien et.al. (1998) finner at 1 prosent i deres holdningsundersøkelse definerer seg som vegetarianere, mens 37 prosent har betenkeligheter med å spise kjøtt. 18 prosent har tatt konsekvensen av disse betenkelighetene og redusert sitt kjøttforbruk. I forbindelse med de ulike «matskandalene» vi har hatt de senere år har også kjøtt stått sentralt. Med unntak av skrapesyken har de fleste av disse risikoaspektene vært knyttet til kjøtt produsert i utlandet. Av de mest mediaomtalte er kugalskap, salmonellabakterien og E.coli0157 (hamburger) bakterien, men også i noen grad bruk av veksthormoner og antibiotika i kjøttproduksjon (Storstad 1999). Undersøkelser har da også vist at kjøtt er det produktet som norske forbrukere i størst grad betrakter som en utrygg matvare (Nygård og Storstad 1998, Dalen 1997).

Import av varer fra den tredje verden brukes ofte som et argument for å bidra til velstandsvekst i disse landene, det blir med andre ord betraktet som u-hjelp. I tiåret fra 1980 til 1990 sank eksporten av landbruksprodukter fra u-landene til den vestlige verden med hele 40 prosent (Young 1997:42). Importen av kjøtt fra de såkalte MUL-landene² har derimot vist en beskjeden økning de siste årene i Norge. I 1996 ble det importert 2 000 tonn tollfritt slakt fra disse landene, i 1997 hadde dette kvantumet økt til 2 300 tonn. I september 1996 ble importen av storfekjøtt fra Namibia stoppet på grunn av gjentatte funn av salmonella. I 1998 ble det importert 2 500 tonn kjøtt fra Botswana³.

2. Norske forbrukeres tillit til norskprodusert mat

Det er gjennomført flere kvantitative undersøkelser som har vist at norske forbrukere oppfatter norske matvarer og generelt sett være tryggere enn utenlandsk produserte matvarer (Wandel og Bugge 1993, Bjørkum et.al. 1997, Dalen 1997 og 1998). I en undersøkelse fra 1998 oppgav 85 prosent at de betraktet norskprodusert mat som tryggere enn importert mat (Dalen 1998). Satt på spissen kan vi si at norske forbrukere setter et tilnærmet likhetstegn mellom trygg mat og norsk mat.

For norske forbrukere er merket importert kjøtt en ny erfaring som de i dag møter i enkelte matvarebutikker. Det norske markedet har vært strengt regulert når det gjelder import av kjøtt, og i den grad man tidligere har importert kjøtt har ikke dette blitt merket med opprinnelsesland⁴. Undersøkelser har vist at norske forbrukere betrakter importert kjøtt som en utrygg matvare, bare 27 prosent ser på importert kjøtt som et sikkert kjøp (Dalen 1997).

En meningsmåling som 4 Fakta har gjort for «Forbrukerbladet Tett På» viser at 89 prosent av de spurte ikke ville ha valgt biff fra Afrika gitt at prisen var den samme som norskprodusert kjøtt (Forbrukerbladet Tett På 1/1998). For 7 prosent ville det ikke ha spilt noen rolle om de valgte afrikansk eller norsk kjøtt, mens bare 2 prosent ville ha foretrukket afrikansk biff framfor norsk. Det er vanskelig å slutte ut fra slike undersøkelser av folks abstrakte valg hva de ville ha valgt stilt overfor et konkret

Oddveig Storstad

valg i butikken. Spesielt er dette vanskelig i dette tilfellet, hvor forbrukerne ble presentert for et tenkt tilfelle hvor det ikke var noen prisforskjeller mellom norsk og afrikansk biff. Stilt overfor et mer reelt valg, det vil si at man kan sammenligne på grunnlag av den prisforskjellen som er i favør av afrikansk kjøtt, er det all grunn til å tro at resultatet ville ha blitt noe annerledes.

Det at forbrukerne foretrekker nasjonalt produsert mat framfor utenlandsk mat er ikke er særnorsk fenomen. Tall fra Eurobarometer i 1995⁵ viser at 29 prosent av de norske forbrukerne vektlegger at matvaren er produsert i Norge. Med denne prosentandelen ligger Norge så å si nøyaktig på gjennomsnittet for de 16 europeiske landene som var med i undersøkelsen. De landene som utmerker seg med i størst grad å vektlegge at produktene er nasjonalt produsert er Finland (60 prosent), Østerrike (45 prosent) og Sverige (42 prosent). I den motsatte enden finner vi Nederland (9 prosent), Belgia (14 prosent) og Italia (15 prosent). Denne undersøkelsen var gjennomført før kugalskapen, og det er derfor grunn til å tro at vi i dag hadde fått andre resultater.

3. Tillit, risiko og betydningen av sosiale konstruksjoner

Hvis vi med begrepet *matvarekvalitet* forstår mer enn de rent sensoriske aspekter, og utvider det til også å omfatte forhold ved selve produksjonsmåten, vil vi få et kvalitetsbegrep som er mer i samsvar med forbrukernes forståelse. Grunert et.al. (1996) skiller mellom produktorientert kvalitet (egenskaper ved produktet, fettinnhold ol.), produksjonsorientert kvalitet (måten maten er produsert på, herunder hensyn til miljø og dyr) og brukerorientert kvalitet (brukerens subjektive oppfattelse av kvaliteten). I følge Grunert et.al. (1996) er de to første kvalitetstypene (produkt- og produksjonsorientert kvalitet) objektive, forstått som målbare, mens den siste er subjektiv i og med at det kun er produktets bruker som kan evaluere kvaliteten. Jeg finner det likevel ikke hensiktsmessig å skille mellom objektiv og subjektiv evaluering av kvalitet, og vil hevde at også vurdering eller måling av produkt og produktorientert kvalitet vil ha både et objektivt og et subjektivt element. I alle tilfelle vil det være nødvendig å ha en slik forståelse av kvalitetsbegrepet for å kunne analysere forbrukernes holdninger og handlinger i dagens matvaresystem (Storstad 1998).

I et matvaremarked som i stadig sterkere grad får åpnere grenser, og hvor en som forbruker, blant annet gjennom media, stadig blir møtt med at det å spise mat ikke behøver å være så trygt som man hadde tenkt, blir tillit viktig (Nygård og Storstad 1998). Forbrukerne må kunne stole på at aktørene bak produktet tilbyr et produkt som, for det første er trygt, og for det andre er det det utgir seg for å være. For eksempel at kjøtt merket med «Gilde» eller «Nordfjord Kjøtt» er norsk kjøtt og ikke noe annet. I tillegg må en kunne ha tillit til at alle regler følges og at kontrollsystemet virker som det skal.

Betydningen av forbukertillit i det norske matvaremarkedet

«Å ha tillit til» kan i dagligtalen forstås på linje med «å stole på». Det vil si at begrepet tillit er konkret i den forstand at det vil være *rettet mot et objekt* – mot *noe* eller *noen*; en person, et system, en institusjon, et land, et produktmerke ol. Tillit vil ha stor betydning i situasjoner preget av stor kompleksitet og manglende informasjon. Tillit kan være med på å redusere slike komplekse situasjoner (Korsnes et.al. 1997). Fra teorien om rasjonelle valg vet vi at en viktig forutsetning er at man har full informasjon om de enkelte produkter. Ofte vil det ikke være tilstrekkelig å ha informasjon om egenskaper ved selve produktet. Måten produktet er produsert på vil også være nødvendig informasjon, om en som forbruker skal kunne foreta valg som er i tråd med ens egne preferanser. Det skal ikke her brukes tid på å argumentere rundt hvorfor det er ufruktbart å ha såkalt full informasjon som forutsetning når man skal analysere de valg forbrukerne treffer. De siste års matskandaler bidrar heller ikke til at forbrukernes informasjonssøken blir enklere. Tvert i mot; det utgangspunkt som denne studien bygger på antar at forbrukerne ikke har full informasjon om den vare og produksjonsprosess som ligger bak. Med dette som utgangspunkt blir det interessant å se på betydningen av tillit, ikke bare til produktet, men også til aktørene bak produktet, og på hvilken måte tilliten begrunnes eller konstrueres.

Luhmann (1979 og 1988) knytter først og fremst tillit til *risiko*. Det vil si at tillit spesifikt må forstås i relasjon til risiko. Tillit forutsetter at man er oppmerksom på at man kan stå overfor en risikosituasjon som frambringes av egne valg. Med andre ord muliggjør forekomsten av tillit at man velger et alternativ som man vet kan medføre en risiko eller en større risiko enn et alternativt valg. Jeg kan velge å ta fly fra Trondheim til Oslo selv om jeg vet at det er en viss risiko forbundet med dette valget, nettopp fordi jeg har tillit til at flyselskapet gjør det de kan for at en slik risiko ikke skal inntreffe. Tillit gjør det med andre ord mulig å leve med risiko. Dette vil spesielt gjelde på områder hvor man på grunn av knapphet på tid og mangel på innsikt, må stole på «eksperters» autoritet eller kompetanse.

Giddens (1997:32) definerer tillit som «*tiltro til en person eller systems pålitelighet med hensyn til et bestemt sett av resultater eller begivenheter, der denne tiltroen uttrykker en tro på en annens redelighet eller kjærlighet, eller på riktigheten av abstrakte prinsipper (fagkunnskap).*» Implisitt i denne definisjonen ligger at: 1) Tillit forutsetter mangel på full informasjon. 2) Tillit er grunnleggende knyttet til usikkerhet, ikke til risiko. Det vil si pålitelighet i forhold til usikre resultater, enten dette vedrører individets handlemåte eller systemets virkemåte. 3) Tillit er ikke det samme som tro på en person eller et systems pålitelighet. Tillit er det som springer ut av denne troen. 4) Tillit til symbolske tegn eller til ekspertsystemer dreier seg om hvorvidt systemet virker som det skal, ikke om dets virkemåte som sådan (Giddens 1997: 31-32).

I det moderne samfunnet er *tilliten til de abstrakte systemer* blitt viktigere. Vi er avhengig av at folk har tillit til systemet for at det i det hele tatt skal kunne fungere. Denne tilliten er i følge Giddens (1997) i meget stor grad ubevisst, det vil si at vi sjeldent reflekterer over den. For Giddens (1984) er tillit selve *bindeledet* mellom samfunnsstrukturene («systemet») på den ene siden og individet på den andre siden. Tillit blir således et sentralt begrep, fordi det bidrar til formidlingen mellom aktør- og strukturnivået.

Oddveig Storstad

Giddens videre skiller mellom to typer av tillitsrelasjoner. 1) *Ansikt-til-ansikt forpliktelser* (Facework commitments) som forutsetter at aktørene geografisk befinner seg på samme sted og har en direkte relasjon. I vår sammenheng er dette den typen tillit vi kan få til personalet i dagligvarebutikken og enkelte primærprodusenter. 2) *Ansiktsløse forpliktelser* (Faceless commitments) er tillitsrelasjoner knyttet til samfunnets abstrakte systemer. Dette er en type tillit vi kan bygge opp overfor eksempelvis næringsmiddelkontrollen.

I følge Giddens har tillitsrelasjonene endret karakter i overgangen fra det tradisjonelle til det moderne samfunn. Dette skyldes først og fremst at «verden er blitt større». Tid-rom dimensjonen var mindre tidligere og ansikt-til-ansikt relasjonene var derfor mer dominerende. Dette er i høyeste grad relevant på matområdet. Tidligere var maten i større grad både lokalt produsert og lokalt konsumert, noe som naturlig nok muliggjorde tillit bygd på kjennskap til de enkelte produsenter. Matvarekjeden var kortere og det var færre aktører å forholde seg til. Det er noe av dette Landbruksdepartementet søker å gjenskape gjennom konkurransestrategien «*Norsk Gårdsmat*». Gjennom besøk på, kontakt med og kunnskap om den enkelte produsent, ønsker man å bygge opp et tillitsforhold basert på «ansikt-til-ansikt» relasjoner.

Den norske historien rundt skrapesyken, som rammet flere fårebesetninger i 1996, kan tjene som et godt eksempel på hvilken betydning forbrukertillit har. Skrapesyken fulgte tidsmessig i kjølvannet av kugalskapen og det var i begge tilfeller snakk om såkalte prionsykdommer som rammer dyr. I motsetning til kugalskap (BSE) er det ikke påvist at skrapesyken kan føre til sykdom hos mennesker, det vil si at man utvikler den menneskelige varianten, Creutzfeldt-Jakobs sykdom. Spesielt i starten av medias dekning av skrapesyken i 1996 ble det sådd tvil om sykdommen kunne smitte over på mennesker. For å holde på forbrukernes tillit til norsk fårekjøtt spesielt, og norsk landbruk generelt, ble det satt i gang en storstilt nedslaktning av sau. Ikke bare dyr som var smittet av skrapesyke ble slaktet og brent, men også dyr som en eller annen gang hadde vært i besetninger hvor det ble påvist skrapesyke. For det første er det altså fortsatt ikke påvist noen sammenheng mellom skrapesyke og Creutzfeldt-Jakobs sykdom og for det andre ble store kvanta friske dyr slaktet. Det var altså ikke den «reelle» risikoen knyttet til å spise fårekjøtt som var begrunnelsen for å sette i verk en storstilt nedslaktning, men frykten for at forbrukernes oppfatning av risikoen, skulle gi en svekket tillit til norske kjøttprodukter.

Å betrakte tillit i sammenheng med risiko, eller kanskje mer riktig usikkerhet slik Luhmann (1979 og 1988) anbefaler synes å være fruktbart på matområdet. I tillegg er skrapesyken et godt eksempel på at forbrukernes oppfatning av risiko ikke behøver å være i overensstemmelse med den «reelle» risikoen (MacKenzie and Brier 1987). Den «reelle» risikoen er den *statistiske sannsynligheten* for at en negativ hendelse skal inntreffe. Dette er den formen for risiko som ekspertene benytter, men det er ofte slik at eksperter og menigmann definerer risiko ulikt (Margolis 1996). Eksperter holder seg ofte strengt til termer av typen «forventet årlig dødelighet», mens menigmann oftest inkluderer andre faktorer i sin definisjon av risiko (Slovic 1994). En slik faktor er den negative hendelsens konsekvens, men andre ord størrelsen på det tapet man påføres ved at hendelsen inntreffer. Så lenge konsekvensen av

Betydningen av forbrukertillit i det norske matvaremarkedet

å spise importert kjøtt kan være en alvorlig salmonellainfeksjon, så hjelper det lite at den statistiske sannsynligheten for å bli smittet er null komma null et eller annet. «Følt» risiko får derfor konsekvenser for forbrukernes handlingsvalg, uavhengig av hvor stor ekspertene mener den reelle risikoen er.

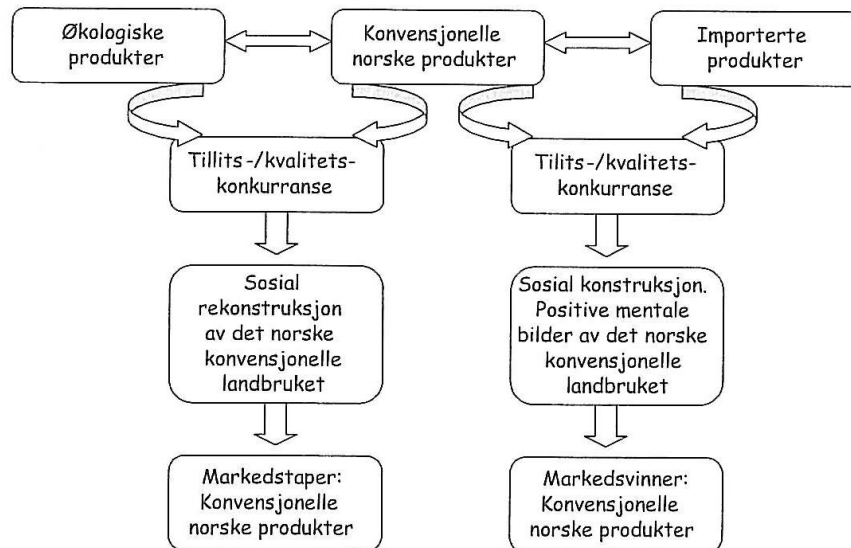
Kombinasjonen av at forbrukerne ofte vil vektlegge tapets størrelse i sin vurdering av risiko, og at man som forbruker ofte vil mangle informasjon om den «reelle» risikoen, vil være at risiko ofte konstrueres sosialt. Dette medfører i neste omgang at også tillit i stor grad vil være basert på sosiale konstruksjoner, eller mentale bilder som hver og en konstruerer om sammenhengen mellom produksjonsmåte og risiko. Positive mentale bilder av en produksjonsmåte vil skape tillit, mens negative bilder vil åpne opp for mistillit. Dette gjelder ikke bare til aktørene bak produktet, men også til selve produktet. På grunn av at tillit ofte vil være grunnet på sosiale konstruksjoner vil tillit være et skjørt fenomen – når de mentale bildene endres, endres også tilliten. Det vil altså si at det jeg innledningsvis betegnet som «mentale handelsbarrierer» ikke vil være statiske, men endre kraft parallelt med endringer i forbrukertilliten.

4. Analysemodell

I fortolkningen av resultatene vil tillitsbegrepet bli dekomponert ved å vise at tillit til at en vare holder mål også kan implisere tillit til en rekke bakenforliggende aktører. Å velge en biff fra Botswana kan innebære tillit til både den lokale bonden, til det botswanske eller norske kontrollsystemet, eller til det abstrakte begrepet «Botswana» eller «Afrika». Dette medfører blant annet at offentlig informasjon om kvalitet og sikkerhet knyttet til for eksempel importert kjøtt kan være vanskelig å kommunisere. Analogt vil også tilliten til norsk kjøtt analyseres ut fra den hypotesen at aktørene bak produktet (produsenter, kontrollsystem ol.) er av vesentlig betydning for hvilket valg man som forbruker treffer i en konkret valgsituasjon.

De empiriske data som denne artikkelen er bygd på viser for det første at forbrukernes tillit ikke alene er rettet mot selve produktet (egenskaper ved produktet), men at måten produktet er produsert på også er av vesentlig betydning. I en analyse av forbrukertillit vil det derfor være viktig å bringe inn aktørene bak produktet. For det andre vil det variere hvem forbrukerne betrakter som «selger» av produktet. Tillit knytter seg gjerne til aktørene bak produktet, de blir da en garantist for trygghet, og kan dermed betegnes som «selger» av produktet. For det tredje vil «selger» ofte oppfattes som en abstrakt størrelse.

Som nevnt innledningsvis er det til dels store prisforskjeller mellom importert og norskprodusert kjøtt (i dette konkrete tilfellet ca. 30 prosent i favør av importert kjøtt), og ut fra en ren økonomisk forståelse av valget importert vs. norskprodusert kjøtt ville man forklart dette som en priskonkurranse. Ved å inkludere tillit og måten forbrukerne begrunner sin tillit vil jeg bringe inne en alternativ måte å betrakte dette på markedsnivå, nemlig som en *kvalitets- eller tillitskonkurranse* mellom norsk og importert kjøtt.

Figur 1 En modell for å forklare markedspotensialet for økologiske, konvensjonelle og importerte matvarer

I denne artikkelen er det kun høyre side av figur 1 som vil bli belyst på grunnlag av innsamlede data. Ut fra det vi allerede vet om norske forbrukeres sterke preferanser for norskprodusert mat, er det grunn til å ha en hypotese om at dette i stor grad skyldes at man har positive mentale bilder av norsk landbruksproduksjon. Hvis man betrakter dette som en tillits- eller kvalitetskonkurranse, så er det grunn til å tro at norsk konvensjonelt landbruk pr. i dag leder denne konkurransen. Hvis man videre antar at det fra forbrukernes side er de samme mekanismene eller faktorene som bidrar til å danne oppfatninger om hvilke produkter som er miljømessig, dyreetisk og helsemessig bedre enn andre produkter, er det også grunn til å innlemme økologiske produkter i modellen.

Hvis man inkluderer forbrukernes oppfatninger av «måten maten er produsert på» i begrepet matvarekvalitet så vil økologisk produsert mat pr. definisjon bli betraktet som å ha en høyere kvalitet enn både konvensjonelt produserte norske matvarer og importerte matvarer. Dette til tross for at det er vanskelig å finne vitenskapelig dokumentasjon på at økologisk produserte matvarer er kvalitetsmessig bedre enn konvensjonelt produserte. Det er med andre ord vanskelig å finne dokumentasjon på at økologisk produsert mat er et *helsemessig bedre produkt enn konvensjonelt produsert mat*. Men når «måten maten er produsert på» bringes inn som en del av kvalitetsbegrepet vil økologisk produserte matvarer bli betraktet som kvalitetsmessig bedre. Vi får da følgende preferanshierarki:

Betydningen av forbukertillit i det norske matvaremarkedet

- 1 Økologisk produsert kjøtt
- 2 Norsk konvensjonelt produsert kjøtt
- 3 Importert kjøtt

Det vil derfor avslutningsvis i denne artikkelen bli drøftet hvilken betydning forbrukernes oppfatning av kvalitetsforskjeller mellom de tre ulike produksjonsmåtene, vil kunne ha for disse produktenes markedspotensiale. Denne diskusjonen bygger på de resultater som framkom i forbrukerundersøkelsen (hvilken betydning mentale bilder har for konstruksjon av tillit på matområdet), og hensikten er å anlegge et mer helhetlig perspektiv på analysen.

5. Data og metode

I januar 1998 begynte enkelte av Bunnprisbutikkene i Trondheim å selge importert storfekjøtt fra Botswana. Datainnsamlingen ble foretatt i tidsrommet mars-april 1998 og prisforskjellen mellom norsk og botswansk flatbiffen og ytrefilet var på henholdsvis 38 prosent og 27 prosent. Det importerte kjøttet lå i samme disk som det norske og var godt merket med «Import Tilbud», men det var ingen opplysninger om hvilket land kjøttet kom fra.

Å foreta datainnsamling i en matvarebutikk setter naturlig nok noen begrensninger på hvordan datainnsamlingen lar seg gjennomføre. Det var et krav fra butikkens eier at intervjuene ikke måtte være for lange og av praktiske grunner var det umulig å benytte båndopptaker. Etter å ha vurdert flere alternativer bestemte jeg meg for at den beste måte var å lage et enkelt spørreskjema med både åpne og lukkede spørsmål.

Framgangsmåten jeg benyttet var å stille meg opp med god oversikt over kjøttdisken for så å observere om kundene kjøpte det importerte kjøttet eller ikke. Det var tydelig at kundene fikk med seg at kjøttet var importert og at for mange var det første gangen de observerte noe sånt. De aller fleste hadde god tid når de handlet. Varene ble løftet opp, klemte på og lagt tilbake igjen – eller i handlekurven. I de tilfellene hvor flere av familiemedlemmene var med på handleturen var det tydelig at registreringen av importert kjøtt i disken førte til en viss diskusjon. Alt i alt er jeg av den klare formening at både de som valgte ikke å kjøpe importert kjøtt eller de som gjorde det foretok reflekterte valg.

I tillegg til å observere kundene utførte jeg 24 intervjuer på 10 til 15 minutter hver. Utvalget besto av to kundegrupper: 1) de som kjøpte importert kjøtt og 2) de som tydelig la merke til det importerte kjøttet, men som valgte norsk kjøtt. Jeg prøvde å være i butikken til forskjellige tidspunkter; på formiddagen eller på ettermiddagene på hverdagene og på lørdager. De fleste av de jeg intervjuet ble intervjuet på fredag ettermiddag eller på lørdag. Dette fordi det var på disse tidspunktene at de aller fleste kjøpte storfekjøtt. Biff er i liten grad hverdagsmat.

Av de 24 kundene jeg intervjuet var det seks stykker som kjøpte importert kjøtt, og altså 18 som ikke gjorde det⁶. Som tommelfingerregel hadde jeg at jeg skulle

Oddveig Storstad

stoppe den første jeg oppdaget som enten kjøpte eller ikke kjøpte importert kjøtt etter en reell vurdering, slik at jeg så langt det var mulig skulle unngå å skape skjevhet i utvalget. Dette mener jeg at jeg fulgte i stor grad, bortsett fra at jeg ved et par anledninger bevisst unngikk å stoppe kunder i den eldste aldersgruppen (fra ca. 75 år). Årsaken til dette var at jeg hadde problemer med et par av intervjuene med de eldste kundene. De forsto ikke helt hva det var jeg ønsket og de hørte litt dårlig. Av de jeg intervjuet var det seks menn, ti kvinner og åtte par, men følgende aldersfordeling; åtte personer/par mellom 20 og 39 år, 12 personer/par mellom 40 og 59 år og fire personer/par over 60 år⁷.

Norske forbrukeres skepsis til importert kjøtt er allerede godt dokumentert gjennom kvantitative undersøkelser, og gjennom denne studien ønsket jeg å ta et første steg mot en mer kvalitativ tilnærming, for å kunne utvide forståelsen av forbrukernes skepsis. I tillegg til å krysse av for det svaret som respondentene gav noterte jeg ned deres begrunnelser for å svare slik de gjorde. Etter hvert enkelt intervju trakk jeg meg tilbake for å skrive ut det som var blitt sagt, i og med at jeg ikke hadde tid til å notere noe mer en fragmenter og stikkord i intervjuøyeblikket. Det er disse kvalitative dataene som ligger til grunn for den analysen som her er foretatt.

6. Konstruksjonen av «det norske» og «det utenlandske»

På spørsmål om hvordan de ser på norsk matvareproduksjon svarer forbrukerne i min studie ved å sammenligne med forholdene i andre land. De har lest, sett på TV og hørt så mye om salmonella, hormoner, genmodifisering, kugalskap og lignende i utlandet at konsekvensen blir at norsk landbruksproduksjon kommer meget godt ut fra slike sammenligninger. Det er stort sett i utlandet at alt det farlige er. De siste års matskandaler synes å ha forsterket kontrasten mellom norsk og utenlandsk matproduksjon. De ulike matskandalene har med andre ord skapt negative mentale bilder, av hvordan mat produseres i «utlandet». Det vil si at *relativt* sett er det grunn til å tro at forbrukerne i dag mer positive til norsk landbruk enn de var før «kugalskapens tid».

En dikotomisering mellom «det norske» og «det utenlandske» gir derimot en for enkel framstilling av forbrukernes fortolkning av hvilke produkter og hvilken matproduksjon som ivaretar forbrukernes krav om trygge matvarer. Mange har klare oppfatninger av hvilke land eller verdensdeler de ikke ville ha kjøp kjøtt fra. Nederland, Belgia og USA er land som i stor grad knyttes til bruk av hormoner i kjøttproduksjonen.

De har nå kraftige legger kyrne i USA da.

Der (Belgia) går de jo og sprøyter styggelig mye med hormoner. Skittent er det der også.

Betydningen av forbukertillit i det norske matvaremarkedet

Øst- og Sør-Europa, Asia og Afrika er også områder som ofte trekkes fram på spørsmål om hvilke land de ikke ville ha kjøpt kjøtt fra. Disse områdene synes i stor grad å forbindes med manglende hygiene og «ikke sånn kontroll som vi har». Det siste området som peker seg ut i negativ retning er «EU-landene». Disse synes i stor grad å bli vurdert under ett og på grunnlag av at «vi ser jo så mye rart på TV og leser i avisene om alt mulig rart som skjer der», avviser mange «EU-mat» som utrygg mat.

Tilliten til kjøtt fra Sverige synes å være tilnærmet like stor som tilliten til norsk kjøtt. «Vi har da ofte vært i Sverige for å kjøpe kjøtt, og vi lever da vi.» Mens tilliten til kjøtt fra Danmark synes å være noe lavere; «Der er det litt forskjellig. Det har jeg sett på TV-program», «Måten de driver på er problematisk».

Danmark og Sverige er det nærmeste vi kommer oss selv. Vi har ofte vært der, spist maten deres og kjøpt med oss betydelige mengder kjøtt. Man kan kanskje si at vi har en «ansikt-til-ansikt» relasjon til disse to landene, og på makronivå har utviklet en tillit basert på «ansikt-til-ansikt relasjoner».

Når det gjelder tilliten til kjøtt fra de andre landene som det spesifikt ble spurt etter gjelder dette land som ligger fjernere fra Norge både geografisk, identifikasjonsmessig og mentalt.

Enkelte av dem som kjøpte kjøtt fra Botswana synes å ha et positivt bilde av landbruksproduksjonen i Botswana. Det pekes på at landbruket i Botswana er mindre industrialisert enn i den vestlige verden.

Der tror jeg ikke det er så industrialisert.

Hadde ikke prisforskjellen vært så stor så hadde jeg heller valgt norsk kjøtt. Jeg har faktisk litt dårlig samvittighet på en måte. Første gangen jeg handlet importert kjøtt – det var også fra Botswana – så diskuterte vi det hjemme på kvelden. Da ble vi enige om at kyrne i Botswana er «lykkeligere» enn kyrne i Vesten. Vi så for oss at de ikke har de samme effektivitetskravene og industrialiseringen der som i vestlige land. Ikke har sånn derre fabrikkproduksjon.

En fellesnevner for forbrukernes vurderinger av hvilke land de ikke ville ha kjøpt kjøtt fra er at de knytter dette til produksjonsmåte – hygiene, bruk av veksthormoner og negative effekter knyttet til høye effektivitetskrav i produksjonen. Dette underbygger påstanden innledningsvis om at begrepet matvarekvalitet må forstås i en utvidet betydning: Forbrukernes oppfatning av hvordan varen er produsert er en viktig faktor i forståelsen av matvarekvalitet.

På direkte spørsmål om hvorfor de oppgav at de hadde høy eller lav tillit til kjøtt produsert i et navngitt land⁸, var det flere som ikke greide å gi noen begrunnelse for svaret. Det var mer en følelse de hadde, men som man ikke greide å «sette ord på».

Vet ikke noe om Botswana. Er kanskje noe mer skeptisk uten at jeg vet hvorfor.

Oddveig Storstad

Jeg er skeptisk. Jeg stoler mest på det norske. Det behøver selvsagt ikke være sant eller riktig, men jeg tror nå det er slik da.

Tilliten til norsk kjøtt er uten tvil stor. Ingen av de jeg intervjuet gav uttrykk for at de hadde liten tillit eller noen form for mistillit til norsk kjøtt. Det er altså ingen grunn til å tro at valg av importert kjøtt har noe med mistillit til norsk kjøtt å gjøre. Det er snarere grunn til å tro at man ikke har hatt noen grunn til å ha mistillit til norsk kjøtt. Med unntak av skrapesyken som rammet sau og lam har det ikke vært matskandaler knyttet til norsk kjøtt. Tillit til norske kjøttprodukter og produksjon, sammen med skepsis til det utenlandske, synes å være utslagsgivende for de som ikke velger det billigste alternativet.

Jeg velger bestandig norsk. Man hører så mye om hormoner og medisiner og sånt.

Føler meg ikke sikker på kvaliteten. Er litt usikker – tror ikke det er like bra som norsk. Om det har en annen smak eller om man blir syk av det.

Det er også verdt å merke seg at den skepsisen man gir uttrykk for er på vegne av egen helse og hva kjøttet måtte inneholde av ting som kan gi sykdom. Begrunnelser av mer politisk, miljømessig eller dyreetisk art var bare marginalt framme i intervjuene. I tillegg er det grunn til å poengtere at det utenlandske ikke er utrygt uansett, forbrukerne skiller mellom ulike land og har ulike bilder av hvordan produksjonen skjer i de enkelte land. Derfor blir også begrunnelsen for hvorfor kjøtt fra enkelte land/verdensdeler kan være et utrygt kjøp forskjellig. Dette rokker derimot ikke ved et sentralt poeng i denne sammenhengen, nemlig at følelsen av utrygghet ofte vil være bygd på vage forestillinger, og ikke nødvendigvis på de faktiske realiteter.

7. Tilliten til «systemet»

Tilliten til norske produkter og det norske produksjonssystemet synes altså å være stor. Tilliten til «det norske» slår også ut på en annen måte; man har en meget stor tillit til det norske kontrollsystemet. Dette underbygges også av andre undersøkelser. 84 prosent oppgir at de har meget stor eller stor tillit til Statens Næringsmiddeltilsyn (SNT) (Dalen 1997)⁹. Det er det *norske* regelverket, standardene og kontrollen som synes å fungere som garantist for at importert kjøtt er trygt. Dette er ofte forhold som trekkes fram hos de gruppene som kjøper importert kjøtt. Men samtidig er det flere av kundene som er oppmerksomme på at kontrollen av importerte matvarer skjer ved bruk av stikkprøver, og at man da ikke kan stole fullt ut på kontrollsystemet. Ingen av de jeg intervjuet navngav Statens Næringsmiddelkontroll, men bruker betegnelser som «kontrollen», «kontrollsystemet» eller «de som kontrollerer maten». Dette kan tolkes som en tillit til kontrollsystemet generelt – en abstrakt form for tillit. Man har tillit til at «systemet» fungerer

Betydningen av forbukertillit i det norske matvaremarkedet

slik det er tenkt å fungere. Videre kan dette også tolkes som om tilliten til «det norske» er overordnet tilliten til et konkret system. Man har med andre ord tillit til kontrollsystemet uten at man kjenner det i detalj.

Undersøkelser har vist at nordmenn generelt sett skårer høyt når det gjelder tillit til ulike deler av «systemet», sammenlignet med mange andre land. Komparative undersøkelser som dekker flere aspekter ved politisk tillit viser at Norge så og si alltid er i toppen (Listhaug og Wiberg 1995, Listhaug 1995 og 1998). Både når det gjelder tillit til regjering og nasjonalforsamling skårer nordmenn høyere enn andre vestlige land. 66 prosent av nordmennene har en positiv holdning til regjeringen, mens 69 prosent har en positiv holdning til nasjonalforsamlingen (Listhaug 1998). Sveits er det landet som kommer nærmest Norge, med henholdsvis 54 prosent med tillit til regjeringen og 47 prosent med tillit til parlamentet. Når det gjelder tillit til offentlige myndigheter er forskjellene mindre. Både nordmenn, amerikanere og sveitsere ligger på samme nivå (51 prosent tillit) (Listhaug 1998).

Det synes plausibelt å fortolke den abstrakte tilliten forbrukerne synes å ha til næringsmiddelkontrollen i sammenheng med nordmenns generelle tillit til de myndigheter som utgjør «systemet». Satt på spissen kan man si at så lenge kjøttet ligger i en norsk butikk, og dermed har vært i kontakt med det norske kontrollsystemet, føler man seg sikker på at kjøttet ikke kan skade helsen. Man stoler på at det norske kontrollsystemet fungerer slik det er tenkt å fungere, nemlig at helsefarlig kjøtt ikke kommer i norske butikker.

Det synes å være grunn til å konkludere med at tilliten til «det norske» er av sentral betydning for forbrukernes valg mellom norsk og importert kjøtt. Dette gjelder både tilliten til norsk matproduksjon og næringsmiddelkontroll. Det er i tillegg verdt å merke seg at det er usikkerheten rundt det importerte kjøttets helsemessige kvalitet som er avgjørende for de valg man treffer, og ikke bekymringer på vegne av dyr og miljø. Det er likevel riktig å hevde at forbrukerne i stor grad ser dette i sammenheng, i og med at en intensiv landbruksproduksjon helst forbindes med at man går på akkord både med miljø og dyrevelferd. Men det er derimot ikke de negative effekter som produksjonsmåten har for miljø og dyr som eksplisitt uttrykkes i forbrukernes usikkerhet, men de negative effekter for humanhelsen.

Det forhold at forbrukerne her blir stilt overfor en ny valgsituasjon – norsk eller importert kjøtt – «aktiverer» eller stiller krav om at man reflekterer over tillit. Undersøkelser har vist at bekymringer rundt maten ikke er noe som preger norske forbrukeres hverdag, men når man eksplisitt blir spurt om bekymringer knyttet til ulike potensielle risikofaktorer så kommer det fram en viss usikkerhet (Dalen 1997). Som tidligere nevnt er denne usikkerheten i all hovedsak knyttet til mat produsert i utlandet. I en undersøkelse fra 1998 oppgir 5 prosent at de er litt utrygge på innholdet i maten som er produsert i Norge, mens 72 prosent er helt eller ganske trygge. 22 prosent oppgir at de ikke tenker i særlig grad på om innholdet i norskprodusert mat er trygt eller ikke (Dalen 1998). I tillegg vet vi som nevnt at kjøtt er det produktet som i størst grad betraktes som en utrygg importvare (Dalen 1997). Når man så stilles overfor valget mellom norsk og importert kjøtt vil forbrukerne reflektere over den usikkerheten de føler og tillit blir da en viktig faktor i den konkrete valgsituasjonen.

Oddveig Storstad

En søker da å minimalisere den «opplevde» risikoen, eller mer riktig, usikkerheten, ved å velge det produkt som i minst grad oppleves som utrygt.

I begrunnelsen for dette valget vil det være en eller flere aktører som oppfattes som en «trygghetsgarantist», og dermed i en viss forstand, også som «selger» av produktet. Velger man norskprodusert kjøtt er det i første rekke det abstrakte «måten man produserer mat på i Norge» som oppfattes som garanti for kjøttets helsemessige kvalitet. For de som velger kjøtt fra Botswana er det i hovedsak det norske kontrollsystemet som kan betraktes som «selger» av kjøttet, men i tillegg synes de mentale bildene man har av landbruksproduksjonen i Botswana å ha betydning. Dette indikerer at hvilket land kjøttet kommer fra har betydning, til tross for at kontrollsystemet er aldri så norsk.

De empiriske dataene fra denne undersøkelsen viser også at oppfatningen av det norske landbruket i stor grad skapes på grunnlag av en sammenligning av «måten man produserer mat på» i andre land. Blant annet har de siste års matskandaler i andre land ført til at norsk landbruksproduksjon relativt sett vurderes mer positivt. I en slik tillits- eller kvalitetskonkurranse er det all grunn til å hevde at norsk landbruk og norske landbruksprodukter innehar «den gule ledertrøyen». Satt på spissen synes den gjengse oppfatningen å være at vi ikke har «sånn derre fabrikkjordbruk» og ikke vil vi ha det heller. Dette bryter på mange måter med ideen om at en vares verdi øker med økt bearbeidelse. På matområdet synes dette i stor grad å være motsatt: «*Value has been added by naturalizing the product rather than industrializing it*» (Arce and Marsden 1993:294).

Et noe motsetningsfylt inntrykk etter datainnsamlingen og –analysen er at til tross for den klare avvisningen av at norsk landbruk bør gå i en mer industrialisert retning, synes det samtidig å være et klart ønske om at matvareprisene bør ned på tilnærmet samme nivå som land med mer intensivt landbruk. Det er med andre ord grunn til å konkludere med at forbrukerne i liten grad synes å se pris og kvalitet i sammenheng. Dette er resultater som også underbygges av kvantitative studier (bl.a. Dalen 1998).

8. Implikasjoner for økologiske produkter

Som nevnt innledningsvis vil jeg benytte den analysemodellen (figur 1) som er utviklet på grunnlag av denne studien til å spekulere rundt de markedsmessige implikasjonene dette kan ha for økologisk produsert kjøtt. Det reises en hypotese om at man, ut fra forbrukernes oppfatning av matvarekvalitet i vid forstand, har et preferansehierarki med økologisk produsert kjøtt øverst, så norsk konvensjonelt produsert kjøtt og med importert kjøtt nederst.

Flere empiriske undersøkelser fra andre land har vist at forbrukernes motivasjon for å kjøpe økologisk produserte produkter i første rekke er motivert ut fra hensynet til egen helse (Schifferstein og Ophuis 1998). Det er ikke foretatt tilsvarende studier i Norge, men vi kan anta at norske forbrukere ikke avviker i vesentlig grad fra for-

Betydningen av forbukertillit i det norske matvaremarkedet

brukerne i andre europeiske land. Det vil si at parallellen er klar med hensyn til de empiriske resultatene som denne studien bygger på. Det er først og fremst hensynet til egen helse som avgjør i hvilken grad et produkt vurderes som kvalitetsmessig bedre enn et annet, hensynet til miljøet og dyrevelferd kommer i annen rekke.

Det henvises ofte til Danmark når man ønsker å vise at det produseres og forbrukes lite økologiske produkter i Norge. Hvorfor er ikke vi like «gode» på dette området som danskene? De forklaringsfaktorene som ofte bringes fram i denne debatten er dårlig distribusjon, at landbrukssamvirket er en bremsekloss, lav interesse fra detaljistledet ol., men det er også mulig å tolke dette innenfor den forklaringsmodellen som her er skissert. Som vist i denne artikkelen har norske forbrukere et meget positivt bilde av norsk matproduksjon. Dette bildet framkommer som et resultat av at man sammenligner den norske produksjonen med den utenlandske. Hvis man bruker samme logikk vil det være rimelig å presentere en hypotese om at økologisk etterspørsel er mindre i Norge enn i flere andre land nettopp fordi norske forbrukere har et meget positivt bilde av det konvensjonelle norske landbruket. De norske forbrukere betrakter med andre ord det norske konvensjonelle landbruket som mer «økologisk» enn danske forbrukere ser på sitt eget konvensjonelle landbruk.

Ut fra en slik forståelsesramme vil det være naturlig å slutte at den beste profileringen de økologiske produsentene kan gjøre for sine produkter vil være å sette fingeren på kritikkverdige forhold i det nasjonale konvensjonelle landbruket. Med andre ord prøve å starte en tillits- eller kvalitetskonkurranse med det konvensjonelle norske landbruket.

Innenfor en slik analysemodell (figur 1) kan vi også fortolke hva som i dag er TINE Norske Meieriers dilemma. Produksjonen av den økologiske melka i Norge er i dag innenfor TINE Norske Meierier sitt sortiment. Norske Meierier har fått mye kritikk for manglende vilje til å få melka ut til forbruker¹⁰. Det er i dag slik at deler av den økologisk produserte melka blandes sammen med konvensjonelt produsert melk i meieriet. Det vil si at den ikke kommer ut til forbruker som økologisk melk, men som vanlig konvensjonell melk.

Hvis TINE skulle reklamert for økologisk melk så er det vanskelig å tenke seg hvordan de kunne ha gjort det, uten samtidig å formidlet at den konvensjonelle konsummelka er av en ringere kvalitet. Når TINE reklamerer for og selger både melk og juice så konkurrerer de ikke med seg selv på kvalitet. Det er fullt mulig å hevde, i reklamen, at både melka og juicen er av ypperste kvalitet. Det er langt vanskeligere å få til dette når det gjelder forbrukernes valg av «vanlig» melk i forhold til økologisk melk. Det er ingen grunn til å tro at det totale melkekonsumet vil øke som en følge av at økomelka introduseres. Her er det snakk om å reklamere for å vri forbruket fra «vanlig» melk til økomelk. I en slik sammenheng er det vel heller ikke vanskelig å forstå at den økologiske melka ikke har fått navnet «Økomelk», men «Dalsgården».

Oddveig Storstad

9. Konklusjon

Norsk landbruksproduksjon har i dag, fortjent eller ikke, en stor tillit blant norske forbrukere. Utfordringen for norsk landbruk vil derfor i dag være å holde på denne tilliten. Den eneste måte de kan gjøre det på er å «holde stien sin så ren som mulig». Med andre ord sørge for at forskjellen mellom forbrukernes mentale bilde av «måten vi produserer mat på» her i landet i så stor grad som mulig er i overensstemmelse med norske bønders praksis. La meg illustrere hva jeg mener med de to enkle sirklene i figur 2. Den skraverte sirkelen er ment å illustrere norske forbrukeres bilde av norske bønder og norsk landbruk – måten man produserer mat på i Norge. Disse bildene er dannet eller konstruert på ulike måter og vil selvsagt være ulik fra forbruker til forbruker. Men jevnt over vet vi at norske forbrukere har et positivt bilde av norsk landbruksproduksjon. De har stor tillit. Det vil si at de tror at norske produsenter handler i samsvar med forbrukernes interesser av trygge matvarer. Den sirkelen som ikke er skravert er ment å illustrere «virkeligheten». Det vil si norske bønders praksis eller måten man produserer på.

Situasjon 1

Situasjon 2

Figur 2 Forholdet mellom forbrukeroppfatninger og praksis når det gjelder matproduksjon

Om situasjonen i Norge i dag er best illustrert ved situasjon 1 eller 2 er et empirisk spørsmål. Men det er liten tvil om at norsk landbruk har et stort problem hvis forbrukerne skulle oppdage at det var stor divergens mellom det de trodde var «måten man produserte mat på» og den praktiske virkelighet. I en slik situasjon vil det kunne skje en sosial rekonstruksjon av det norske landbruket, og dermed vil de relative forskjellene mellom synet på norsk konvensjonelt landbruk og økologisk produksjon bli større, samtidig som oppfatningen av norsk konvensjonelt landbruk og utenlandsk produksjon vil bli mer lik. Da vil de konvensjonelt produserte norske landbruksproduktene ikke bare tape markedsandeler til økologiske produkter, men også til importerte. Dette fordi forbrukerne da vil rekonstruere sine bilder av norsk konvensjonelt landbruk blant annet ved å stille spørsmål ved om norsk landbruk er så mye bedre enn utenlandsk landbruk. Eller med Beck (1992) og (Giddens (1997) sin terminologi; forbrukerne vil få et refleksivt forhold til den mer eller mindre ureflekterte tilliten de i dag synes å ha både overfor norsk matvareproduksjon og kontrollsystem.

Betydningen av forbukertillit i det norske matvaremarkedet

*N*_{oter}

- 1 Skillet mellom kulturelle og mentale handelsbarrierer er ikke et klart skille, dette fordi mentale handelsbarrierer i stor grad vil være bygd på kulturelle handelsbarrierer. Jeg velger likevel å benytte denne distinksjonen. Data denne artikkelen bygger på viser at i valget mellom norsk eller importert kjøtt er det de mentale bildene eller forestillingene som vektlegges.
- 2 MUL-land står for de minst utviklede land og omfatter en liste på 173 land. Disse landene kan nyte godt av GSP (det generelle tollpreferansesystemet) som er en ordning innenfor WTO. Det er opp til hvert enkelt land å gi redusert tollsatser for import fra de landene som klassifiseres (av Verdensbanken og UNDP) som MUL-land.
- 3 Botswana klassifiseres i dag som et land med middels HDI (velferdsindeks), men er likevel omfattet av det norske generelle tollpreferansesystemet. Av de 129 partiene med kjøtt fra Botswana som kom til Norge i 1998 ble tre avvist etter at SNT hadde påvist salmonella i kjøttet (Nasjonen 10.03.1999).
- 4 Det er pr. i dag ikke noe krav om at importert kjøtt skal merkes med opprinnelsesland. Sett fra et forbrukersynspunkt vil dette oppleves som problematisk, men fra år 2000 vil det i EU/EØS området bli innført krav om merking av opprinnelsesland.
- 5 Disse dataene er stilt til disposisjon av Norsk samfunnsvitenskapelige datatjeneste (NSD). De er hentet fra Eurobarometer 44.1, og den norske undersøkelsen er gjennomført av NSD. NSD er ikke ansvarlig for analysen av dataene eller de tolkninger som er gjort her.
- 6 Det er ikke mulig å slutte ut fra dette at 25 prosent av forbrukerne vil kjøpe importert kjøtt gitt den prisforskjellen man hadde i dette tilfellet, til det er prinsippene for utvelgelse av et representativt utvalg i for liten grad fulgt.
- 7 Butikken hvor intervjuene ble foretatt ligger i randsonen av Trondheim sentrum. Lien et.al. (1998: 79) finner at det er en signifikant forskjell mellom urbaniseringsgrad og forbrukernes bekymring for sitt kjøttforbruk. Befolkningen i de tre største byene (Oslo, Trondheim, Bergen) er mer bekymret enn de som er bosatt i mer rurale deler av landet.
- 8 Skjemaet hadde jeg et spørsmål hvor jeg ba kundene om å angi hvor stor tillit de hadde til kjøtt fra følgende seks land; Danmark, Belgia, Storbritannia/England, Sverige, Botswana og USA.
- 9 Det synes også å være situasjonen at norske forbrukere har rimelig stor grad av tillit til norsk kjøttindustri. Lien et.al. (1998: 104) finner at 85% oppgir at de har full tillit til at norsk kjøttindustri leverer kjøtt som er trygt å spise.
- 10 Kun 1 prosent av konsummelka som omsettes i Norge er i dag økologisk produsert. Prisforskjellen er tidels betydelig mellom konvensjonelt produsert melk og økologisk melk (20-30 prosent).

Oddveig Storstad

Litteratur

- Arce, A. and T. Marsden (1993): The Social Construction of International Food: A New Research Agenda. *Economic Geography* vol. 69, no. 3 1993
- Beck, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bjørkum, E., M. Lien og U. Kjærnes (1997): *Kjøtt, forbrukeroppfatninger og offentlig debatt. En litteraturstudie*. Rapport nr. 3-1997, Lysaker: Statens Institutt for Forbruksforskning
- Dalen, E. (1997): *Telefonundersøkelse om kunnskap om og holdninger til mattrygghet*. Oslo: Markeds- og Mediatitutttet
- Dalen, E. (1998): *Kjennskap og holdninger til norsk landbruk*. Oslo: Markeds- og Mediatitutttet
- Forbrukerbladet Tett På 1/1998
- Giddens, A. (1984): *The Consitution of society. Outline of the Theory of Strukturati-on*. Cambrigde: Polity Press
- Giddens, A. (1997): *Modernitetens konsekvenser*. Oslo: Pax Forlag
- Grunert, K. G., A. Baadsgaard, H. H. Larsen og T. K. Madsen (1996): *Market Orientation in Food and Agriculture*, Boston: Kluwer Academic Publishers
- Kjærnes, U. (1996): *Kjøttimport og forbrukerinformasjon*. Arbeidsnotat nr. 3-1997, Lysaker: Statens Institutt for Forbruksforskning
- Korsnes, O. H. Andersen og T. Brante (red) (1997): *Sosiologisk leksikon*. Oslo: Universitetsforlaget
- Lien, M., E. Bjørkum og E. K. Bye (1998): *Kjøtt, holdninger og endringer*, Rapport nr. 4-1998, Lysaker: Statens Institutt for Forbruksforskning
- Listhaug, O. (1995): The Dynamics of Trust in Politicians, in Klingemann, H-D. and D. Fuchs (eds): *Citizens and the State*. Oxford: University Press
- Listhaug, O. (1998): *Confidence in Political Institutions: Norway 1982-1996*. Paper presentert på "The World Values Surveys Stockholm Workshop". Trondheim: NTNU
- Listhaug, O. and M. Wiberg (1995): Confidence in Political and Private Institutions, in Klingemann, H-D. and D. Fuchs (eds): *Citizens and the State*. Oxford: University Press
- Luhmann, N. (1979): *Trust and Power*. Chichester: Wiley
- Luhmann, N. (1988): Familiarity, Confidence; Trust: Problems and Alternatives, in Gambetta, D. (ed.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford: Blackwell
- MacKenzie, D. R., and R. J. Berrier (1987): Risk and the public's acceptance of genetic engineering, in Batra, L. R. and W. Klassen (eds.): *Public Perceptions of Biotechnology*, Maryland: Agricultural Research Institute
- Margolis, H. (1996): *Dealing with risk*. Chicago: The University of Chicago Press
- Nygård, B. and O. Storstad (1998): De-globalization of Food Markets? Consumer Perceptions of Safe Food: The case of Norway. *Sociologia Ruralis*, vol. 38, no. 1
- Schifferstein, H. and P. O. Ophuis (1998): Health-related determinants of organic food consumption in The Netherlands. *Measurements of consumer attitudes*, Vol. 4, no. 1, Ås: Matforsk.
- Slovic, P. (1994): Perceptions of Risk: Paradox and Challenge, in Brehmer, B. og Sahlin, N.E (eds): *Future Risks and Risk Management*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Storstad, O. (1998): Med hjelm and redningsvest ved matbordet, i Nilsen, R. Å. og P. Veiden (red.): *Sosiologisk Fantasi*, Oslo: Ad Notam
- Storstad, O. (1999): *Medias konstruksjon av risiko. Mediapåvirkning på matområdet*. Paper no.3/99, Trondheim: Senter for bygdeforskning

Betydningen av forbrukertillit i det norske matvaremarkedet

- Twigg, J. (1983): Vegetarianism and the Meanings of Meat, in Murcott, A. (ed): *The Sociology of Food and Eating: Essays on the sociological Significance of Food*. Aldershot: Glower
- Wandel, M. og A. Bugge (1993): *Til bords med forbrukerne. Forbrukernes ønsker og prioriteringer på matområdet i 90-årene*. Rapport nr. 2-1997, Lysaker: Statens Institutt for Forbruksforskning
- Young, L. (1997): *World Hunger*. London: Routledge

Artikel 4

Oddveig Storstad

Økoforbrukeren spiser for naturens beste¹

Omsetningen av økologiske matvarer er lav i Norge, og de forklaringsfaktorene man ofte peker på er dårlig markedsføring, at landbrukssamvirket er en bremsekloss, lav interesse fra detaljistleddet og høye priser. I dag produseres det langt mer økologisk mat enn det som omsettes i markedet, og en bør derfor se nærmere på hvilke motiver som ligger bak norske forbrukeres kjøp eller ikke-kjøp av økologiske matvarer for å kunne si noe om mulighetene for en større omsetning.

ODDVEIG STORSTAD, f. 1967. Cand. polit NTNU 1994, sosiologi. Stipendiat ved Senter for bygdeforskning. Adresse: Senter for bygdeforskning, Universitetssentret, 7491 Trondheim. E-post: Oddveig.Storstad@allforsk.ntnu.no

Framveksten av økologisk landbruk representerer en *motreaksjon* mot det konvensjonelle landbrukets vektlegging av effektivitet, industrialisering, volum og økonomisk produktivitet. Dette er to ulike driftsformer som bygger på ulikt verdisyn (Kerner 2000, Innbjør 1983, Bjørkhaug og Flø 1999). Det er derfor grunn til å tro at verdier og holdninger har stor betydning også for *etterspørselen* etter økologisk produserte matvarer. Med andre ord at forbruk, i likhet med produksjon av økologisk mat, er et resultat av en

motreaksjon på en stadig sterkere effektivisering og industrialisering av den moderne matproduksjonen. Hvilke holdninger en har som forbruker til sammenhengen mellom matproduksjon og henholdsvis miljø, dyrevelferd og helse, må derfor antas å ha betydning for i hvilken grad man etterspør økologiske matvarer. Dette betyr i neste omgang at *forbrukernes syn på i hvor stor grad det norske konvensjonelle landbruket er på kollisjonskurs med hensynet til miljø, dyrevelferd og helse, vil måtte ha betydning for framveksten av et økologisk alternativ*. På aggregert nivå vil det derfor ikke være tilstrekkelig at forbrukerne generelt sett vektlegger miljø og dyrevelferd for at de skal etterspørre økologisk produserte matvarer. De må i tillegg oppleve det konvensjonelle landbruket som miljøskadelig slik at økologisk produsert mat framstår som et alternativ som oppfyller deres krav om miljø- og helsemessig kvalitet. Dette er utgangspunktet for denne artikkelen.

Jeg vil her foreta en empirisk analyse av hvilke motivasjoner norske forbrukere har for å handle økologiske matvarer.

Matvarekvalitet

Sett fra forbrukernes side er matvarekvalitet noe langt mer enn de rent sensoriske og objektive målbare aspekter. Forhold ved selve produksjonsmåten er også en del av begrepet matvarekvalitet (Storstad 1998a og 1999). Dette er i tråd med hva Grunert et al. (1996) betegner som en *produksjonsorientert kvalitet*. Kvalitet har både et subjektivt og et objektive element, og dette gjelder også for den produksjonsorienterte kvaliteten. Det at maten er produsert økologisk gir ofte ikke bedre kvalitet i objektiv forstand. Det vil si at det ikke lar seg måle at kvaliteten er en annen enn for konvensjonelt produserte matvarer. Dette betyr derimot ikke at det ikke er kvalitetsforskjeller mellom økologisk og ikke-økologisk produserte matvarer. Så lenge «måten maten er produsert på» bringes inn som en parameter i kvalitetsbegrepet, vil økologisk produsert mat bli vurdert som en annen, og gjerne bedre, kvalitet enn konvensjonelt produsert mat. Når man analyserer forbrukernes oppfatning av matvarekvalitet, vil det subjektive elementet stå i forgrunnen.

Etterspørsel etter økologisk mat

Det synes vanskelig å få et godt svar på hvor stor *etterspørselen*² etter økologiske matvarer er i Norge. Det er et kjent fenomen at det ikke er noe en til en forhold mellom holdning og handling. Det er derfor lite fruktbart å bruke holdningsundersøkelser som et mål på omsetningen. Slike undersøkel-

ser kan muligens gi et svar på den potensielle etterspørselen, men er best egnet for å analysere motiver og holdninger til økologisk mat. En undersøkelse fra Feedback Research (1998) viser at 11 prosent oppgir at de alltid/ofte kjøper økologiske matvarer, mens 28 prosent sier at de av og til handler økologisk. Dette stemmer dårlig overens med at kun 1,5 prosent av *omsatt* konsummelk er økologisk, ca. 1 prosent av grønnsakene som omsettes er økologiske og henholdsvis 0,6 prosent av fårekjøttet og 0,1 prosent av storfekjøttet som omsettes er økologisk.

For å få et bedre bilde av, og for å kunne forklare, den lave omsetningen av økologiske produkter i Norge, bør man derfor se nærmere på forbrukernes *motivasjon* for å kjøpe økologiske produkter.³ Flere empiriske undersøkelser fra andre land har vist at forbrukernes motivasjon for å kjøpe økologisk produserte produkter i første rekke er hensynet til egen helse (Schifferstein og Ophuis 1998). Resultater fra den tidligere nevnte undersøkelsen fra Feedback Research (1998) viser at 43 prosent kjøpte økologiske produkter ut fra hensynet til egen helse, og 20 prosent av hensyn til miljø. Disse resultatene framkommer ved direkte spørsmål om årsaker til å handle økologisk mat, og spørsmålet er stilt til de som av og til, ofte eller alltid kjøper økologiske matvarer. Til sammen utgjør disse 36 prosent av utvalget.

Jeg vil argumentere for at denne framgangsmåten gir resultater som ikke er noe godt bilde på motivasjonen norske forbrukere har for å handle økologisk mat. Hovedbegrunnelsen for dette er at en andel på 36 prosent nødvendigvis må omfatte en stor andel forbrukere som *meget sjelden* kjøper økologiske matvarer, gitt størrelsen på omsetningen i Norge i dag. Skal man

få et godt bilde på om det er helse eller miljø som i størst grad motiverer til å kjøpe økologiske matvarer, er det for det første nødvendig å se på de som *virkelig* kan betraktes som økologiske forbrukere opp mot de som nå og da, sjelden eller aldri kjøper økologisk mat. For det andre bør en benytte analyseteknikker som kontrollerer for påvirkning fra andre variabler som også kan forklare forbruket av økologisk mat.

I en undersøkelse om økologisk forbruk i Stange og Hamar utført av Statens institutt for forbruksforskning i 1997 (Torjusen et al. 1999), foretar man samme metodiske feil. Her skilles det mellom de som får betegnelsen økoforbrukere og de som ikke er økoforbrukere, ved å spørre om man *noen gang har spist økologisk produsert mat eller ikke*. 57 prosent svarer ja, 5 prosent nei og 38 prosent vet ikke (Torjusen et al. 1999: 116). Det vil altså si at 57 prosent defineres som økoforbrukere. Disse blir videre spurt om hvilke grunner de har for å kjøpe økologisk produsert mat. 62 prosent oppgir hensynet til egen/familiens helse som en meget eller ganske viktig grunn, mens 16 prosent oppgir at hensynet til miljøet er en meget eller ganske viktig grunn (Torjusen et al. 1999:122–123). Ut fra dette konkluderes det altså med at hensynet til egen helse er viktigste grunn for forbruk av økologiske matvarer.

De resultater som er presentert ovenfor kan muligens si noe om hvilke grunner norske forbrukere *ville ha hatt* for å handle økologisk, *gitt at* forbruket av økologiske varer var i *nærheten* av de prosentandeler som her er bruk som grunnlag (henholdsvis 38 og 57 prosent). Resultatene sier derimot ikke noe om hvilke hovedmotiver som ligger bak den *faktiske* etterspørselen

etter økologiske matvarer *i dag*, hvor situasjonene jo er at økologisk mat kun utgjør promiller av det totale matforbruk.

Jeg vil se nærmere på hvilke motiver og bakenforliggende variabler som motiverer til økologisk forbruk i Norge, og jeg vil anta at en i en konkret valgsituasjon mellom økologisk og konvensjonelt produserte matvarer, velger forbrukerne økologisk *hvis den opplevde helsemessige og/eller miljømessige gevinsten er høyere enn prisforskjellen*. Per i dag synes det altså å være slik at de fleste norske forbrukere ikke finner at de ekstra kronene de må ut med for økologiske produkter overstiger helse- og miljøgevinstene. Det er videre grunn til å se dette i sammenheng med norske forbrukeres syn på norsk konvensjonelt produsert mat. Det finnes etter hvert relativt omfattende kvantitative holdningsundersøkelser som dokumenterer norske forbrukeres høye tillit til norsk matproduksjon (Dalen 1997 og 1998, Nygård og Storstad 1998, Storstad 1998b og 1999, Storstad og Haukenes 2000, Wandel og Bugge 1993, Bjørkum et al. 1997). Norske forbrukere forbinde utenlandsk matproduksjon med betegnelser som «industrialisert» og «effektivisert», mens norsk produksjon blir omtalt med betegnelser som «småskalaproduksjon» og «nært» eller «lokalt» (Storstad 1999). Min hypotese er at en nødvendig forutsetning for å velge økologisk matvarer, er at man har en kritisk holdning til det konvensjonelle landbruket når det gjelder hensynet til miljø, helse og/eller dyrevelferd. Med andre ord at forbruk av økologisk mat er en motreaksjon på det konvensjonelle landbruket.

Datamaterialet

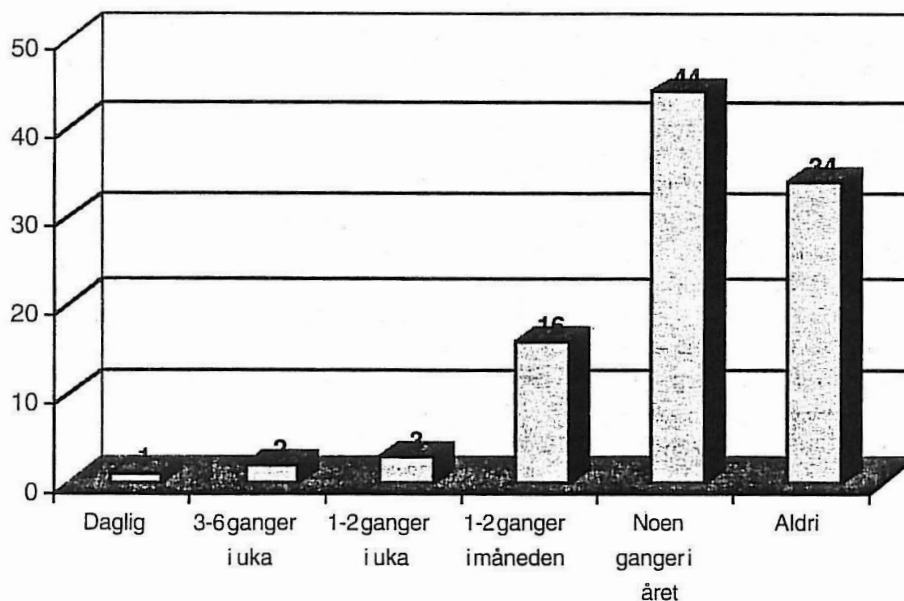
De data som her presenteres er hentet fra en survey på temaet mat, forbruk og risiko som ble gjennomført av meningsmålingsinstituttet Din Mening AS på oppdrag fra Senter for bygdeforskning i perioden november 1999 til januar 2000. Utvalget består av 967 personer over 20 år, som utgjør et representativt utvalg av norske innbyggere over 20 år⁴.

Omfang av økologisk forbruk

Som nevnt tidligere er det en meget liten omsetning av økologiske matvarer i Norge i dag, men dette betyr ikke nødvendigvis at prosentandelen omsatt økologisk skal være lik andelen økologiske forbrukere. Det er mange produkter hvor det i dag ikke er noe økologisk alternativ, og i tillegg varierer tilgjengeligheten fra varegruppe til varegruppe. Det vil med andre ord si at forbrukere som har sterke preferan-

ser for økologisk produsert mat ikke vil kunne basere hele sitt kosthold på økologiske alternativer, men også måtte handle vanlig konvensjonelt dyrket matvarer.

Seks prosent av utvalget oppgir at de spiser økologisk produsert mat en eller flere ganger i uken, 16 prosent 1–2 ganger i måneden, mens 44 prosent oppgir at de spiser økologisk produsert mat noen ganger i året og 34 prosent sier at de aldri spiser økologisk mat. I hvilken grad dette er andeler som reflekterer omsetningen av økologiske matvarer på en god måte, er det vanskelig å si noe sikkert om. I den bivariate analysen velger jeg å slå sammen til to grupper: økoforbrukere og ikke-økoforbrukere. Jeg vil definere økoforbrukeren som *de som spiser økologisk mat minst en gang i uken*, det vil si seks prosent av materialet. Det er disse forbrukerne som er må sies å være bevist orientert mot økologisk forbruk og ha en sterk preferanse for slike produkter. De resterende katego-

Figur 1. Forbruk av økologiske matvarer. N(967)

riene (1–2 ganger i måneden, noen ganger i året og aldri) defineres som ikke-økoforbrukere, med den begrunnelse at disse forbrukeren i meget liten eller ingen grad orienterer sitt forbruk i retning av økologiske matvarer⁵. Med bakgrunn i det lave volum som omsettes av økologisk mat i Norge i dag, mener jeg at vi med en gruppe økoforbrukere på seks prosent vil få resultater som gir et mer realistisk bilde av hvem økoforbrukeren er, og hvilke holdninger som stimulerer til forbruk av økologisk mat, sammenlignet med de tidligere refererte studiene fra SIFO og Feedback Research.

Det er relativt sett signifikant flere kvinner enn menn som spiser økologisk mat ukentlig: Åtte prosent av kvinnene spiser økologisk mat ukentlig, mens fire prosent av mennene gjør

det. Det er derimot ikke signifikante aldersforskjeller når det gjelder forbruk av økologisk mat, men det er en tendens i retning av at de yngste (under 30 år) i større grad spiser økologisk mat enn de eldre⁶. Mellom de andre aldersgruppene finner vi mindre forskjeller⁷. Gitt at det markante større forbruket av økologisk mat for aldersgruppen under 30 år er en generasjonseffekt, så kan det tyde på at forbruket av økologiske matvarer vil øke i de kommende år.

Vi finner derimot signifikante forskjeller mellom utdanningsnivå og hvor ofte man spiser økologisk produsert mat.

Som det framgår av tabell 2 har vi en lineær sammenheng mellom utdanningsnivå og forbruk av økologiske matvarer. Det synes altså å være slik

Tabell 1. *Hvor ofte man spiser økologisk mat etter alder. Prosent. N(861)*

	Under 30 år	30–39 år	40–49 år	50–59 år	Over 60 år	Totalt
Økoforbruker	10	6	4	7	5	6
Ikke-økoforbruker	90	94	96	93	95	94
Sum	100	99	100	101	100	100
N	115	220	162	159	205	861

p = .454

Tabell 2. *Hvor ofte man spiser økologisk mat etter utdanningsnivå. Prosent. N(871)*

	Grunnskole	Videregående	Univ/høgsk. inntil 4 år	Univ/høgsk. over 4 år	Totalt
Økoforbruker	2	5	8	12	6
Ikke-økoforbruker	98	95	92	88	94
Sum	100	100	100	100	100
N	210	352	191	118	871

p = .003

at en med økt utdanningsnivå får en økt preferanse for økologiske matvarer. Spesielt ser vi at gruppen med universitet-/høgskoleutdanning over 4 år skiller seg noe ut.

Uten at vi her framstiller sammenhengene i tabeller, så finner vi at personer som stemmer på Sosialistisk Venstreparti i signifikant større grad enn andre oppgir at de ukentlig spiser økologisk mat (16 prosent). Lavest andel økoforbruker finner vi blant Arbeiderpartiet (2 prosent) og Fremskrittspartiets (2 prosent) velgere. Når det gjelder bosted (urbant-ruaralt) og inntekt, finner vi ingen signifikante forskjeller i forbruk av økologisk mat. Det er med andre ord ikke grunn til å konkludere med at økologisk forbruk er et byfenomen, eller at jo mer man tjener desto mer økologisk mat spiser man. Når det gjelder inntekt, er sammenhengen snarere motsatt; tendensen i materialet er at de som tjener under 150 000 kr i større grad kjøper økologisk enn de som tjener mer. Dette har naturlig nok sammenheng med de resultater vi tidligere har presentert som viser at det er i de yngste aldersgrupper at vi finner høyest forbruk av økologisk mat.

Holdninger og betydning for økologisk forbruk

Man kan tenke seg to hovedmotivasjoner for å kjøpe økologisk produserte matvarer: For det første at har sterke holdninger og verdier i retning av *miljø* og for det andre at man ser økologisk mat som et *helsemessig* bedre alternativ enn konvensjonelt produsert mat. I tillegg kan man også tenke seg at sterke holdninger når det gjelder *dyrevelferd* har betydning. Skal slike holdninger og preferanser slå ut i adferd (kjøp av økologisk mat), forutsetter dette videre at man er kritisk til den konvensjonelle landbruksproduksjonen når det gjelder miljø, helsemessig kvalitet og/eller dyreetikk.

Som vi ser av tabell 3, er det signifikant flere økoforbrukere enn ikke-økoforbrukere som er bekymret på vegne av miljøet, mens ikke-økoforbrukerne i større grad er bekymret på vegne av egen helse sammenlignet med økoforbrukerne. Ut fra dette materialet kan det synes som om 33 prosent av økoforbrukerne først og fremst er motivert ut fra hensynet til egen helse, 46 prosent ut fra et miljømotiv og 20 prosent ut fra

Tabell 3. Andel bekymret på vegne av egen helse, miljø eller dyr etter hvor ofte en spiser økologiske matvarer. Prosent. N(865)

	Øko- forbruker	Ikke øko- forbruker	Totalt
Først og fremst bekymret på vegne av egen helse	33	48	47*
Først og fremst bekymret på vegne av miljøet	46	23	25*
Først og fremst bekymret på vegne av dyrs velferd	20	14	15
Er hverken bekymret på vegne av egen helse, miljø eller dyr	0	14	14*
Sum	99	99	101
N	54	811	865

*p<.005

hensynet til dyrs velferd. Alt i alt tyder disse resultatene på at det i første rekke er bekymringer for miljøet som er motivasjonsfaktoren bak den økologiske etterspørselen i Norge i dag.

Det er selvsagt vanskelig å skille klart mellom en bekymring på vegne av helse, miljø eller dyrevelferd, i og med at det er grunn til å tro at mange ser sammenhenger mellom alle disse faktorene. 43 prosent oppgir at de ser en stor sammenheng mellom matproduksjon som tar hensyn til miljø og matvarenes helsemessige kvalitet, mens 47 prosent oppgir at de mener at det er noen sammenheng. Her er det betydelige forskjeller mellom økoforbrukerne og ikke-økoforbrukerne. Mens 87 prosent av økoforbrukerne mener at det er stor sammenheng, så er tilsvarende prosentandel for ikke-økoforbrukerne 40 prosent. Vi finner de samme forskjellene når det gjelder syn på i hvilken grad det er en sammenheng mellom matproduksjon som tar hensyn til dyrs velferd og matvarenes helsemessige kvalitet. 56 prosent av økoforbrukerne mener at denne sammenheng er stor, mens 35 prosent av ikke-økoforbrukerne er av samme oppfatning. Vi ser også at opp-

fatning om en sammenhengen mellom miljø og helsemessig kvalitet er noe sterkere, enn mellom dyrevelferd og helsemessig kvalitet.

Som nevnt innledningsvis, har vi en hypotese om at i hvilken grad man har en kritisk holdning til det konvensjonelle norske landbruket er av betydning for om man velger det økologiske alternativet eller ikke. Denne kritikken må rettes mot negative miljø, helse og/eller dyreetiske konsekvenser av en konvensjonell matproduksjon. Det er flere påstander i spørreskjemaet som omhandler holdning til norsk landbruk når det gjelder miljø, helse og dyreetikk, og disse vil bli brukt som et samlet mål i regresjonsanalysen. Det vil i tillegg bli gjengitt noen bivariate analyser som viser forskjeller mellom økoforbrukerne og ikke-økoforbrukerne når det gjelder i hvilken grad de har tilitt til at norsk landbruk tar hensyn til henholdsvis miljø, dyrevelferd og helse.

Som det framgår av tabell 4, er det en signifikant større andel av økoforbrukerne som stiller spørsmålsteget ved om norsk landbruk er miljøvennlig. Men det er likevel verdt å merke seg at kritikken mot norsk landbruk når det gjelder miljø ikke kan sies å være stor,

Tabell 4. Grad av enighet i påstanden «Det norske landbruket er i det store og hele miljøvennlig» etter hvor ofte en spiser økologiske matvarer. Prosent. N(876)

	Økoforbruker	Ikke-økoforbruker	Totalt
Helt enig	4	14	13
Delvis enig	24	34	33
Både og	43	41	41
Delvis uenig	22	8	9
Helt uenig	7	3	3
Sum	100	100	99
N	54	822	876

Gamma=-.041⁸, p<.001

Tabell 5. Grad av enighet i påstanden «Det nåværende husdyrholdet foregår på en tilfredsstillende måte for dyrenes velferd» etter hvor ofte en spiser økologiske matvarer. Prosent. N(875)

	Økoforbruker	Ikke-økoforbruker	Totalt
Helt enig	7	14	13
Delvis enig	20	37	36
Både og	38	36	36
Delvis uenig	20	10	11
Helt uenig	15	4	5
Sum	100	101	101
N	55	820	875

Gamma=-.041, p<.001

Tabell 6. Grad av enighet i påstanden «Matvarer som er produsert i Norge, er helsemessig trygge» etter hvor ofte en spiser økologiske matvarer. Prosent. N(875)

	Økoforbruker	Ikke-økoforbruker	Totalt
Helt enig	4	26	24
Delvis enig	54	60	60
Delvis uenig	37	13	14
Helt uenig	6	1	2
Sum	101	100	100
N	52	823	875

Gamma=-.065, p<.001

hverken blant økoforbrukere eller ikke-økoforbrukere. Kun 12 prosent av utvalget er uenig i at norsk landbruk i det store og hele er miljøvennlig.

På samme måte som økoforbrukerne er mer kritisk til landbruket som miljøsynder, så er de også i signifikant større grad kritisk til dyreholdet enn ikke-økoforbrukerne (se tabell 5). Mens 35 prosent av økoforbrukerne er helt eller delvis uenige i påstanden om at dagens husdyrhold foregår på en tilfredsstillende måte, er tilsvarende prosentandel for ikke-økoforbrukerne 14 prosent.

Totalt er det 84 prosent av forbrukerne som er helt eller delvis enige i at matvarer som er produsert i Norge er helsemessig trygge, og det er verdt å merke seg at en vesentlig andel av økoforbrukerne (54 prosent) også er delvis enige i at matvarer produsert i Norge er trygge (se tabell 6). Det er likevel signifikante forskjeller mellom forbrukergruppene, og graden av tillit til norskproduserte matvarer er høyere blant ikke-økoforbrukerne enn blant økoforbrukerne.

Ut fra resultatene i undersøkelsen

kan vi konkludere med at økoforbrukerne, i større grad enn ikke-økoforbrukerne, er kritiske til måten matvareproduksjonen foregår på i Norge når det gjelder hensynet til miljø, dyrevelferd og helse. En kritisk holdning til måten matproduksjonen foregår på i Norge, er etter min argumentasjon en viktig forutsetning for å etterspørre økologisk produsert mat.

Regresjonsanalyse

De bivariate analysene som her er presentert, gir et bilde av hvem økoforbrukerne er og hvilke verdier deres forbruk er motivert ut fra. For å utfylle

dette bildet og få en bedre forståelse for hvilke variabler som påvirker forbruk av økologiske matvarer, er det derimot nødvendig å foreta en regresjonsanalyse. Avhengig variabel i modellen er forbruk av økologisk mat, og variabelen som benyttes har seks verdier fra ikke noe forbruk av økologisk mat til daglig forbruk (se figur 1).

Av bakgrunnsvariablene er det alder, utdanning og tilhørighet til Arbeiderpartiet eller Fremskrittspartiet, som gir signifikant utslag på økologisk forbruk. De under 30 år har et signifikant høyere forbruk av økologisk mat enn de som er eldre enn 30 år. Desto lengre utdanning en har, jo høyere er for-

Tabell 7. Betydningen av sosiale bakgrunnsvariabler og holdninger for forbruk av økologisk produserte matvarer. Lineær regresjon⁹.

	Ustand. B	St.avvik	Beta	t	Sign.
Kjønn (menn=1, kvinner=0)	7.468E-04	.066	.000	-.011	.991
Alder (Under 30 år=1, over 30 år=0) ¹⁰	.219	.096	.078	2.279	.023
Utdannelsesnivå (fire verdier, se tabell 2)	5.090E-02	.017	.107	3.060	.002
Partitilhørighet (Referansekategori er SV)					
Ap	-.281	.091	-.125	-3.100	.002
FRP	-.242	.119	-.077	-2.035	.042
H	-.158	.100	-.062	-1.583	.114
KrF	-7.206E-02	.111	-.024	-.646	.518
SP	-.120	.139	-.032	-.859	.390
V	-.186	.217	-.029	-.854	.394
Bekymret for (De ubekymrede forbrukerne er referansekategori, se tabell 3)					
Helse	4.067E-02	.098	.021	.414	.679
Miljø	.234	.112	.103	2.081	.038
Dyrevelferd	2.940E-02	.123	.011	.239	.811
Sammenheng mellom miljø og helsemessig kvalitet	.162	.061	.115	2.646	.008
Sammenheng mellom dyrevelferd og helsemessig kvalitet	4.357E-02	.056	.032	.777	.437
Kritikk av norsk landbruk ¹¹	3.819E-02	.017	.080	2.226	.026
Betydningen av lave matvarepriser	5.500E-02	.018	.103	3.016	.003
For lite tilbud av økologiske matvarer	.217	.034	.236	6.472	.000

R²=.190

bruket av økologisk mat. Personer som ville ha stemt på Arbeiderpartiet eller Fremskrittspartiet, spiser økologisk mat i signifikant mindre grad enn Sosialistisk Venstrepartis velgergruppe.

Det er verdt å merke seg at kjønn ikke gir noe bidrag til modellen. Som nevnt tidligere finner vi signifikante kjønnsforskjeller i den bivariate analysen. Vi finner at kjønnsforskjellene fanges opp av de andre variablene i modellen.

Når det gjelder holdningsvariablene, ser vi at miljøbekymring, oppfatning av sammenheng mellom miljø og helse, kritisk oppfatning av norsk landbruk, vektlegging av billig mat og syn på i hvilken grad det er for lite tilbud av økologisk mat, slår signifikant ut på forbruk av økologisk mat.

Som vist i tabell 3 var det en større andel av økoforbrukerne som oppgav at det først og fremst var miljø som bekymret dem med tanke på hvordan mat ble produsert. Regresjonsanalysen viser at det *kun er miljøbekymring som gir en signifikant forklaring på økoforbruk*. Det å være bekymret for helse eller dyrevelferd gir ingen forklaringskraft til modellen. Dette bygger opp under vår teori om at den lille gruppen forbrukere som i dag kjøper økologisk produsert mat, i første rekke er motivert ut fra miljøholdninger. På samme måte som de første bøndene som la om driften til økologisk produksjon var motivert ut fra en sterk miljøideologi (Vartdal 1993), er de «første» økoforbrukerne også i første rekke motivert ut fra samme ideologi.

Samtidig er det også slik at økologisk landbruk preges av en holistisk tankegang, det vil si at det er en sterk sammenheng mellom driftsform, miljø, helse og dyreetikk (Vartdal 1993). Dette finner vi også igjen hos dagens økoforbrukere når det gjelder syn på i

hvilken grad det er *sammenheng* mellom en matvareproduksjon som tar hensyn til miljøet og produktenes helsemessige kvalitet. Regresjonsanalysen viser at i desto større grad man ser en slik sammenheng jo større forbruk av økologisk mat. Det vil derfor være riktig å konkludere med at det ikke er mulig å foreta noe klart skille mellom enten miljø eller helse, men at en sterk oppfatning av at det er sammenheng mellom hensyn til miljøet og den helsemessige kvaliteten på produktene er en viktig motivasjonsfaktor for økologisk forbruk. Spissformulert kan man si at dagens økoforbrukere er motivert ut fra tanken om at *«det som er bra for naturen er også bra for meg»*, men at den primære bekymringen er på vegne av miljøet.

Derimot gir synet på i hvilken grad en matvareproduksjon som tar hensyn til dyrs velferd påvirker produktenes helsemessige kvalitet ikke noe signifikant bidrag til modellen. Vi kan derfor konkludere med at opplevelse av en sammenheng mellom miljø og helse motiverer til kjøp av økologiske matvarer, mens syn på sammenhengen mellom dyrevelferd og helse ikke kan forklare kjøp av økologiske matvarer.

Videre har jeg argumentert for at i hvilken grad man er kritiske til det konvensjonelle landbruket når det gjelder miljø, dyrevelferd og helse, vil ha betydning for om man kjøper økologisk mat eller ikke. Som nevnt tidligere er tilliten til norsk landbruk høy blant norske forbrukere, og det vil være naturlig å trekke inn dette som en forklaringsfaktor på hvorfor etterspørselen etter økologiske matvarer er lav i Norge. Denne hypotesen underbygges av resultatene fra regresjonsmodellen. Desto mer kritisk man er til norsk landbruk når det gjelder å ta hensyn til miljø, dyrevelferd og helse, jo hyppigere kjøper man økologisk

mat. Sagt på en annen måte; i den grad økologisk produsert mat framstår og oppleves som et bedre miljømessig, dyreetisk og helsemessig alternativ til den konvensjonelle landbruket, så bidrar dette positivt med tanke på etterspørselen etter økologisk mat.

Det er også lagt inn variabler som gir informasjon om hvilken betydning pris og tilgjengelighet har for etterspørselen etter økologisk mat. Når det gjelder pris, finner vi at i desto mindre grad en mener at lave matvarepriser er viktig, jo større sjanse er det for at man kjøper økologisk mat. En kan på mange måter si at det å ikke vektlegge at maten skal være billig er en nødvendig forutsetning for å kjøpe økologisk mat, i og med at det til dels er store prisforskjeller mellom det økologiske og konvensjonelle alternativet. Dette underbygger vår argumentasjon om at økologisk forbruk i stor grad er basert på en sterk ideologisk overbevisning hvor man er villig til å «ofre» noe (penger) for å ha en adferd som stemmer overens med holdninger.

I hvor stor grad man er enige i påstanden om at tilbudet av økologiske matvarer er for lite i Norge i dag varierer i stor grad etter hvor ofte en spiser økologisk mat. Som det framkommer av regresjonsmodellen, så er det slik at i desto større grad man mener at tilbudet av økologiske matvarer er for lite i Norge, jo mer økologisk mat spiser en. Det vil altså si at det er den gruppen som i dag er forbrukere av økologiske matvarer som i størst grad også mener at tilbudet er for lite. Overfor denne gruppen er det derfor grunn til å tro at økt tilgjengelighet vil øke omsetningen av økologiske matvarer.

De som sjelden eller aldri spiser økologiske produkter mener i mindre grad at tilbudet av økologiske matvarer er for lite. Denne gruppen ser med

andre ord ikke manglende tilbud av økologiske produkter som et problem. Dette kan forklares med at deres forbruk ikke er orientert mot økologisk mat i utgangspunktet, det er ikke et alternativ de vurderer i handlesituasjonen. Det er derfor ikke grunn til å tro at økt tilgjengelighet og utvalg av økologiske matvarer vil være tilstrekkelig for å at denne gruppen skal kjøpe økologisk produsert mat i noen vesentlig større grad enn i dag. Stilt overfor denne gruppen, som jo utgjør den store majoriteten av forbrukerne, så må en først satse på informasjon som bidrar til at denne gruppen endrer holdninger som stimulerer til økt forbruk av økologisk mat. Som vist i denne analysen er dette holdninger i retning av større miljøbevissthet, samt en mer kritisk holdning til det konvensjonelle landbruket.

Er det ønskelig med økt forbruk av økologisk mat?

De tidligste studiene av økologisk forbruk i Danmark viste at det var miljø som var av størst betydning for å forklare forbruket, men at senere undersøkelser har vist at helse har fått større betydning (Infood 1997). Når jeg finner at det er en miljøorientering som først og fremst ligger til grunn for forbruket i Norge, og ikke helseorientering, så kan dette skyldes flere forhold. For det første er etterspørselen etter økologiske produkter i Danmark vesentlig større enn i Norge. Det vil si at den favner om en større gruppe av forbrukerne. Det at tidligere studier i Danmark tydet på at miljø var hovedmotivasjonen, bygger opp under teorien om at «de første» økoforbrukerne (opinionsleaderne) er motivert ut fra en sterk miljøideologi, og at når andelen økoforbrukere øker så har man nådd ut til grupper av helseorienterte for-

brukerne. Vi er her inne på den neste forklaringsfaktoren, nemlig at økologiske matvarer oppfattes som et miljø- og helsemessig bedre alternativ enn konvensjonelle produkter. Det danske landbruket har i større grad enn det norske blitt rammet av negativ fokus når det gjelder miljøkonsekvenser, blant annet forurensing av grunnvannet. I tillegg har man i Danmark et problem med blant annet salmonella, som så å si er fraværende i Norge. Generelt sett er det danske landbruket mer industrialisert og effektivisert enn det norske, og dette vil etter min teori stimulere til økologisk forbruk. Som vist i tabell 3 er den største andelen av norske forbrukere i første rekke bekymret for helsen¹² når det gjelder måten mat produseres på, og om omsetningen av økologisk mat skal øke i betydelig grad, så må en nå disse forbrukerne. Det vil si at man må kommunisere et budskap om at økologisk dyrket mat er *bedre* for helsen enn konvensjonelt produsert. Det norske regelverket for merking av matvarer med et helsebudskap, begrenser i stor grad produsentenes mulighet for å markedsføre økologisk mat som et helsefremmende produkt (Sosial- og helsedepartementet 1993:§5). I tillegg er det ingen tvil om at de store produsentene heller ikke vil ha noen økonomisk interesse av å markedsføre økologisk mat, i og med at deres interesse først og fremst vil ligge i å ta vare på de store volumproduktene (Stræte 2000). I Norge har vi heller ikke sett at de store detaljistene har satset på en storstilt markedsføring og prioritering av økologiske produkter, med et mulig unntak for Forbrukersamvirket. Dette bør en se i sammenheng med at disse aktørene betrakter mulighetene for å skape et marked for økologiske produkter som gir profitt som små i dagens Norge.

Skal man kommunisere et budskap til forbrukerne om at økologisk produsert mat både er et miljø- og helsemessig bedre alternativ enn konvensjonelt produsert mat, så bør det økologiske miljøet selv komme sterkere fram. De bør med andre ord starte en kvalitets- eller tillitskonkurranse mot det konvensjonelle landbruket, hvor de peker på hvilke kvalitetsfortrinn økologisk produsert mat har framfor konvensjonelt produsert (Storstad 1999). Også her ser vi klare forskjeller mellom Norge og Danmark. Mens man i Danmark har hatt en mer offentlig debatt om økologisk produksjon og en mer polarisert debatt, har den offentlige debatten vært mindre synlig, og det kan argumenteres for at man i Norge i større grad har valgt en samarbeidslinje mellom det konvensjonelle og det økologiske miljøet.

Videre vil forekomst av ulike mat-skandaler som knytter seg til det konvensjonelle norske landbruket bidra til å stimulere til økologisk forbruk. Det vil si at en får negative bieffekter av en industrialisering og effektivisering av det konvensjonelle landbruket. Dette behøver ikke nødvendigvis å være forhold som direkte knytter seg til bruk av plantevernmidler eller kunstgjødsel, men generelt forhold som vil svekke tilliten til det konvensjonelle norske landbruket – økt forekomst av salmonella, bruk av antibiotika i dyrefor, dyresykdommer som scrapie og kugalskap ol. Det vil si de nye risikobildene en i dag har fått på matområdet og som skaper usikkerhet og bekymringer hos forbrukerne.

Spørsmålet blir da om en ut fra et ønske om en bærekraftig, helsemessig trygg og dyreetisk landbruksproduksjon best er tjent med at hele det norske landbruket går i en økologisk retning? Sett fra naturens side er det ikke noe problem at mye av den maten som

i dag er økologisk produsert ikke omsettes som økologisk i markedet, men det er naturligvis et problem for den enkelte økobonde og for «systemet». På den ene siden fører myndighetene en politikk hvor man, blant annet gjennom tilskuddsordninger, stimulerer til økologisk produksjon når forbrukerne, satt på spissen, oppfatter de konvensjonelt produserte matvarene som «økologisk nok». Skal man nå målsetningen om økt forbruk av økologiske matvarer må, ut fra våre resultater, langt flere forbrukere se dette som et alternativ som oppveier de merkostnader et slikt forbruk medfører. Paradoksalt kan det derfor argumenteres for at den effektiviseringspolitikken som føres overfor det konvensjonelle landbruket vil være en nødvendig *forutsetning* for økt etterspørsel etter økologiske matvarer, i og med at det konvensjonelle landbruket lettere vil kunne bli oppfattet som industrialisert og storskala av forbrukerne.

Noter

- 1 Takk til Arild Blekesaune og Reidun Heggem for nyttige metodiske innspill, og til Reidar Almås og Arve Hjelseth for konstruktive kommentarer.
- 2 Jeg skiller mellom etterspørsel etter og omsetning av økologiske matvarer. Å sette likhetstegn mellom omsetning og etterspørsel vil være en forenkling, og dermed vil viktige nyanser og grunnlag for forståelse av markedet gå tapt.
- 3 Jeg vil presisere at mitt fokus på forbrukernes *motivasjon* for å handle økologiske matvarer ikke betyr at ulike strukturelle forhold ikke har betydning.
- 4 En grundig redegjørelse for dataenes representativitet er gitt i Storstad og Haukenes (2000).
- 5 Analyser jeg har foretatt viser at det i ubetydelig grad er forskjeller mellom de som 1–2 ganger i måneden eller noen ganger i året spiser økologisk mat og de som oppgir at de aldri spiser økologisk mat.
- 6 $p=0.082$ for forskjellen i forbruk av økologiske matvarer mellom de over og under 30 år.
- 7 I parentes kan det bemerkes at aldersgruppen 50–59 år (68-generasjonen) har et noe høyere forbruk av økologiske varer sammenlignet med de eldre og yngre aldersgruppene.
- 8 Her er det benyttet en statistisk test for gamma som bygger på at sannsynlighetsfordelingen for utvalgsverdiene av koeffisienten er tilnærmet t-fordelt.
- 9 I regresjonsmodeller som denne hvor en benytter flere holdningsvariabler kan multikolinearitet være et problem. Det vil som regel være uinteressant å skille mellom effekten av to forholdsvis like holdninger. Verdier nær 0 indikerer multikolinearitet og vil være problematiske. Det er sjekket i hvilken grad vi har multikolinearitet i modellen, og variablene bekymring for helse (.416) og miljø (.446) har laveste verdi (tolerance), men de kan ikke sies å representere noe vesentlig problem. For de andre variablene ligger verdiene nært 1 og representerer ikke noe problem i forhold til multikolinearitet.
- 10 Som vist i tabell 1 har vi ingen signifikante aldersforskjeller, men aldersgruppen under 30 år skiller seg ut med et høyere forbruk av økologiske matvarer enn gruppen over 30 år.
- 11 Variabelen «kritikk av norsk landbruk» er en indeks som består av grad av enighet/uenighet i påstandene: «Det norske landbruket er i det store og hele miljøvennlig», «Landbruket belaster miljøet lite sammenlignet med industrien», «miljøkritikken som mange i dag retter mot det norske landbruket er berettiget», «matvarer produsert i Norge er helsemessig trygge» og «det nåværende husdyrholdet foregår på en tilfredsstillende måte for dyrs velferd».
- 12 Helse må i denne sammenheng først og fremst forstås som risiko eller bekymring for de nye risikobildene på matområder. Det vil si forhold som omhandler faktorer som genmodifisering, tilsetningsstoffer, hormoner ol.

Referanser

- Bjørkhaug, H. og B. E. Flø 1998. *Organic farming in Norway. – production and distribution of organic food*. Paper presentert på den XVIII Congress of the European Society for Rural Sociology, Lund, Sweden, 24.–28. August 1999.
- Bjørkum, E., M. Lien og U. Kjærnes 1997. *Kjøtt, forbrukeroppfatninger og offentlig debatt. En litteraturstudie*, Rapport nr. 3-1997, Statens Institutt for forbruksforskning; Lysaker.
- Dalen, E. 1997. *Telefonundersøkelse om kunn-*

- skap om og holdninger til mattrygghet*. Markeds- og Mediainstituttet, Oslo.
- Dalen, E. 1998. *Kjennskap og holdninger til norsk landbruk*. Markeds- og Mediainstituttet, Oslo.
- Feedback Research 1998. *Undersøkelse om folks holdninger og adferd knyttet til økologisk produkter*. Feedback Research, Oslo.
- Grunert, K. G., A. Baadsgaard, H. H. Larsen og T. K. Madsen 1996. *Market Orientation in Food and Agriculture*. Kluwer Academic Publishers, Boston
- Infod 1997. *Forbrukernotat august 1997*.
- Innbjør, H. 1983. *Økologisk jordbruk*. Landbruksforlaget, Oslo.
- Nygård, B. og O. Storstad 1998. «De-globalization of Food Markets? Consumer Perceptions of Safe Food. The case of Norway». I: *Sociologia Ruralis*, vol. 38, no. 1.
- Schifferstein, H. og P. O. Ophuis 1998. «Health-related determinants of organic food consumption in The Netherlands». In: *Measurements of consumer attitudes*, Vol. 4, no. 1. MATFORSK, Ås.
- Sosial- og helsedepartementet 1993. *Forskrift om merking mv av næringsmidler*
- Stræte, E. P. 2000: *En institusjonell tilnærming til en analyse av makt og mangfold i melk- og meierisektoren*. Under utarbeidelse. Senter for bygdeforskning, Trondheim.
- Storstad, O. 1998a. Med hjelm and redningsvest ved matbordet. I: R. Å. Nilsen og P. Veiden (red.): *Sosiologisk Fantasi*. Ad Notam, Oslo.
- Storstad, O. 1998b. *Forbrukervalg. Norsk eller importert kjøtt?* Paper no. 5/98. Senter for bygdeforskning, Trondheim.
- Storstad, O. 1999. Betydningen av forbrukertilitt i det norske matvaremarkedet. I: *Sosiologisk Tidsskrift* nr. 4 1999. Universitetsforlaget, Oslo.
- Storstad, O. og A. Haukenes 1999. *Forbrukeroppfatninger om mat og risiko. Resultater fra en spørreundersøkelse*. Rapport nr. 10/00. Senter for bygdeforskning, Trondheim.
- Torjusen, H., A. Nyberg og M. Wandel 1999. *Økologisk produsert mat. Forbrukernes vurderinger og bruksmønster*. Rapport nr. 5-1999. Statens institutt for forbruksforskning, Lysaker.
- Vartdal, B. 1993. *Motivasjon og meistring av omlegging til økologisk jordbruk*. Rapport nr. 3/99. Senter for bygdeforskning, Trondheim.
- Wandel, M. og A. Bugge 1993. *Til bords med forbrukerne. Forbrukernes ønsker og prioriteringer på matområdet i 90-årene*. Rapport nr. 2-1997. Statens Institutt for forbruksforskning, Lysaker.

Artikel 5

Oddveig Storstad

Borte tja, men hjemme best!

Nordmenn og danskers tillit til landbruket

Ulike bilder av matproduksjon

Forbrukerne stilles i dag overfor to vidt forskjellige mentale bilder eller sosiale konstruksjoner av hvordan mat produseres.¹ For det første har vi i de senere år hatt et massivt fokus på risiko knyttet til mat generelt, og til kjøtt spesielt. Bildene har til dels vært dramatiske med de såkalte likbålene over Europa,² først som en følge av kugalskapen (BSE) og mer nylig i forbindelse med munn- og klovsyken. Kugalskapen representerer på mange måter en vekker i forhold til at det finnes grenser for hvor billig en kan produsere mat, før det nødvendigvis må gå utover både dyrevelferd og matvarenes helsemessige trygghet. Munn- og klovsyken har ingen direkte kobling til industrialiseringen av landbruket, men dens omfang og konsekvens påvirkes i stor grad av globaliseringen av handel både med levende dyr og produkter. Totalt har flere millioner dyr måttet bøte med livet i kampen mot BSE og munn- og klovsyken, og bildene fra England bidro nok ikke til å øke folks lyst på et kjøttmåltid. Det ene bildet som folk presenteres for er altså knyttet til industrialisering (rovdrift på dyr og miljø i matproduksjonen), globalisering (transport av levende dyr og matvarer over lange avstander) og risiko (bruk av hormoner, antibiotika, dyresykdommer som kugalskap og munn- og klovsyke etc.).

Det andre bildet av hvordan mat produseres er langt mer romantisk, og er det bildet vi typisk møter i barnebøker og -sanger. TV-serien «Vi på Langedrag» som ble vist på NRK i 2001, er et godt eksempel på dette. Her følger vi folk og dyr på gården Langedrag gjennom et helt år, og i det bildet som her teg-

1. Begrepene mentale bilder og sosiale konstruksjoner vil bli brukt synonymt i artikkelen, og kort forklart mener jeg med det de forestillinger eller oppfatninger som folk gjør seg.
2. Dette er en metafor som fort bringer tankene 50 år tilbake i tid.

nes, er det ikke plass for en intensiv form for matproduksjon. Men også her sendes dyrene på slakteriet, og dette formidles som litt trist, men slik må det være (det er «naturlig»). Langedrag er ingen «typisk» norsk gård, til det er produksjonen for allsidig og antall dyreslag for mange. I «virkeligheten» kommer dette gårdsbrukets inntektsgrunnlag først og fremst fra turisme, og ikke fra tradisjonell matproduksjon. Vi møter også det mer romantiske bildet av hvordan dyr har det på norske gårder i reklamer. Reklamen for Freia Melkesjokolade er et slikt eksempel («Se nå melker de for Freia igjen»).

Ingen av disse to bildene kan alene sies å representere den «virkeligheten» som beskriver hvordan dyr har det på norske gårder og hvordan maten produseres. Svaret ligger kanskje et sted midt mellom det industrialiserte og det romantiske bildet. Samtidig som vi finner gårdsbruk som i stor grad samsvarer med det romantiske bildet, finner vi også bruk hvor det industrialiserte bildet er langt mer dekkende. Et eksempel på at hvilket bilde som framstilles av produksjonsmåten i landbruket søkes brukt i en markedssammenheng, fikk vi for noen år siden. Dyrebeskyttelsen protesterte da på at Prior brukte tegninger av frittgående høns på eggekartongene. Det ble hevdet at dette gav et misvisende bilde av hvordan produksjonen i virkeligheten skjedde, og at det dermed var villedende forbrukerinformasjon.

Utgangspunktet for denne artikkelen er nettopp hvilken betydning forbrukernes oppfatning av hvordan mat produseres har for deres valg i matvaremarkedet. Disse oppfatningene vil her bli betraktet som uttrykk for tilliten til nasjonal matproduksjon, og tillit vil være en komponent som kan forklare adferd i markedet. Dataene som analysen bygger på er spørreskjemadata fra et representativt utvalg forbrukere i Norge og Danmark. Det vil med andre ord bli foretatt en sammenlignende analyse mellom disse to landene. Som jeg skal komme tilbake til, er det en del ulikheter mellom de to landene, både når det gjelder landbruksstruktur og forhold knyttet til dyresykdommer og matbåren smitte.

Forbrukertillit i en markedsmessig kontekst

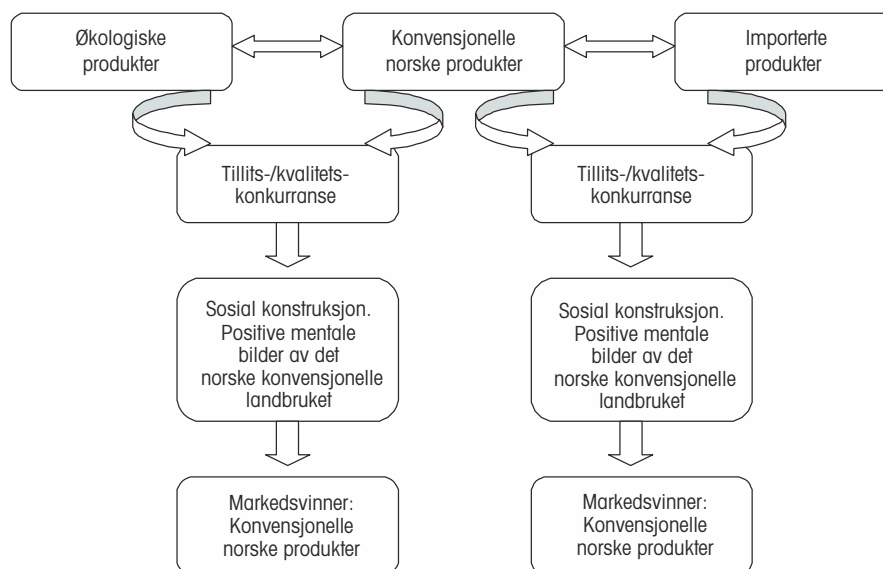
Med de ulike matskandaler som har preget europeisk landbruk de senere år er *tillit* blitt et viktigere parameter i matvaremarkedet. Som forbruker må en ha tillit til at den maten en kjøper er produsert, behandlet og ikke minst kontrollert på en måte som ivaretar ens rett til trygge matvarer. Denne tilliten synes norske forbrukere å ha. Det finnes etter hvert relativt omfattende kvantitative holdningsundersøkelser som dokumenterer norske forbrukeres tillit til norsk matproduksjon (Nygård og Storstad 1998, Wandel og Bugge 1993, Bjørkum et.al. 1997, Dalen 1997, 1998, Bjørkhaug og Storstad 2001) og til den norske næringsmiddelkontrollen (Berg 2000, Storstad og Haukenes 2000, Storstad

1999b). Det er videre slik at tilliten til norsk landbruk og norskproduserte matvarer er høyere enn tilliten til utenlandsk landbruk og matproduksjon (Bjørkhaug og Storstad 2001). Noe enkelt kan vi si det slik at norske forbrukere generelt sett synes å ha en oppfatning av at det trygge er i Norge, mens det farlige er i utlandet. Det synes også å være slik at denne oppfatningen har blitt styrket de senere år (Storstad 1999a, 2001a, 2001b). *Relativt sett* har altså norske forbrukeres tillit til norskprodusert og -kontrollert mat blitt sterkere, som et resultat av at man i andre europeiske land har hatt matskandaler som vi har unnsloppet.

Det er grunn til å tro at i en situasjon hvor markedet for landbruksvarer liberaliseres, vil tillit kunne vise seg å være den viktigste konkurransefaktoren for norskproduserte landbruksvarer. Tillit bygger på hvordan folk *tror* at mat produseres i Norge i kombinasjon med deres egne *erfaringer* (f.eks. om de noen gang er blitt syk av å spise kjøtt) og *kunnskap* (f.eks. innslag på TV, avisartikler etc.). Dette medfører i neste omgang at også tillit i stor grad vil være basert på sosiale konstruksjoner eller mentale bilder som hver og en konstruerer om hvordan mat produseres i Norge. Positive mentale bilder (det romantiske bildet) av en produksjonsmåte vil skape tillit, mens negative bilder (f.eks. mediefokus på slaktning, kastrering av smågris uten bedøvelse etc.) vil åpne opp for mistillit. Dette gjelder ikke bare tilliten til aktørene bak produktet, men også til selve produktet. På grunn av at tillit ofte vil være grunnet på sosiale konstruksjoner, vil tillit være et skjørt fenomen – når de mentale bildene endres, endres også tilliten.

Jeg vil her gå nærmere inn på noen av de konsekvenser den høye tilliten til norskprodusert mat har for markedet for økologisk mat. Ved å bruke sammenlignbare data fra Norge og Danmark vil analysen utvides til også å omfatte markedet for økologisk produsert mat. Utgangspunktet for analysen er en modell for å forklare den norske situasjonen (Storstad 1999b), hvor konkurransen mellom økologiske, konvensjonelt norskprodusert og importert mat betraktes som en tillits- eller kvalitetskonkurranse.

Som nevnt har flere undersøkelser dokumentert norske forbrukeres skepsis mot importert mat og høye tillit til norskprodusert mat. Studier av kjøttkonsum viser at dette også i noen grad gjelder kjøtt, til tross for at importerte varer har en til dels betydelig lavere pris (Storstad 1999b). Her vil altså pris være underordnet andre faktorer som hensynet til miljø, dyrevelferd eller egen helse. For at nasjonalt produsert mat skal foretrekkes, må produktene på ett eller flere av disse kriteriene *oppfattes* som bedre enn alternativene. Dette kan være mer eller mindre velbegrunnede eller dokumenterbare oppfatninger, og ofte bare noe man tror eller fornemmer (Storstad 1999b). Forbrukernes preferanse for nasjonalt produsert mat må

Figur 1. En modell for å forklare markedspotensialet for økologiske, konvensjonelle og importerte matvarer.

bygge på en eller annen form for *tillit* til at den produseres på en måte som gjør at dyrevelferd, miljøhensyn eller forbrukernes egen helse blir bedre ivaretatt.

Som det vil framgå av analysen i denne artikkelen, så har forbrukerne både i Norge og Danmark et bedre bilde av nasjonalt landbruk enn av utenlandsk landbruksproduksjon (høyre side av modellen). Dette må betraktes som et konkurransefortrinn for nasjonalt produsert mat. Min hypotese er videre at forbrukernes oppfatning av konvensjonelt landbruk har betydning for markedet for økologisk produsert mat (venstre side av modellen). Jo større tillit forbrukerne har til konvensjonelt produsert mat når det gjelder miljø, dyrevelferd og mattrygghet, desto dårligere markedsmuligheter vil økologiske matvarer ha.

Omsetningen av økologisk produsert mat er høyere i Danmark enn i Norge. I begge landene er konsummilk det produktet som har størst utbredelse av de økologiske produktene. Her er forskjellen mellom de to landene betydelig. Mens om lag 3 prosent av omsatt konsummilk i Norge er økologisk produsert, er tilsvarende andel i Danmark 20–25 prosent (Bjørkhaug og Storstad 2001). Det er sikkert mange grunner til at økologisk mat omsettes i et langt større volum i Danmark enn i Norge. Men følger vi logikken i modellen, så vil forbrukernes syn på, eller tillit til nasjonalt konvensjonelt landbruk ha betydning. Fra en tidligere studie finner jeg at kritisk holdning til nasjonalt konvensjonelt landbruk er en

faktor som stimulerer til forbruk av økologisk mat i Norge (Storstad 2000). Samtidig vet vi at det danske landbruket er større målt etter en rekke strukturelle variabler, som antall dyr og dekar dyrka mark.³ I Danmark er landbruket med andre ord mer industrialisert enn i Norge, og ligger derfor *sannsynligvis* lenger unna en forestilling om det romantiske bildet av landbruksproduksjon enn det norske landbruket. Samtidig har man i Danmark hatt tilfeller av BSE, og salmonellaproblemet er av et langt større omfang enn i Norge. Som en siste faktor, som man vil anta påvirker forbrukernes syn på det konvensjonelle danske landbruket, har det danske landbruket i større grad enn det norske hatt en offentlig miljøkritikk rettet mot seg (Flø 2002). Ut fra disse forholdene vil det være rimelig å reise en hypotese om at danske forbrukere har en mer kritisk holdning til sitt eget nasjonale landbruk enn det norske forbrukere har. Gitt at denne hypotesen finner empirisk dekning, vil den neste hypotesen være at forbruket av økologisk mat er mindre i Norge enn i Danmark – nettopp på grunn av at danske forbrukere har en lavere tillit til konvensjonelt landbruk.

Når tillit konstrueres

Når vi som forbrukere skal forholde oss til både pris og kvalitet i vid betydning av begrepet, blir det mye å holde styr på.⁴ For mange av oss blir det for mye. De siste års matskandaler bidrar heller ikke til at forbrukernes informasjonssøken blir enklere. Det er da tillit blir viktig. Tillit har stor betydning i situasjoner som er preget av stor kompleksitet og mange forhold å ta hensyn til. Slike situasjoner gjør det vanskelig for oss å ha full informasjon om de ulike forhold vedrørende den enkelte vare, produsent og produksjonsmåte. Har vi tillit, vil situasjonens kompleksitet bli redusert – den blir håndterlig. Det er naivt å anta at vi som forbrukere har full informasjon om alle de aspekter som er viktige for oss når det gjelder kjøp av matvarer. Jeg vil derfor legge det motsatte til grunn: Forbrukerne mangler informasjon, og foretar oftest valg ut fra andre forhold som vane eller tillit.

Tillit er konkret i den forstand at det vil være *rettet mot et objekt* – mot *noe* eller *noen*; en person, et system, en institusjon, et land, et produktmerke og lignende

3. Her kan det nevnes at gjennomsnittstallene for antall dyr på gårdsbrukene varierer stort: I Danmark er det gjennomsnittstallene 800 svin, 78 kyr og 2300 kyllinger (Landbruksrådet 2000), mens tilsvarende tall fra Norge er 240 svin, 13 kyr og 780 fjærkre (Statistisk Sentralbyrå 2000). Den danske gjennomsnittsgården er på 470 dekar (Landbruksrådet 2000), mens den norske til sammenligning er på 135 dekar (Statistisk Sentralbyrå 2000)
4. Når jeg skriver at kvalitet vil bli forstått i vid betydning, så betyr dette at kvalitet omfatter langt mer enn de sensoriske aspekter som smak og konsistens. Forhold knyttet til selve produksjonsmåten, men også produksjonsland, inkluderes i begrepet kvalitet.

(Storstad 1999b). Giddens (1997:32) definerer tillit som «*tiltro til en person eller systems pålitelighet med hensyn til et bestemt sett av resultater eller begivenheter, der denne tiltroen uttrykker en tro på en annens redelighet eller kjærlighet, eller på riktigheten av abstrakte prinsipper (fagkunnskap)*». Giddens knytter altså tillit til mangel på full informasjon, men i tillegg forutsetter han at tillit er grunnleggende knyttet til usikkerhet, ikke til risiko. Dette er i tråd med Luhmann (1979, 1988), som hevder at tillit må forstås i relasjon til risiko. For å kunne snakke om tillit forutsetter de begge altså at man er oppmerksom på at man kan stå overfor en risiko-situasjon avhengig av de valg man selv treffer. Man kan altså treffe et valg som man vet kan medføre risiko for en selv nettopp fordi man har tillit til at så ikke skjer. Dette resonnementet er analogt med det jeg var inne på innledningsvis: Tillit gjør det mulig å håndtere situasjoner med mangelfull informasjon, men som man vet kan medføre en eller annen form for risiko.

Videre er tillit, ifølge Giddens, ikke det samme som tro på en person eller et systems pålitelighet. Tillit er det som springer ut av denne troen. Og, tillit til symbolske tegn eller til ekspertsystemer dreier seg om hvorvidt systemet virker som det skal, ikke om dets virkemåte som sådan (Giddens 1997). Det samme kan sies om tilliten til at den maten vi tilbys i norske butikker er trygg: Norske forbrukeres høye tillit både til næringsmiddelkontrollen og til norske matprodusenter behøver ikke å ha sammenheng med kunnskap om hvordan verken produksjon eller kontroll av maten foregår, men at man har tillit til at det virker på en måte som ivaretar mattryggheten. Dette har naturlig nok sammenheng med forbrukernes egne erfaringer, eller rettere sagt mangelen på egne erfaringer, om at det ikke virker. De har sjelden selv blitt syke av mat på norsk jord, de kjenner få eller ingen som har blitt syke, og det er få historier om matrelaterte sykdommer forårsaket av norsk mat i media.

Kort om datamaterialet

Dette datamaterialet ble samlet inn i de to første ukene av oktober 2000, ved bruk av telefonintervjuer.⁵ Spørreskjemaet inneholdt ti spørsmålsbatterier, og tok i underkant av 20 minutter å fylle ut. Utvalgene består av 1000 respondenter over 18 år fra hvert av de to landene. Begge utvalgene er sjekket for representativitet når det gjelder kjønn, alder, inntekt, partipreferanse, utdanningsnivå, sivil status og bosted (Bjørkhaug og Storstad 2001). Det konkluderes med at det er et solid datamateriale som gir et representativt bilde av både norske og danske forbrukere.

5. Intervjuene ble foretatt av meningsmålingsinstituttet Norfakta AS på oppdrag fra Bygdeforskning. Utarbeidelse av spørreskjemaet ble i sin helhet foretatt av undertegnede og forskerkollegaer ved Bygdeforskning. Intervjuene av de danske respondentene ble foretatt av danskspråklige intervjuere.

Tillitskampen mellom nasjonalt konvensjonelt og utenlandsk landbruk

Analysen av datamaterialet viser at norske forbrukere er mindre kritiske til det norske landbruket, sammenlignet med hva danske forbrukere er til dansk landbruk. Dette gjelder både oppfatning av i hvilken grad en tar hensyn til mattrygghet, til miljøet og til dyrs velferd. For å gi en mer oversiktlig analyse har jeg laget en indeks som gir et samlet mål på tillit til nasjonal landbruksproduksjon sett i forhold til utenlandsk produksjon. Denne formen for tillit til nasjonal landbruksproduksjon vil bli betegnet som *relativ tillit*, i og med at det er snakk om tillit til nasjonalt landbruk *sett i forhold til* utenlandsk produksjon. Denne indeksen omfatter både syn på mattrygghet, miljø og dyrevelferd, og er konstruert på grunnlag av følgende tre påstander: I Norge/Danmark har vi et mindre industrialisert landbruk og derfor er maten helsemessig tryggere i Norge/Danmark enn i andre land, norske/danske bønder tar større hensyn til miljøet enn bønder i andre land og sammenlignet med andre land så har dyr på norske/danske gårder det bedre.⁶ Videre ble denne variabelen delt inn i tre tilnærmet jevnstore grupper (høy, middels og lav relativ tillit), og det er denne inndelingen av variabelen som benyttes i den bivariate analysen.

Tabell 1. Relativ tillit til nasjonalt landbruk. Norge og Danmark. Prosent. N (2000).

	Norge	Danmark	Totalt
Høy relativ tillit	38	23	30
Middels relativ tillit	35	32	34
Lav relativ tillit	27	45	36
Sum	100	100	100
N	1000	1000	2000

Pearsons χ^2 82.760, 2 df, sig (to-sidig) $p > .001$

6. På hver av de tre variablene var svaralternativene helt enig, delvis enig, delvis uenig, helt uenig og vet ikke. Vet ikke ble ikke eksplisitt gitt til respondentene som et alternativ, og andelen ligger mellom 6 og 19 prosent. Andelen vet ikke er gjennomgående noe høyere for Danmark enn for Norge. Vet ikke-gruppen er plassert som midtkategori ut fra resonnementet om at disse respondentene ikke har gjort seg opp noen mening, og derfor verken er enig eller uenig. Korrelasjonskoeffisientene (Pearsons R) mellom variablene som inngår i indeksen er: Mattrygghet og dyrevelferd .491, mattrygghet og miljø .397, dyrevelferd og miljø .480.

Andelen med høy relativ tillit til nasjonalt landbruk er signifikant høyere i Norge enn i Danmark. Forskjellen er på 15 prosentpoeng. Andelen med midtels relativ tillit er tilnærmet lik i de to landene, mens når det gjelder gruppen med lav relativ tillit så har vi igjen markerte forskjeller. Mens hele 45 prosent av de danske forbrukerne har lav relativ tillit til sitt eget nasjonale landbruk, så er tilsvarende andel for Norge 27 prosent. Disse resultatene stemmer altså overens med hva jeg antok innledningsvis, med bakgrunn i de forskjeller vi vet finnes mellom de to landene, både når det gjelder strukturelle forhold knyttet til landbruket, og omfang av dyresykdommer og matbåren smitte.

Vi skal i det videre se i hvilken grad dette har betydning for markedsmessige forskjeller i forbruket av økologisk mat mellom de to landene. Men først vil jeg se om vi finner forskjeller mellom ulike grupper av forbrukere i de to landene.

Når det gjelder forskjeller mellom kjønnene, er det ingen signifikante forskjeller i noen av de to landene. Fordelingen mellom menn og kvinner er tilnærmet like. Vi har derfor ikke noe grunnlag for å hevde at et av kjønnene har mer eller mindre relativ tillit til nasjonal landbruksproduksjon enn det andre.

Når det derimot gjelder alder, er tendensen i begge land at tilliten stiger med økt alder. Denne tendensen er betydelig sterkere og også signifikant for Norges vedkommende, men ikke for Danmark. Mens 27 prosent av norske forbrukere under 30 år har høy relativ tillit, så stiger andelen betydelig med alder, og for gruppen over 60 år er andelen med høy relativ tillit hele 49 prosent. For Danmarks vedkommende er det 20 prosent av de under 30 år som har høy relativ tillit, og denne andelen har steget til 29 prosent for de over 60 år.

Utdanning har betydning for begge land, og også her har vi en lineær sammenheng, hvor den relative tilliten reduseres med økt utdanningsnivå. Henholdsvis 28 prosent i Norge og 13 prosent i Danmark av de med utdanning på høyeste universitets-/høgskolenivå, har høy relativ tillit. For gruppen med utdanning på grunnskolenivå øker disse andelene til henholdsvis 52 og 28 prosent. Vi ser altså at andelen med høy relativ tillit blant dansker med grunnskoleutdanning, er lik andelen med høy relativ tillit blant nordmenn med utdanning på høyeste universitets-/høgskolenivå (28 prosent). Dette sier mye om forskjellen i tillitsnivå mellom de to landene, i og med at sammenhengen mellom utdanning og relativ tillit er lik i de to landene.

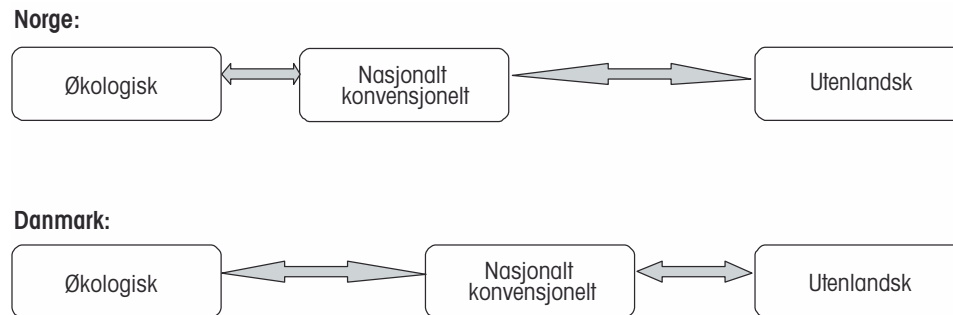
Den siste bakgrunnsvariabelen som jeg har analysert betydningen av, er kommunestørrelse. Denne variabelen er delt i tre: Storby med mer enn 100 000 innbyggere, by med 40 000-99 999 innbyggere og tettsted med under 39 999 innbyggere. For begge landene er det en signifikant lineær sammenheng mellom kommunestørrelse og relativ tillit til nasjonalt landbruk. Tilliten er høyere i de minste kommunene (under 40 000 innbyggere) sammenlignet med de stør-

ste byene (over 100 000 innbyggere). Det er naturlig å knytte dette til geografisk, og dermed også sosial nærhet til landbruksproduksjonen.

Det har blitt gjennomført få studier av forbrukerholdninger til importert versus innenlandsk produsert mat. Konklusjonen fra studier som har sett dette ut fra andre produkter enn mat, er at eldre og lavere utdannede forbrukere generelt er mer skeptiske til importerte produkter enn yngre og godt utdannede forbrukere (Juric og Worsley 1998). Dette er altså i stor grad i samsvar med hva jeg finner i denne studien. Tidligere studier viser også at etnosentrisme i en eller annen form ofte har betydning (Juric og Worsley 1998). Nå er etnosentrisme målt på svært ulike måter i disse studiene. For eksempel viser en japansk studie (Nishina 1990) at det er en sammenheng mellom folks interesse for offentlige forhold i utlandet og deres interesse for å kjøpe utenlandske produkter. I denne studien har vi ikke målt etnosentrisme som en selvstendig variabel som kan forklare forskjeller i oppfatning av nasjonalt produsert mat. Men det er videre grunn til å anta at etnosentrisme i en eller annen form ligger til grunn for at både danske og norske forbrukere prefererer nasjonalt landbruk. Heslop (1986) bruker påstanden om at lokalt produsert mat er tryggere som en av flere påstander som inngår i hans indeks for å måle etnosentrisme. Jeg er noe usikker på om begrepet etnosentrisme er riktig å bruke i denne sammenhengen. Begrepet bringer tankene inn på nasjonalisme, og dermed også på fremmedfrykt og opphøyelse av det nasjonale i seg selv. Det som har ligget til grunn for denne artikkelen er derimot at det er *grunn til å forvente* at oppslutningen om det nasjonale er noe ulik i Danmark og Norge, nettopp fordi matproduksjonen i de to landene antar ulike former og har ulikt omfang av negative konsekvenser. Jeg vil derfor ikke gjøre etnosentrisme, eller kanskje bedre matpatriotisme, til noe poeng i den videre analysen.

Resultatenes implikasjoner på modellen

Med utgangspunkt i figur 1 som ble presentert innledningsvis, har jeg søkt å framstille forskjellen i tillit til nasjonalt landbruk versus utenlands matproduksjon (relativ tillit) mellom Norge og Danmark i en figur:

Figur 2. Betydningen av relativ tillit for forholdet mellom utenlandsk, nasjonalt konvensjonelt og økologisk produksjonsmåte i Norge og Danmark.

Som vist i figuren, tyder resultatene av analysen på at sammenlignet med hvordan danske forbrukere vurderer forholdet mellom nasjonalt og utenlandsk matproduksjon, så vurderer norske forbrukere avstanden til å være større.⁷ Selv om forbrukerne i begge de to landene vurderer det slik at det nasjonale landbruket er bedre enn utenlandsk produksjon når det gjelder miljø, dyrevelferd og mattrygghet, så viser analysen at norske forbrukere relativt sett vurderer norsk landbruk bedre enn det danske forbrukere gjør om sitt eget. Disse resultatene er i samsvar med den hypotesen jeg stilte i utgangspunktet. Denne hypotesen var igjen framstilt på grunnlag av flere målbare forhold som skiller norsk og dansk landbruk. Forhold som bruksstørrelse, antall dyr, problemer knyttet til dyresykdommer og matbåren smitte, samt offentlig uttrykt kritikk av landbruket som miljøsynder ble lagt til grunn for utformingen av hypotesen. Det vil med andre ord si at jeg antok at det var en sammenheng mellom målbare, eller om man vil, objektive, forhold knyttet til landbruksproduksjonen i de to landene og forbrukernes subjektive oppfatning. Så langt synes dette å være en rimelig antagelse.

Det jeg nå vil gjøre, er å gå et skritt videre for å se om forbrukernes syn på forholdet mellom nasjonalt konvensjonelt landbruk og utenlandsk produksjon (relativ tillit) har betydning for forbruk av økologisk mat. Venstre side av figur 2 antyder at nettopp fordi norske forbrukere vurderer norsk matproduksjon som relativt sett bedre enn utenlandsk, vil forskjellen mellom nasjonalt konven-

7. Resultatene sier ikke noe om det absolutte forholdet mellom Norge og Danmark. De påstandene som respondentene ble bedt om å vurdere er også relative, i den forstand at det ikke er noen lik standard eller nivå man vurderer ut fra verken i de to landene eller respondentene imellom.

sjonelt og økologisk produksjon oppleves som mindre, enn hva forholdet vil være i Danmark hvor kritikken er sterkst. Ved analyse av dette datamaterialet kan vi finne ut om det er en slik statistisk sammenheng mellom holdning til konvensjonelt landbruk, og forbruk av økologisk mat. Dette betyr derimot ikke at denne sammenhengen nødvendigvis er av kausal karakter. I samfunnsvitenskapen kan kausalitet kun vises gjennom teoretiske resonnementer, noe jeg forsøker å legge opp til her.

Relativ tillit og betydningen av forbruk av økologisk mat

Som beskrevet innledningsvis er omsetningen av økologisk mat større i Danmark enn i Norge, og dette reflekteres da også i resultatene fra spørreskjemaundersøkelsen.)

Tabell 2. Økologisk forbruk. Norge og Danmark. Prosent. N (2000).

	Norge	Danmark	Totalt
Aldri	30	14	22
Sjelden	27	28	34
Noen ganger	20	37	29
Så ofte jeg får tak i	6	13	9
Kjøper bare økologisk mat	0	8	4
Vet ikke	3	0	2
Sum	100	100	100
N	1000	1000	2000

Pearsons χ^2 252.980, 5 df, sig (to-sidig) $p > .001$

Mens 6 prosent (63 personer) oppgir at de kun kjøper økologisk mat eller så ofte de får tak i, er tilsvarende andel for Danmark 21 prosent (209 personer). Disse to gruppene slås sammen og utgjør det jeg vil betegne som *økoforbrukere* i den videre analysen. De resterende utgjør gruppen *konvensjonelle forbrukere*. Dette kan synes som en streng definisjon av hvem som inngår i gruppen øko-forbrukere. Men ut fra at omsetningen av økologisk mat er meget lav, holder

jeg den for den mest rimelige. Ved å bruke en streng definisjon får man laget et skille mellom de forbrukerne som *bevisst oppsøker og velger* de økologiske alternativene, i motsetning til den gruppen av forbrukere som mer eller mindre ubevisst og sporadisk velger økologisk mat.

Tabell 3. Relativ tillit til nasjonalt landbruk. Økoforbrukere og konvensjonelle forbrukere i Norge og Danmark. Prosent. N (2000).

	Økoforbrukere	Konvensjonelle forbrukere	Totalt
Høy relativ tillit	22	31	36
Middels relativ tillit	33	34	34
Lav relativ tillit	45	35	30
Sum	100	100	100
N	272	1728	2000

Pearsons χ^2 13.934, 2 df, sig (to-sidig) p=.001

Som det framgår av tabell 3, er andelen med høy relativ tillit til det nasjonale konvensjonelle landbruket signifikant høyere blant de konvensjonelle forbrukerne enn blant økoforbrukerne. Dette støtter altså hypotesen om at synet på konvensjonelt landbruk har betydning for omfanget av økologisk forbruk, gitt at denne sammenhengen er av kausal karakter. Det er derimot ikke gitt at dette er gyldig for begge landene. For å kunne se nærmere på om hvordan disse mekanismene utspiller seg i hver av de to landene, har jeg kjørt to nye regresjonsanalyser, en for Danmark og en for Norge.

Betydningen av økologisk forbruk i Danmark

I regresjonsmodellen har jeg lagt inn de bakgrunnsvariablene som vi tidligere har sett på betydningen av, i forhold til relativ tillit til nasjonalt landbruk. I tillegg har jeg satt inn forbruk av økologisk mat som en variabel.⁸ Resultatene av analysen for Danmark er gjengitt i tabell 4.

8. Variabelen for forbruk av økologisk mat tilsvare variablen brukt i tabell 2.

Tabell 4. Betydningen av sosiale bakgrunnsvariabler og forbruk av økologisk mat for relativ tillit til dansk landbruk. Danmark. Lineær regresjon.

	Ustand. B.	Standard avvik	Stand. Beta	t-verdi	Sig.
Konstantledd	8.926	.776		11.497	.000
Kjønn (1=menn, 0=kvinner)	.257	.217	.037	1.187	.236
Alder (Kontinuerlig)	.095	.007	.042	1.303	.193
Utdanning (Kontinuerlig)	-.171	.054	-.103	-3.179	.002
Kommunestørrelse (< 39 999 innb. ref.kat.)					
Storby > 100 000 innb.	-.508	.261	-.063	-1.951	.051
By 40 000–99 999 innb.	.710	.414	.054	1.715	.087
Økologisk forbruk (Kontinuerlig)	.312	.100	.101	3.112	.002

R² .039

Verken kjønn eller alder gir signifikante bidrag i den danske modellen, og ser derfor ikke ut til å kunne forklare forskjeller i relativ tillit til konvensjonelt landbruk i Danmark. Utdanning er derimot signifikant, og viser at jo høyere utdanning man har, desto mindre relativ tillit har man til konvensjonelt landbruk. Betydningen av kommunestørrelse er derimot noe mer uklar. P-verdien for storby er .051 og med litt velvilje definerer jeg denne som signifikant. Det vil altså si at sett i forhold til personer bosatt i tettsteder med færre enn 40 000 innbyggere, har personer bosatt i en storby mindre relativ tillit til det konvensjonelle danske landbruket. Ser vi på midtkategorien, bosatt i en by, finner vi at tendensen er at disse har høyere relativ tillit til det konvensjonelle landbruket enn personer bosatt på et tettsted. Denne tendensen er derimot ikke signifikant, selv om p-verdien er lav (.087). Dette viser at det ikke er noen lineær sammenheng mellom kommunestørrelse og relativ tillit til konvensjonelt landbruk i Danmark når vi kontrollerer for de andre variablene.⁹

9. I den bivariate analysen fant vi en lineær sammenheng mellom kommunestørrelse og tillit til konvensjonelt landbruk. Det er spesielt grunn til å tro at det er kontrollen for forskjeller i alder og utdanningsnivå mellom personer bosatt i kommuner av ulik størrelse som ligger til grunn for resultatene i regresjonsanalysen, og er årsaken til at vi nå ikke får en entydig lineær sammenheng.

Videre viser analysen for Danmark at det er en signifikant sammenheng mellom forbruk av økologisk mat og relativ tillit til det nasjonale landbruket. Sammenhengen er som antydnet tidligere: Jo mindre relativ tillit en har til det konvensjonelle landbruket i Danmark, desto oftere kjøper en økologisk mat. En regresjonsanalyse sier ikke noe om en eventuell kausalitet mellom variablene, kun om det er en korrelasjon. Men gitt gyldigheten av de resonnementene som er presentert om årsaksforholdene innledningsvis, er det altså grunn til å konkludere med at et kritisk syn på nasjonalt konvensjonelt landbruk stimulerer til forbruk av økologisk mat.

Betydningen av økologisk forbruk i Norge

Jeg vil nå gå over til å utføre den tilsvarende analysen som ovenfor på det norske datamaterialet, for å kunne si noe om vi finner de samme mekanismer mellom relativ tillit og forbruk av økologisk mat i de to landene.

Tabell 5. Betydningen av sosiale bakgrunnsvariabler og forbruk av økologisk mat for relativ tillit til norsk landbruk. Norge. Lineær regresjon.

	Ustand. B	Standard avvik	Stand. Beta	t-verdi	Sig.
Konstantledd	11.693	.805		14.526	.000
Kjønn (1=menn, 0=kvinner)	-.112	.204	-.017	-.546	.585
Alder (Kontinuerlig)	.017	.006	.085	2.572	.010
Utdanning (Kontinuerlig)	-.237	.050	-.162	-4.776	.000
Kommunestørrelse (< 39 999 innb. ref.kat.)					
> 100 000 innb.	-.584	.235	-.082	-2.481	.013
40 000-99 999 innb.	-.383	.330	-.037	-1.162	.246
Økologisk forbruk (Kontinuerlig)	-.113	.112	-.032	-1.007	.314

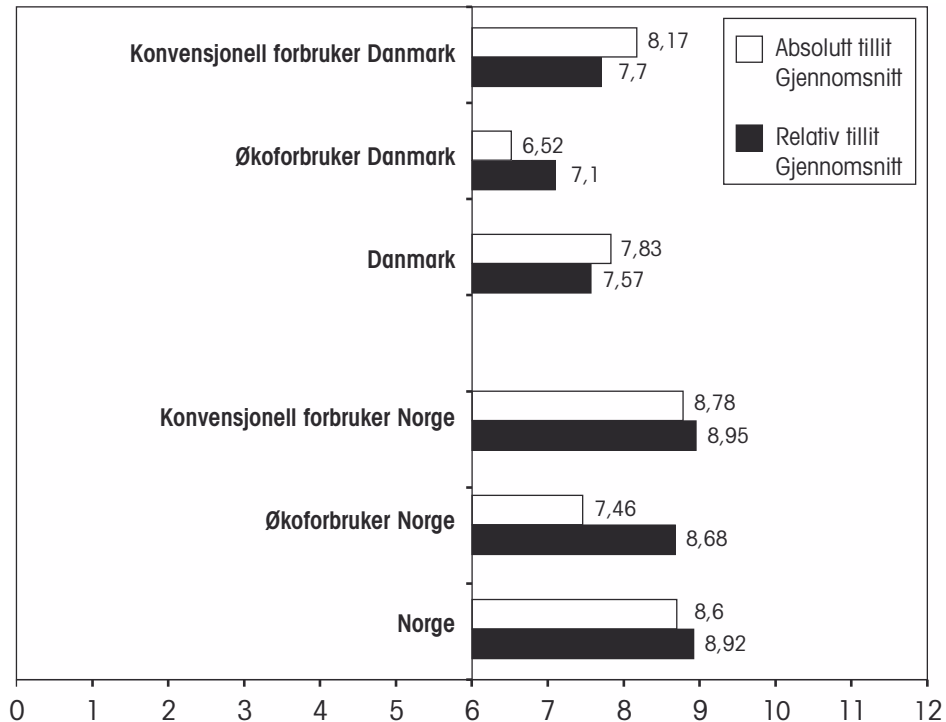
R² .058

Analysen for Norge viser at, i likhet med Danmark, er det ikke noen signifikant sammenheng mellom kjønn og relativ tillit til landbruket. Derimot gir alder et signifikant bidrag til modellen, og viser at den relative tilliten øker med alderen. I likhet med analysen fra Danmark, finner vi også for Norges vedkommende en signifikant sammenheng mellom utdanning og relativ tillit til norsk landbruk. Sammenhengen går i samme retning som for Danmark; den relative tilliten reduseres med økt utdanningsnivå. Sammenhengen mellom kommunestørrelse og relativ tillit til norsk landbruk er, i motsetning til Danmark, klarere lineær. Dette til tross for at det ikke er signifikant forskjell mellom innbyggerne i de minste og mellomstore kommunene. Innbyggerne i de minste kommunene har derimot signifikant sett høyere relativ tillit til norsk landbruk sammenlignet med innbyggerne i de største kommunene.

Når det gjelder sammenhengen mellom forbruk av økologisk mat og relativ tillit til norsk landbruk, er denne ikke signifikant for Norges vedkommende. Det kan altså ikke konkluderes med at jo mer økologisk mat en kjøper desto mindre relativ tillit har man til norsk landbruk. Dette resultatet bryter med andre ord med hypotesen som ble stilt innledningsvis. Rent umiddelbart kan det synes vanskelig å forklare hvorfor vi får dette resultatet. For å finne en mulig forklaring, har jeg gått veien om et annet operasjonelt mål på tillit til nasjonalt landbruk.

Det målet jeg så langt har brukt på tillit til nasjonalt landbruk, har vært relativt i den forstand at respondentene ble bedt om å sammenligne norsk/dansk landbruk med utenlandsk landbruksproduksjon. Spørreskjemaet inneholdt i tillegg påstander om syn på forholdene i nasjonalt landbruk i seg selv, det vil si uten at man skulle sammenligne med forholdene i andre land. Dette vil jeg betegne som *absolutt tillit* til nasjonalt landbruk. Analogt med den tidligere analysen har jeg laget en indeks på grunnlag av tre påstander som omfatter henholdsvis syn på mattrygghet, miljø og dyrevelferd.¹⁰ Nedenfor er forskjellene mellom Norge og Danmark, og mellom økoforbrukere og konvensjonelle forbrukere, gjengitt i et diagram som viser gjennomsnittsverdiene for henholdsvis relativ og absolutt tillit.

10. Påstandene som inngår i indeksen er som følger: 1) Husdyrholdet på norske/danske gårder foregår på en tilfredsstillende måte for dyrs velferd, 2) Det norske/danske landbruket er i det store og hele miljøvennlig og 3) Det er liten grunn til å bekymre seg over om mat produsert i Norge/Danmark er farlig å spise. Korrelasjonskoeffisientene (Pearsons R) mellom variablene som inngår i indeksen er: Mattrygghet og dyrevelferd .210, mattrygghet og miljø .234, dyrevelferd og miljø .420. Også for denne indeksen er «vet-ikke» kategorien satt inn som midtkategori ellom helt/delvis enig og helt/delvis uenig.

Figur 3: Gjennomsnittsverdier¹¹ for relativ og absolutt tillit til nasjonalt landbruk. Norge og Danmark.

For det første merker vi oss at forskjellen mellom relativ og absolutt tillit er liten for begge landene samlet. For det andre er det den absolutte tilliten som er høyest i Danmark, mens det i Norge er den relative tilliten som er størst. Forskjellen mellom relativ og absolutt tillit blir derimot markert når en ser på gruppen av økoforbrukere, og spesielt gjelder dette for Norge. Forskjellen i gjennomsnittsverdi mellom absolutt og relativ tillit er 1.2 for norske økoforbrukere, mens forskjellen for danske økoforbrukere er 0.6. Med andre ord så har norske økoforbrukere vesentlig høyere tillit til norsk landbruk når de blir bedt om å sammenligne med forholdene i utlandet (relativ tillit), samtidig som de uttrykker en viss kritikk til norsk landbruk i seg selv. Til tross for at norske økoforbrukere mener at det er grunn til å rette en viss kritikk mot det norske landbruket, så er det norske landbruket langt å foretrekke framfor landbruket utenfor nasjonens grenser. Satt på spissen kan man si at i valget mellom to

11. For begge tillitsvariablene går verdiene fra 1 (lav tillit) til 12 (høy tillit).

«onder» – norsk konvensjonelt eller utenlandsk matproduksjon – velger norske økoforbrukere, på samme måte som de konvensjonelle forbrukerne, norsk landbruk. Tendensene er også de samme for forbrukerne i Danmark, men ikke så markant. I tillegg er nivået på tilliten betydelig høyere i Norge enn i Danmark. Sammenlignet med danske økoforbrukere, ser de norske en vesentlig større forskjell mellom nasjonalt og utenlandsk konvensjonell landbruksproduksjon.

Forskjellen i absolutt tillit mellom økoforbrukere og konvensjonelle forbrukere er signifikant for begge de to landene, og viser at økoforbrukerne har en mer kritisk holdning til nasjonalt landbruk enn de konvensjonelle forbrukerne.¹² Analysen viser altså at for norske forbrukeres vedkommende, er sammenhengen mellom forbruk av økologisk mat og tillit til nasjonalt landbruk noe mer kompleks enn for Danmarks vedkommende. Dette betyr ikke at resonnetet som ligger til grunn for modellen er feil, men snarere at resultatene er med på å forsterke bildet av hvilken betydning tillit til nasjonalt landbruk har for forbruket av økologisk mat.

Matskandaler skaper refleksive forbrukere

Som vist her har norske forbrukere høyere tillit til det nasjonale landbruket enn det danske forbrukere har, selv om forbrukerne i begge de to landene har høyere tillit til sitt nasjonale landbruk enn til landbruket i andre land. Det kan altså synes som om danske forbrukere i større grad har satt spørsmålsteget ved tilliten til dansk matproduksjon enn det de norske forbrukerne har gjort. Ifølge Giddens (1997) er tillit noe vi sjelden reflekterer over, den er mer eller mindre bevisst. Dette er i tråd med Lagerspetz (1996) som hevdet at en manglende bevissthet om at det eksisterer et tillitsforhold kanskje er det sikreste tegnet på at man har tillit. Dette tatt-for-gitte tillitsforholdet betinger at man er født inn i et samfunn av tillit, og ikke av mistillit. At dette er tilfelle både for Norge og Danmark er det vel all grunn til å hevde. Forhold knyttet til miljø, matbåren smitte og dyresykdommer som BSE kan altså ha aktivisert en slik bevissthetsprosess hos danske forbrukere. I Norge har vi i større grad vært forskånet fra problemer knyttet til matbåren smitte og alvorlige dyresykdommer, og dermed har man ikke fått den samme prosessen her som i Danmark.

Dette er også i tråd med Becks (1992) tese om at de negative bieffektene av industrialiseringen fører til en mer *refleksiv* opinion. Framveksten av økologisk produksjon er en motreaksjon på industrialiseringen av det konvensjonelle landbruket, og det er også all grunn til å tro at forbruket av økologisk mat i stor

12. ANOVA f-test; Norge $p=.001$ og Danmark $p=.000$

grad skyldes en slik motreaksjon. De ulike matskandalene som har rammet europeiske land de senere årene, er altså faktorer som bidrar til en slik bevisstgjøringsprosess. Økologisk mat blir forbrukernes valg for å unngå problemer skapt av moderne landbruksproduksjon (Murdoch og Miele 1999), og for refleksive forbrukere blir kanskje mat det mest sentrale området, i og med at det her dreier seg om hva man vil putte i kroppen (DuPuis 2000).

De største markedene for økologisk mat finner vi i dag i Tyskland, Storbritannia, Danmark og Frankrike, og av disse landene er det markedet i Storbritannia som vokser raskest (Morgan and Murdoch 2000). Veksten i forbruk av økologisk mat reflekterer at en økende andel av forbrukerne er opptatt av mattrygghet, i tillegg til de negative miljømessige effektene av moderne konvensjonelt landbruk (Klonsky 2000, Allen og Kovach 2000). Matskandaler, som BSE, har hatt en direkte effekt for etterspørselen etter alternativt produsert mat de senere år (Gilg og Battershill 1998). Alle de fire landene som har den største andelen økologisk forbruk, har vært rammet av BSE. Schifferstein og Ophuis (1998) har gått gjennom flere studier av motivasjon for økologisk forbruk i Europa og USA, og finner at en fellesnevner er at bekymringen for egen helse er en viktigere faktor for forbruk av økologisk mat enn bekymringer for miljøet. I en tidligere studie (Storstad 2000) finner jeg at det i Norge synes å være motsatt; hensynet til miljøet veier tyngre som argument for å kjøpe økologisk mat enn hensynet til egen helse. Dette samsvarer med funnet ovenfor, at en større andel av norske forbrukere har tillit til norsk, konvensjonelt landbruk. Samtidig er det vanskelig å skille miljø og helse helt fra hverandre som argumenter. I og med at økoforbrukeren har et mer helhetlig syn, vil nok mange av disse hevde at det som er bra for naturen, er bra for meg.

Generelt sett er det slik at en vesentlig større andel av forbrukerne er opptatt av egen helse enn av miljøet (Storstad 2000, 1999b). Det vil igjen si at jo større andel av forbrukerne som kjøper økologisk mat, desto viktigere vil helse være som motivasjonsfaktor. Når forbruket er så lavt som det er i Norge, kan det i hovedsak skyldes at man ikke har nådd den gruppen av forbrukere som i første rekke er opptatt av egen helse. For å nå disse forbrukerne vil tilstedeværelsen av matrisikoer som BSE og salmonella bli viktige som motivasjonsfaktorer.

I Danmark har det økologiske landbruket kontinuerlig drøftet sitt forhold til det konvensjonelle landbruket, og har i stor grad greid å sette dagsorden for den danske landbruksdebatten (Flø 2002). Det samme kan vanskelig sies om forholdene i Norge, hvor hovedinntrykket ikke er en polarisert offentlig debatt. Om dette skyldes at sentrale aktører innenfor landbruket har søkt å unngå en situasjon hvor det konvensjonelle landbruket får et B-stempel, eller om forholdene i det konvensjonelle landbruket i Norge er av en slik karakter at muligheten for en slik polarisert debatt er vanskeligere enn i Danmark, vet man vel ikke.

Et annet forhold som skiller Norge og Danmark er at det norske landbruket, med få unntak, produserer for et innenlandsk marked, mens det danske landbruket er eksportrettet. Importrestriksjonene er sterke i Norge, og dette er en politikk som både det konvensjonelle og det økologiske landbruksmiljøet har en interesse av å videreføre. Åpnes det i større grad for import av matvarer, vil både økologiske og konvensjonelle produsenter møte en sterk priskonkurranse. Samtidig vil forbrukerne møte flere utenlandske matvarer i butikkhyllene, som de må ta stilling til.

Litteratur

- Allen, P. og M. Kovach (2000): «The capitalist composition of organic: The potential of markets in fulfilling the promise of organic agriculture», i *Agriculture and Human Values* Vol.17, no. 3, s. 221–232.
- Beck, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: Sage.
- Berg, L. (2000): *Tillit til mat i kugalskapens tid*, Rapport 5-2000, Lysaker: Statens institutt for forbruksforskning.
- Bjørkhaug, H. og O. Storstad (2001): *En komparativ studie av økologisk forbruk i Norge og Danmark*, Rapport 2/01, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Bjorkum, E., M. Lien og U. Kjærnes (1997): *Kjøtt, forbrukeroppfatninger og offentlig debatt. En litteraturstudie*, Rapport nr. 3/97, Lysaker: Statens Institutt for Forbruksforskning.
- Dalen, E. (1997): *Telefonundersøkelse om kunnskap om og holdninger til mattrygghet*, Oslo: Markeds- og Mediatitutttet.
- Dalen, E. (1998): *Kjennskap og holdninger til norsk landbruk*, Oslo: Markeds- og Mediatitutttet.
- DuPuis, E. M. (2000): «Not in my body: rBGH and the rise of organic milk», i *Agriculture and Human Values* Vol 17, No. 3, s. 285–295.
- Flø, B. E. (2002): *Dansk økologisk landbruk. Samarbeid eller konflikt versus økologisk integritet*, Rapport 5/02, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Giddens, A. (1984): *The Consitution of society. Outline of the Theory of Strukturation*, Cambrigde: Polity Press.
- Giddens, A. (1997): *Modernitetens konsekvenser*, Oslo: Pax Forlag.
- Gilg, A. W. og M. Battershill (1998): «Quality farm food i Europe: a possible alternative to the industrialised food market and to current agri-environmental policies: lessons from France», i *Food Policy*, Vol 23, no. 1, s. 25–40.
- Heslop, L. A. og M. Wall (1986): «Two views of the world: differences between men and women on percetions of countries as producers of consumers goods», i *Proceedings of the Annual Conference of the Administrative Sciences Association of Canada*.
- Juric, B. og A. Worsley (1998): «Consumers' attitudes towards imported food products», i *Food Quality and Preference* Vol 9, no. 6, s. 431–441.
- Klonsky, K. (2000): «Forces impacting the production of organic foods», i *Agriculture and Human Values*, Vol. 17, no. 3, s. 233–143.
- Lagerpetz, O. (1996): *The tacit demand: A study in trust*, Åbo: Filosofiske Institusjonen.
- Landbrugsraadet 2000: *Tal om landbruget 2000*, København: Landbrugsraadet.
- Luhmann, N. (1979): *Trust and Power*, Chichester. Wiley.
- Luhmann, N. (1988): «Familiarity, Confidence; Trust: problems and Alternatives», i D. Gambetta (ed.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford: Blackwell.
- Morgan, K. og J. Murdoch (2000): «Organic vs. conventional agriculture: knowledge, powe and innovation in the food chain», i *Geoforum* Vol 31 s. 159–173.

- Murdoch, J. og M. Miele (1999): «Back to nature»: Changing «Worlds of production» in the food sector», i *Sociologica Ruralis* Vol 39 no 4 s. 465–483.
- Nishina, S. (1990): «Japanese consumers: introducing foreign products/brands into the Japanese market» i *Journal of Advertising Research*, no. 2, s. 35–45.
- Nygård, B. og O. Storstad (1998): «De-globalization of Food Markets? Consumer Perceptions of Safe Food: The case of Norway», i *Sociologica Ruralis*, Vol. 38, no. 1, s. 35–53.
- Schifferstein, H. N. J. og P. A. M. Ophuis (1998): «Health-related determinants of organic food consumption in The Netherlands», i *Food Quality and Preference*, Vol 9, no. 3, s. 119–133.
- Statistisk Sentralbyrå 2000: *Jordbruksstatistikk 1998*, Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Storstad, O. (1999a): *Medias konstruksjon av risiko. Mediapåvirkning på matområdet*, Paper no. 3/99, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Storstad, O. (1999b): «Betydningen av forbrukertillit i det norske matvaremarkedet», i *Sosiologisk Tidsskrift* Vol. 7, nr. 4 s. 285–303.
- Storstad, O. (2000): «Økoforbrukeren spiser for naturens beste», i *Landbruksøkonomisk Tidsskrift* Vol 17, nr. 4, s. 17–30.
- Storstad, O. (2001a): *Kugalskap i media. Effekter på forbrukertillit*, Notat 1/01, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Storstad, O. (2001b): *BSE and the effects on consumer trust in a BSE-free country*, Paper 3/01, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Storstad, O. og A. Haukenes (2000): *Forbrukeroppfatninger om mat og risiko. Resultater fra en spørreundersøkelse*, Rapport 10/00, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Wandel, M. og A. Bugge (1993): *Til bords med forbrukerne. Forbrukernes ønsker og prioriteringer på matområdet i 90-årene*, Rapport nr. 2/97, Lysaker: Statens Institutt for forbruksforskning.

Artikel 6

Foundations of production and consumption of organic food in Norway: Common attitudes among farmers and consumers?

Oddveig Storstad and Hilde Bjørkhaug
Centre for Rural Research, Trondheim, Norway

Accepted in revised form June 15, 2002

Abstract. In Norway, the production and consumption of organic food is still small-scale. Research on attitudes towards organic farming in Norway has shown that most consumers find conventionally produced food to be “good enough.” The level of industrialization of agriculture and the existence of food scandals in a country will affect consumer demand for organically produced foods. Norway is an interesting case because of its small-scale agriculture, few problems with food-borne diseases, and low market share for organic food. Similarities between groups of consumers and producers of food, organic and conventional, when it comes to attitudes concerning environment, use of gene technology, and animal welfare have implications for understanding market conditions for organically produced food. The results of our study indicate that organic farmers and organic consumers in Norway have common attitudes towards environmental questions and animal welfare in Norwegian agriculture. Conventional farmers have a higher degree of agreement with the way agriculture is carried out today. Unlike organic farmers and consumers, conventional farmers do not see major environmental problems and problems with animal welfare in today’s farming system. But like the organic farmers and consumers, and to a stronger degree than conventional consumers, conventional farmers renounce gene technology as a solution to environmental problems in agriculture. These results are discussed in relation to their importance for the market situation for organically produced foods.

Key words: Agriculture, Animal welfare, Environment, Food consumption, Gene technology, Organic

Oddveig Storstad is a sociologist and a senior researcher at the Centre for Rural Research in Trondheim, Norway. She has published a number of papers and articles on Norwegian food system, food culture, consumer trust, consumer attitudes and behaviour, and the market for organic food.

Hilde Bjørkhaug is a sociologist and researcher at the Centre for Rural Research in Trondheim, Norway. She has done a number of publications on both production and consumption of organic food, and is working on a doctoral thesis on development and survival-strategies among farmers.

Introduction

Germany, Great Britain, Denmark, and France are regarded as big markets for organic food in Europe, and Britain has the most rapidly growing market for organic food¹ (Morgan and Murdoch, 2000). The Food and Agriculture Organization of the United Nations estimates that in the year 2010, between 10 and 30% of the agricultural area in Europe will be used to produce organic food. And in the US, organically produced foods have become one of the fastest-growing segments of the food industry (Allen and Kovach, 2000). Despite the rapid increase of organic food production, the market share of organically produced food is still quite low in most European countries. The largest market is that of fresh milk. In Denmark, organically produced milk has a market

share of 20–25%, while organic beef has a market share of only 2% (Anon, 1999). There is reason to believe that the price differences between conventionally produced and organically produced beef² is the main reason why the market share of beef is so much lower than that of fresh milk. Despite the fact that organically produced foods account for less than 2% of the food market in many countries, organic farming gets a lot of attention, both from the media and, not least, from the politicians.

In Norway, the production and consumption of organic food still is small scale, but the authorities have decided on a national Plan of Action for the development of organic agriculture. Their aim is to use 10% of the agricultural area to produce organic food in the year 2010.

Today, around 2% of the Norwegian agricultural

area in use is organic. For all products, supply is exceeding demand. Consumption of organically produced food is also low in Norway compared with many other European countries. While about 3% of the fresh milk sold in Norway is organically produced, 20–25% of the fresh milk sold in the neighboring country Denmark, is organically produced. A recently conducted study concluded that the share of organic consumers is 15% higher in Denmark than in Norway (Bjørkhaug and Storstad, 2001). Research on attitudes towards organic farming in Norway has shown that most consumers find conventionally produced food “good enough,” and this is one of the main reasons why Norwegian consumers do not choose organic (Storstad, 2000, 2001; Bjørkhaug and Storstad, 2001).

Organic agriculture can be viewed as a criticism of mainstream conventional farming with its increasing industrialization. The pioneers of organic farming have not been willing to compromise with regard to the environment. Organic and conventional farmers have different choices regarding production method, and it is likely to expect the two groups of farmers to have different attitudes regarding environmental questions. Built upon the same argumentation as for production, we can argue that consumption of organically produced food might also be a result of a criticism of an increasing industrialization of conventional agriculture. We wonder whether the motivation factors are similar for both production and consumption of organic food. The study reported here explores the connection between attitudes concerning the environment, use of genetic engineering, and animal welfare among producers and consumers of organic food. An empirical comparison of producers and consumers should be of interest especially, since a common set of attitudes among organic farmers and consumers may be an important element for explaining the (potential) market for organically produced food. In the end of this article, we discuss our findings in relation to both the market situation and implications for organic agriculture policy.

Small-scale conventional agriculture

Maintaining a decentralized population structure is a political objective in Norway. The agricultural policy has been, and still is, a very important element in attaining this goal. The agricultural sector, therefore, draws relatively high subsidies from government budgets. Norway has one of the most comprehensive systems of agricultural subsidies in the world. However, in the last decade, there have been cuts in the subsidies for farming, with the objective of making agriculture more cost-efficient. This shift in policy

is partly a consequence of WTO agreements, and partly a result of a changing domestic political climate. Another important consequence of the WTO agreements and the next negotiation in WTO is that Norway must be prepared to loosen up its protectionist import policy towards agricultural products. The tariff rates will be reduced, and domestic production will meet competition from imported products. Today, almost all dairy products and meat consumed in Norway are domestically produced. Norwegian farmers and the food industry must prepare for a new situation in which they have to compete with products from other countries on the domestic market. The main challenge will be to meet competition on prices. Food prices are high in Norway compared with our neighboring countries Sweden and Denmark. The policy for a more cost-efficient agricultural production is, therefore, to attempt to lower food prices for the consumer. As a result of this political goal, the VAT on food products was lowered from 24% to 12% in 2001.

Small farms scattered all around the country characterize the structure of agriculture in Norway. There has been a decline in the number of farms since the Second World War. In 1949, there were 213,441 farms in Norway, in 1979, 125,302 and in 1999, 77,740 (Statistics Norway, 2002). Despite the decline in numbers of farms, there has been an increase in total agricultural area in use in the same period. The average agricultural area in use has increased from 7.7 hectares in 1979 to 13.5 hectares in 1998 (Statistics Norway, 2000). Twenty percent of the Norwegian farms have more than twenty hectares of agricultural area in use, and of those farms only eight percent have more than fifty hectares of agricultural area in use (Statistics Norway, 2000). An average Norwegian dairy farmer has 13 cattle.

Over the last two decades, organic farming has been growing in Norway, but the number of organic farms is still lower than neighboring countries like Denmark and Sweden (Michelsen, 2001). In 1986, 19 farms were Debio-approved³ for organic production. In 1997, the number was 1316 farms and by December 31, 2001, 2099 farms were included in the Debio-arrangement.⁴

Microbial contamination of food is very low in Norway. There are only a few cases of illness caused by unsafe food each year. In general, Norwegian consumers do not need to worry about getting sick from salmonella or other microbes. Norway is also one of the European countries where there have been no cases of BSE, and an EU report about the Norwegian situation states that “it is highly unlikely that domestic cattle are infected (clinically or pre-clinically) with the BSE agent” (EU Commission, 2000: 39). Studies

have shown that Norwegian consumers regard domestically produced food as safe, and put great trust in Norwegian agriculture and food control and in food products (Dalen, 2000; Storstad, 2000, 2001; Nygård and Storstad, 1998; Bjørkhaug and Storstad, 2001). The director of the Norwegian Animal Health Authority claims that the reason why Norway has relatively safe food and few problems with animal communicable diseases mainly has to do with two factors: One is the fact that import of animals and meat is strictly regulated in Norway, the other is that farms are small and geographically scattered (Liven, 2001).

So far, genetically modified organisms are not used in Norwegian agriculture, and are strictly forbidden in the production of organic food. In the food market, products containing more than 2% of genetically modified material are required by law to be labeled. So far, there are no (known) products containing genetically modified organisms on the Norwegian food market. Genetic engineering can be characterized with the Face of Janus (Heggem, 2000). On the one side it is seen as the technology of hope, an environmentally friendly technology giving hope for sustainable development. On the other side, the technology is viewed as a technology of fate, a sneaking mechanization of nature and human beings. This gives room for insecurity about what technology is and can be (Brekke, 1995). People associate genetic engineering with risk. Studies show that people respond differently to what they consider to be a useful risk to take. Genetically modified foods are so far considered as useless among the majority of Norwegian consumers, while gene technology related to health and medicine seems easier to accept (Heggem, 2000; Nygård and Almås, 1996). Studies of Danish, German, and British consumer attitudes regarding genetically modified foods show that the more favorable attitudes the consumers hold towards nature, the more risks they associate with the use of genetic modification in food production (Bredahl, 2000). For these consumers, high perceived risk leads to a lower consumer acceptance of genetically modified food (Bredahl, 2000). Norwegian farmers are also skeptical towards biotechnology. Brandth and Bolsø (1992) studied farmers' attitudes on ethical implications of genetic engineering in agriculture. They found a common skepticism of bio-technological developments among the farmers. The skepticism was first and foremost related to a fear of increased rationalization of agriculture. These studies support an understanding of the Norwegian farmers as being genuinely skeptical towards both increasing industrialization and the introduction of new technology such as modern biotechnology.

"Natural" and "unnatural" food

Previous research on Norwegian farmers has shown that organic farmers are concerned about nature and protection of the environment to a higher degree than conventional farmers. Organic farmers want to produce "healthy" and "fresh" food in a "natural" way (Bjørkhaug and Flø, 1999a; Flø and Bjørkhaug, 1999). Analyses have also shown that conventional producers emphasize economic profit to a greater extent than organic producers do. The conventional producers also expressed a feeling of obligation to take over the farm on allodial privileges: "They had no other choice than to become farmers." Part of the explanation of the differences between organic and conventional farmers on this issue was the fact that more conventional farmers grew up on the farm they run today (near 80% on conventional, 50% on organic farms). According to the same studies, an interest in nature, environment, and cultivating land was what organic farmers valued highest as a reason for farming. Conventional farmers valued living in a rural district and owning and managing an agricultural property higher than they valued an interest in nature. Owning and managing an agricultural property seemed to be just as important for conventional farmers as an interest in the environment was for organic farmers (Bjørkhaug and Flø, 1999a; Flø and Bjørkhaug, 1999).

Fairweather (1999) goes through several studies from different countries, and finds that the concern for the environment seems to be a common motivation factor for starting organic farming independent of nationality. But there are of course other factors of significance, such as food safety (which in many cases will be linked to concerns for the environment) and economic incentives. Studies from Canada (Hall and Mogyorod, 2001) and Denmark (Michelsen, 2001) show that organic farmers mention a combination of motivation factors, but in both studies the environmental concerns are the most important factor. As Fairweather (1999) shows in his study of farmers in New Zealand, there are multiple sets of reasons for becoming an organic farmer, and he identifies different types of both organic and conventional farmers. Among organic farmers there are at least four types: Organic hopefuls, Frustrated, Pragmatic, and Committed (Fairweather, 1999: 59). Vartdal (1993) grouped Norwegian organic farmers in two main groups: Cosmopolitical organic farmers who had a strong ideological orientation (based on the ideas from anthroposophy or eco-philosophy). It was in this group that she found the innovators or pioneers of organic farming. The second group was locally oriented farmers who wanted to reform or adjust the

conventional farming practice, but their ideological orientation was not as strong as the ideological orientation among cosmopolitical organic farmers was. It is this last group of farmers that has increased in numbers during the last couple of years. There is also reason to believe that some of this increase in supply of organic food is consumer-driven, as farmers impose upon consumers' concerns for the environment and food safety.

There is, of course, a strong relationship between society and nature when it comes to both producing and consuming food (Vos, 2000). The foods we eat are both created by humans and "given" by nature. This relationship is powerfully demonstrated by the history of BSE, and is also present in most other cases concerning food and risk. Organic farming has been brought into this discussion as a solution to the many problems brought about by the industrialization of agriculture. According to Beck (1992), the negative side effects of industrialization have made the public more reflexive, and it is reason to believe that increased consumption of organically produced food is a result of consumers becoming more reflexive. That is to say that food scares like BSE, and public awareness of potential risks like salmonella, pesticides, and genetically modified food, are contributing factors in a reflexive process among groups of consumers. DuPuis (2000: 289) argues that food is a particularly important focus for reflexive consumers, since food consumption is a negotiation about what a person will, or will not, let into his or her body. Our point of departure is that both consumption and production of organic food are results of reflexive processes within groups of consumers and producers. That is to say, concern for the environment, welfare of the animals, and/or health are the most important reasons for both buying and producing organic food.

Organic versus conventional food is a part of a broader discussion about the social-natural debate in environmental sociology.⁵ If we do not respect nature, nature will strike back; nature has an intrinsic value in itself that is inviolable. The opposite position is that we can use nature to fulfill our needs, even if we need to control nature. We can regard these two positions as "extremes" on a dimension: natural agriculture/food – unnatural agriculture/food. Organic farming would be regarded as a far more natural way of producing food than conventional farming. BSE was "nature beating back" and genetically modified food is fiddling with nature (Irwin, 2001). For consumers, organic food becomes their hope to avoid the problems created by modern agriculture's hunt for efficiency and low prices (Murdoch and Miele, 1999). However, conventional agriculture is not a homogeneous category. Conventional farming can be more or less industrialized. As

described above, conventional agriculture in Norway consists of small farms and is in most cases quite different from conventional farms on the continent. The term "conventional farming" has mixed usage in Norway (Flø, 2000). To name all kinds of non-organic agriculture as conventional is too narrow, because a lot of non-organic farmers don't regard themselves as conventional in the same way as conventional farming is understood. This applies especially for small-scale farmers, who represent a substantial part of the Norwegian farm structure. Consumers' picture of a small scale Norwegian agriculture is affecting their view of the gap between the conventional and the organic way of production. This influences consumers' (lack of) motivation for buying organic food.

Data and method

Data used in this study are survey data from representative samples of Norwegian consumers, organic farmers, and conventional farmers.

The consumer survey consists of 967 respondents over the age of 20, and was collected in the autumn of 1999. The survey was carried out by mail, and one reminder about the survey was sent out. The sample was drawn from the national telephone directory, which covers 97% of all of the Norwegian households. The letter accompanying the questionnaire encouraged the person over the age of 18 in the household, who had the most recent birthday, to answer the questionnaire. This was done to ensure a better gender distribution. From a randomly drawn sample of 2930 persons we got a response rate of 33%. To ensure the reliability of the final sample, we analyzed the representativity compared to the Norwegian population. We could not prove that the sample was skewed on demographic variables such as gender, age, and education (Storstad and Haukenes, 2000). Like with any other survey, it is not possible to evaluate whether the subject of the survey has led a group of more "interested" respondents to answer. The survey was not specifically about organic food and consumption, but more generally about consumer perception of risk in food. We have used the respondents' answers of how often they buy organically produced food to divide the sample of consumers into one group of organic consumers and one group of conventional consumers. As mentioned earlier, the consumption of organic food is low in Norway, and our data shows that only 6.2% eat organic food at least once a week.⁶ This group of consumers will be defined as "organic consumers." The reason for such a strict definition is that this is the only group where we find persons who are conscious organic consumers. That is to say

that this group of 55 consumers actively seeks organic alternatives when they are buying food. The rest, 912 respondents, will be referred to as “conventional consumers.”

The farmer data consists of two surveys from the spring of 1999, one representative sample of 439 organic farmers and one representative sample of 383 conventional farmers. Both surveys were carried out by mail, and one reminder was sent to the farmers. The questionnaires were almost the same, including a specific part on organic farming for the organic sample, and similarly a specific part on conventional farming for the conventional sample. A sample of 744 organic farmers was drawn from Debio's⁷ register of organic farms in Norway. This was approximately 50% of all organic farms at that time. From the sample we got a response rate of 59%. A sample of 745 conventional farmers was drawn from the production register⁸ of farms in Norway, approximately 1% of all Norwegian farms. From this sample we got a response rate of 51%. The sample of conventional farmers were controlled for representativeness compared to Norwegian farms as a whole on farm related variables and on demographic variables of the farmers (Bjørkhaug and Flø, 1999b). The sample was judged to be representative of Norwegian conventional farmers. There is no present information on demography of organic farmers in Norway, but the sample is judged to be true compared to other studies of organic farmers in Norway and neighboring countries. We have compared our data to available statistics on organic farms, and our sample seems representative in that respect. The purpose of the farmer studies was to get information about different aspects of production and motives for the production. The survey consisted of questions related both to technical matters and attitudes concerning the production.

In this article, we are analyzing a set of questions, or more correctly, a set of claims,⁹ that was asked in all three questionnaires. These claims will be used to measure the attitudes of the farmers and the consumers towards how Norwegian agriculture treats the environment and animal welfare, to examine if there are any differences and similarities between organic/conventional farmers and organic/conventional consumers. The claims we asked the respondents to evaluate are related to, and relevant for, Norwegian agriculture today. The issues we are handling should be well known to most people because of the public debate on agriculture and food production, and people's own experience.

Padel (2001) points out that motivations for organic farming are either farm related or personal (e.g., attitudes). In this study, we examine only the personal motivational factors, and the reason for that is simple:

Our attempt is to compare with consumers' motivations for buying organic food, and a relatively small number of consumers have a farm. As mentioned in the introduction, such a comparison of producers and consumers has not been done earlier. With identical questions, we have a special opportunity to explore differences and similarities between those who choose organic and those who do not.

Women and people with higher education – the pioneers

We begin the analysis with two tables that show the distribution of traditional background variables (gender, age, and educational level) for the two samples of consumers and producers. Table 1 shows the consumer analysis.

The two groups of consumers are statistically significantly different regarding both gender and educational level. There are no age differences between the two groups of consumers. There is a higher percentage of women than men in the group of organic consumers, and the level of education seems to be higher in this group.

Analyses (not shown in the table) also indicate that there is no statistical correlation between organic consumption and income, and there is no evidence of a higher consumption of organic food among urban residents than among people living in rural areas. The lack of statistical significance between the traditional background variables (except gender and education) can be regarded as an indication that attitude variables are important factors to explain why some consumers buy organically produced food while others do not. Table 2 shows the same analysis done on the farmer samples.

As we can see from Table 2, gender, age, and educational level are different in the two groups of producers. The number of female farmers is almost the twice the number in the sample of organic farmers than in the conventional sample. These two introductory analyses indicate that we can claim that being a woman might increase the probability for both buying and producing organic food.

We also have reason to believe that the production is reorganized from conventional to organic when the younger generation takes over the farm from their parents. This results in a younger population of organic farmers than of conventional farmers, and can probably explain most of the age difference between organic and conventional farmers shown in Table 2.

To a large extent, the educational level of the farmers differs between organic and conventional

Table 1. The connection between gender, age, and education and consumption of organically and conventionally produced food.

	Organic consumers	Conventional consumers	Sign.
Gender			
Men	32%	50%	$\chi^2 = 7.228$
Women	68%	50%	$P = 0.007$
	100%	100%	
	(n = 54)	(n = 816)	
Age (mean)	46 years	48 years	F = 0.891
	(n = 53)	(n = 809)	$P = 0.346$
Education			
Primary school (9 years)	9%	25%	$\chi^2 = 13.723$
Secondary school (+1–3 years)	35%	41%	$P = 0.003$
University/college (1–4 years)	30%	21%	
University/college (4 years+)	26%	13%	
	100%	100%	
	(n = 54)	(n = 817)	

Table 2. The connection between gender, age, and education and production of organically and conventionally produced food.

	Organic farmers	Conventional farmers	Sign.
Gender			
Men	80%	89%	$\chi^2 = 11.725$
Women	20%	11%	$P < 0.001$
	100%	100%	
	(n = 416)	(n = 369)	
Age (mean)	46 years	49 years	F = 14.232
	(n = 407)	(n = 362)	$P < 0.000$
Education			
Primary school (9 years)	10%	20%	$\chi^2 = 44.626$
Secondary school (+1–3 years)	53%	63%	$P < 0.000$
University/college (1–4 years)	23%	13%	
University/college (4 years+)	14%	4%	
	100%	100%	
	(n = 416)	(n = 366)	

farmers. The group of organic farmers has a significantly higher educational level than conventional farmers have. According to innovation theory, the pioneers of organic farming are better educated than late adopters are (Padel, 2001) and there is reason to expect these differences to diminish in the future. Our results correspond with results from several other

studies, especially when it comes to organic farmers being younger and more highly educated than their conventional colleagues (e.g., Tovey, 1997; Lockeretz, 1997). We have not found studies that have examined the significance of gender, and Padel (2001) confirms this lack of studies on organic farming and gender.

Table 3. Mean values of claims on Norwegian agriculture's treatment of the environment, animal welfare, and gene technology grouped by organic and conventional consumers and farmers.¹¹

	Organic consumers	Organic farmers	Conventional consumers	Conventional farmers
On the whole, Norwegian agriculture is environmentally friendly	3.06	3.02	2.52	1.93
Agricultural use of chemicals will after some time cause serious environmental damage	1.49	1.54	1.82	2.66
The environmental criticism directed towards Norwegian agriculture is just	2.09	2.52	2.64	3.67
Gene technology may solve future environmental problems in agriculture	4.21	4.57	3.88	4.26
There has to be a fundamental adjustment in production methods to bring agriculture and the nature into balance	1.89	1.94	2.42	3.26
Agriculture does not damage the environment as much as industry does	2.84	2.60	2.45	1.82
Existing husbandry is satisfactory for animal welfare	3.15	2.89	2.54	1.89
All animals should have the possibility to be Outdoors	1.36	1.47	1.52	2.03
Free-range animals are happier than animals in pens	1.40	1.49	1.52	2.00

Do attitudes matter?

In the following section, we examine whether there are similarities between the different groups of farmers and consumers regarding attitudes towards environment, animal welfare, and gene technology (in Norwegian agriculture). Table 3 shows the average values on the claims concerning Norwegian agriculture. The respondents were asked to assign values scaled from 1 if they totally agreed with the claim to 5 if they totally disagreed.¹⁰

Table 3 shows the statistical differences between the four groups. We also controlled for statistical differences between the groups, organic farmers versus conventional farmers, organic consumers versus organic farmers, etc. In the following paragraphs, we sum up the main findings of the analysis.

Organic farmers and *conventional farmers* differ significantly on all variables. Organic farmers are generally more critical of the environmental and animal welfare status of Norwegian agriculture than are the conventional farmers.

Organic consumers and *conventional consumers* also answered differently on most of the variables. An exception is when organic consumers to a higher degree than conventional consumers disagree in the claim, "Existing husbandry is satisfactory for animal welfare," but do not differ in the opinion that "All animals should have the possibility of being outdoors," and "Free-range animals are happier than animals in pens." This result coincides with other studies of Norwegian consumers that show that Norwegian consumers generally are very satisfied with Norwegian

agriculture (Nygård and Storstad, 1998; Storstad, 2001; Bjørkhaug and Storstad, 2001). Free-range animals do not represent an ideal situation for these consumers, rather it is the real picture they have of Norwegian agriculture.

Conventional consumers are more critical of the environmental status of Norwegian agriculture than *conventional farmers*. There are significant differences between the two groups on all variables, but when it comes to gene technology the pattern changes. Consumers are *less* negative than the farmers are about the use of gene technology for solving environmental problems in agriculture. This very interesting finding will be commented on later in the article.

When looking at differences between *organic consumers* and *organic farmers*, we find that organic farmers and organic consumers do *not* differ significantly on most variables. The exception is the claim, "The environmental criticism directed towards Norwegian agriculture is just," where organic consumers agree to a higher degree than organic farmers do. Organic farmers, on the other hand, are more critical of the claim, "Gene technology may solve future environmental problems in agriculture" than organic consumers are. Again we find that farmers are more critical of the use of gene technology. Within the rules of organic farming, there is a total rejection of genetic engineering. It is, therefore, not very sensational that we found a heavy disagreement among organic farmers towards this claim.

In general, there are similar attitudes among organic farmers and organic consumers, but that is not the case for conventional farmers and conven-

tional consumers, where we find significant differences in attitudes. Conventional consumers are more critical of Norwegian agriculture than the farmers themselves when it comes to environmental questions and questions concerning animal ethics. The explanation may be of methodical character. An implication of the difference between conventional farmers' and consumers' attitudes can be to claim that consumers are more critical of conventional farming than they have reason to be. But this also assumes that we recognize the answers of the conventional farmers as reflecting "the objective reality" of Norwegian agriculture. Our methodical interpretation of the differences between farmers and consumers is that conventional farmers have a need to defend their own way of producing food. They are a part of that same agriculture they are being asked to criticize in the questionnaire. In addition, there is reason to believe that conventional farmers put a more concrete construction in their replies than consumers do. By that, we mean that a conventional farmer will have a problem answering the questions (claims) in general terms, because they will relate the questions to their practice and to regulations. Take the claim, "Agricultural use of chemicals will, after some time, cause serious environmental damage" as an example: It is obvious that environmental damage depends on the amount and kind of pesticides used. The regulations for use of pesticides in agriculture are set to prevent environmental damage and contamination of food that are injurious to health. A conventional farmer may therefore interpret the claim as "given that farmers follow the regulations for use of pesticides; agricultural use of chemicals will *not*, after some time, cause serious environmental damage."

On all variables, we find the pattern that organic consumers are the most critical of the environmental status and animal welfare in Norwegian agriculture, followed by organic farmers and conventional consumers, while conventional farmers are the least critical of these issues. Here we need to look carefully at the scores of the variables and be aware of the fact that conventional farmers are not totally uncritical of either environmental questions or animal welfare in agriculture.

Motivation for producing and consuming organic food

In order to see which attitudes towards environmental issues in agriculture influence organic consumption and farming most, and in what way, we constructed three indexes based on the claims we analyzed above.

The indexes are constructed after correlation analyses of the claims. Results from these analyses gave us a basis for building an *environment* variable based on all the variables involving environment-related issues.¹² The variables all correlated on acceptable levels to be included in an aggregated measure of attitudes on environmental questions of Norwegian agriculture. The additive index was standardized back to five values. In the correlation analysis, the *genetic engineering* variable stood out from the others, making it a separate dimension. The genetic engineering variable is used in its original form¹³ with five values. An *animal welfare* variable was constructed of the variables concerning animal welfare in the same manner as for the *environment* variable. Three claims were added in the index,¹⁴ and the variables were standardized back to five values. We find all three attitude variables to be reliable for the purpose of our analysis.

We used the indexes in binary logistic regression analyses. Two different models were developed: one on organic consumption and another on organic farming. Together with the attitude-variables,¹⁵ gender, age, and educational level were used as background variables. These variables have been shown in other studies to have an effect on attitudes towards the environment. Young people, women, and people with higher education tend to be more concerned about the environment than others (Hofrichter, 1991, in Seippel, 1995). Seippel (1995) shows in his studies that these groups have a greater willingness to renounce material benefits for the environment's sake and we saw in the previous analysis that both gender and education were associated with organic consumption. The analysis showed that the number of female consumers and consumers with higher education was higher in the organic sample.

Table 4 shows the equation where organic consumption is dependent variable valued 1 if organic consumption, else 0 and gender, age, and education and attitudes on environment, genetic engineering, and animal welfare are independent variables.

The gender effect disappears when we include the attitude variables in the equation in Table 4. Controlling for possible interaction effects between the variables gives no significant contribution to the model. The results of the analysis indicate that environmental attitudes are the most important explanation. We still have an effect of educational level.¹⁶ Our data show that organic consumption in Norway is primarily explained by the consumer's concern for the environment. Animal welfare and attitudes towards genetic engineering are also important factors, but not statistically significant in the same way as the interest in an environmentally friendly agriculture.

Table 5 shows the equation where organic farming

Table 4. Organic consumption by gender, age, and education and attitudes on environment, genetic engineering, and animal welfare. Binary logistic regression. $N = 853$.

Variables in the equation	B	S.E.	Wald	Df	Sign.	Exp (B)
Women	0.554	0.325	2.898	1	0.089	1.740
Age (continuous)	0.007	0.010	0.479	1	0.489	0.007
Education (continuous, four values)	0.398	0.159	6.345	1	0.012	1.489
Environment	0.179	0.059	9.188	1	0.002	1.196
Genetic engineering	0.195	0.154	1.616	1	0.204	0.216
Animal welfare	0.166	0.112	2.192	1	0.139	1.180
Constant	-10.258	1.480	48.014	1	0.000	0.000

Cox and Snell, $R^2 = 0.053$; Nagelkerke, $R^2 = 0.143$.

Table 5. Organic farming by gender, age, and education and attitudes on environment, genetic engineering, and animal welfare. Binary logistic regression. $N = 764$.

Variables in the equation	B	S.E.	Wald	Df	Sign.	Exp (B)
Women	-0.319	0.288	1.230	1	0.267	0.727
Age (continuous)	-0.021	0.009	5.404	1	0.020	0.979
Education (continuous, four values)	0.654	0.133	24.240	1	0.000	1.922
Environment	0.330	0.031	109.810	1	0.000	1.390
Genetic engineering	0.328	0.098	11.102	1	0.001	1.388
Animal welfare	0.149	0.049	9.160	1	0.002	1.161
Constant	-8.172	0.881	86.022	1	0.000	0.000

Cox and Snell, $R^2 = 0.389$; Nagelkerke, $R^2 = 0.520$.

is dependent variable valued 1 if organic farming, else 0 and gender, age, and education and attitudes on environment, genetic engineering, and animal welfare are independent variables.

When we include the attitude variables, the gender effect from the introductory bivariate analysis disappears.¹⁷ Controlling for possible interaction effects gives no significant contribution to this model either. The analysis gives significant results for all the other variables. We find a negative age effect, which means that the organic farmers tend to be younger. The previous findings of educational differences are also still significant. Farmers with higher education are more likely organic farmers. The most obvious difference between the farmer analysis compared with the consumer analysis is the fact that all of the three attitude variables give a significant contribution to the model.

In the agricultural discourse, there has been a heavy focus on all three factors of the farming system that we focus on here: environmental questions, genetic engineering, and animal welfare. These questions are used as arguments for contrasting organic farming from conventional farming by organic farmers, and by Norwegian farmers to contrast Norwegian food

production from imported food. This might be one of the explanations of why we found a clear significant connection between all three attitude variables and organic farming in our model. In the following section we bring the results from these analysis into a discussion about the foundation of production and consumption of organic food.

Implications for the market of organic food

Our results demonstrate that there is a great similarity between organic producers and consumers when it comes to attitudes. Further, organic farmers and organic consumers are more critical of the way environmental issues and animal welfare are treated in Norwegian agriculture, than conventional producers and conventional consumers. When it comes to the conventional producers and consumers, we find that the consumers in general are more critical than the producers are.

The establishment and growth of organic farming is a reaction against the industrialization of conventional agriculture in the Western world. The argument is that consideration for the environment and the

welfare of animals are neglected in modern agriculture, and that the main focus is to increase efficiency in production to gain higher profits. The principles of organic farming are a break with the productivist paradigm of the industrial agriculture business (Morgan and Murdoch, 2000). We point out that both production and consumption of organic food can be regarded as a reaction or protest against the industrialization of modern agriculture, especially when it comes to concern for the environment. Implications of these studies are that if the number of critical people increases, the market for organic food will also increase.

An important finding in this study is that farmers in general are more critical than consumers of the use of gene technology. We have not found studies from other countries that indicates the same results, and this may be a Norwegian (or maybe Scandinavian) phenomenon. We will try to explain why this quite rare phenomenon occurs in Norway. As described earlier, Norway has a strict protectionist import policy, high food prices, and few problems with food related diseases. Both conventional and organic producers have a common interest in maintaining a strict import policy, because they fear that cheaper imported products will oust them. The most important advantage Norwegian farmers have is the consumers' trust that Norwegian produced foods are safer than imported foods. Using gene technology may destroy this trust, and will, therefore, be a poor marketing strategy in a situation with competition from cheaper, imported products.

One of the main differences between conventional and organic agriculture is the use of pesticides, which is forbidden in organic farming. The absence of pesticides in organic farming is considered to be a benefit both for the environment and for human beings. However, in general terms, this does not seem to be the main argument for the organic farmers as the solution to environmental and health problems caused by agricultural industrialization. The solution to the environmental, animal welfare, and health problems we see in modern agriculture today is of course more complex. The problem lies both in the globalization of animal and food trade and in making the agricultural industry more efficient (cut costs, the use of hormones, etc.). Organic farming is just a part of the solution. However, there is reason to believe that consumers will regard organic farming as the main answer to their desire for safe food. This is easy to understand, due to the fact that conventional agriculture has been singled out as "the bad guy."

Environmental benefits are the main argument for organic farming, and this is consistent with the consumer's and producer's main motivation for buying

and producing organic foods. The environmental argument for organic farming is mainly based on studies of negative environmental effects of conventional farming (special negative effects to the ecosystem of pesticides) (Allen and Kovach, 2000). In other words, conventional farming is being pit against organic farming, and this is exactly the same thing the consumers do. The consumers regard organic farm products as more "natural" and "original" than conventionally produced food. Organic agriculture may, therefore, primarily represent possibilities for small-scale farmers who want to have a higher credibility as nature managers and producers of safe food (Murdoch and Marsden, 1994). But there are also signs that point in an opposite direction. In California, large organic producers who have many similarities with conventional farmers have squeezed out small organic farmers (Buck et al., 1997). The agribusiness capital entry in organic production may destroy the consumer's idea of what organic farming should be, and in the long run this may also become a problem for the consumer's trust in organically produced food.

Concerns for food safety are also an important motivation factor for buying organic food (Morgan and Murdoch, 2000). However, analyses have also shown that the consumer's consideration of safe food is not as important as their consideration for the environment (Storstad, 2000). Studies show that the same is true for the pioneers of organic consumption in Denmark (Infood, 1997), but as food safety becomes a more significant motive, the market for organic food increases faster. That is to say, the pioneers of organic consumption are primarily motivated by their concern for the environment and this is the same pattern as we find for organic producers.

Politicians often present organic production as a solution in "the era of food scandals." However, it is not always the case that conventional agriculture in itself causes food scandals. For instance, the main problem with foot and mouth disease is the globalization of trade in animals and animal products. When it comes to BSE, the problem was that the heat treatment in production of bone meal used in cattle production was reduced to a temperature not able to block the possible risk of cross-contamination. However, food scandals in general, and BSE in particular, have led to a discussion about negative side effects of the industrialization of agriculture. The food scandals are used as evidence that industrialization of agriculture has gone too far, and has created environmental problems, animal welfare problems, and food safety problems. This is analogous with what Beck (1992) describes as negative side effects of the industrialization process. In a risk society, consumers become aware of negative side effects produced by techno-economic develop-

ment and they question the development and employment of technologies (Beck, 1992: 19). This is what Beck (1992) means by the claim "modernization is becoming reflexive." The process of reflexivity may be a necessary condition for the market for organic food. The potential market for organic food will, therefore, have better conditions in countries with a high degree of industrialized agriculture and/or countries with food scandals. There is a stronger basis for a *public criticism* of domestic conventional agriculture in these countries than in countries where agriculture is not that industrialized and the problems with food-borne diseases are minimal.

When it comes to buying organic foods, Norwegian consumers are in general not modern and reflexive in Beck's meaning of the concept, they are rather a bit pre-modern. They still trust the "system" and do not see the necessity for individual solutions of problems created by the industrialization of modern agriculture. In fact, they do not see or feel the problems; they do not recognize themselves as living in a risk society when it comes to food. In spite of this, Norwegian politicians, like politicians in other European countries, have pointed out organic farming as a priority. As mentioned earlier, in a national Plan of Action for the development of organic agriculture, the goal is that 10% of the agricultural area in Norway should be used to produce organic food in the year 2010. The politicians' main argument for supporting the development of organic agriculture is that consumers should have a choice between conventionally and organically produced foods. The consumers' right to choose is an important consumer privilege in itself, but there may also be other reasons for the priority of organic agriculture.

One reason may be that supporting organic farming is a more salable way to legitimate the subsidies from government budgets to the agriculture sector. Preventing import of organically produced foods may be another reason. But it may also be the case that Norwegian politicians see organic consumption as a trend, as the future in the agriculture of the Western world. They often make reference to other European countries, where consumption of organic foods has increased a lot during the last years. Why are we not as good as other countries? In other words, Norwegian politicians use patterns of consumption from other countries as an argument for developing a market for organic food in Norway. But as we know from other areas of society, phenomena work differently in different contexts. Politicians think that Norwegian consumers are more modern and reflexive than they are. As shown in this empirical study, only a minority of Norwegian consumers are what we can describe as reflexive consumers in Beck's terms.

Notes

1. Domestic production of organic food is low in the UK. In 1997, there were only 870 organic farms in the UK, and imported organic food accounted for some 70% of the market for organic food (Morgan and Murdoch, 2000).
2. Consumer prices for organic beef are nearly 50% above the conventional products (Schmid and Richter, 2000).
3. Debio is the control and approval organization for production, refining and import of organic food. Debio approves the use of the Ø-label (Ø for organic/økologisk) and the combination of the Ø-label and the Demeter-label (Demeter for bio-dynamically grown products). The Ø-label is the consumer's guarantee for approved organic products (<http://www.debio.no> (retrieved 6 April 2001)).
4. Debio: <http://www.debio.no/prod/debprpr.htm> (retrieved 4 February 2002).
5. For further readings see Irwin (2001), MacNaghten and Urry (1998), and Dickens (1996).
6. 16% eat organic food 1–2 times per month, 44% a few times a year, while 34% never eat organic food.
7. Debio is the control and approval organ of organic farming in Norway.
8. The production register includes all Norwegian farms with a minimum of production.
9. "On the whole, Norwegian agriculture is environmentally friendly," "Agricultural use of chemicals will after some time cause serious environmental damage," "The environmental criticism directed towards Norwegian agriculture is just," "Genetic engineering may solve future environmental problems in agriculture," "There has to be a fundamental adjustment in production methods to bring agriculture and the nature into balance," "Agriculture does not damage the environment as much as industry does," "Existing husbandry is satisfactory for animal welfare," "All animals should have the possibility to be outdoors," "Free-range animals are happier than animals in pens."
10. The different claims were evaluated on Likert scales with the categories 1: totally agree, 2: agree, 3: both and 4: disagree, and 5: totally disagree. These scales are developed for the purpose of measuring attitudes. Such scales are evaluated by respondents to be proportional, which means that we can employ statistical tests at this level.
11. Test of homogeneity of variance (Levene statistic) indicated that the variance is different within the groups. By so, Anova tests can give misleading results. Therefore, we have chosen to use the non-parametric Kruskal–Wallis Test, which showed that there were statistically significant differences between the groups for the claims (for all $P > 0.001$).
12. "On the whole, Norwegian agriculture is environmentally friendly," "Agricultural use of chemicals will after some time cause serious environmental damage," "The environmental criticism directed towards Norwegian agriculture is just," "There has to be a fundamental adjustment in production methods to bring agriculture and the nature into balance," and "Agriculture does not damage the environment as much as industry does."
13. "Genetic engineering may solve future environmental problems in agriculture."

14. "Existing husbandry is satisfactory for animal welfare," "All animals should have the possibility to be outdoors," and "Free-range animals are happier than animals in pens."
 15. In regression analysis where we use several attitude variables, multicollinearity might be a problem. Usually it is not interesting to differ between two seemingly equal attitudes. Values near 0 indicate a problem of multicollinearity. We have checked for possible multicollinearity between our three attitude variables in our two models. The tolerance values of the variables in the consumer model were: *environment* (0.83), *animal welfare* (0.84), and *genetic engineering* (0.92). The tolerance values for the variables in the producer model were: *environment* (0.82), *animal welfare* (0.82), and *genetic engineering* (1.00). This means that we have no problems of multicollinearity in our models.
 16. The symbolic meaning of organic food is more important for people with a university/college education than for people with lower education (Bjørkhaug and Storstad, 2001). There is reason to believe that getting a positive response from friends (symbolic meaning) for consuming organically produced food is also a motivation for organic consumption, and this may explain some of the differences in consumption between people with different educational levels.
 17. Research has been done on differences between female and male farmers. Different theories give varying explanations. Some theories will state that women have a more complete and resource conserving attitude while men are more concerned about economic profit (Braidotti et al., 1994). In an article on female farmers in Norway, Haugen and Brandth (1994) show that young female farmers have adopted the male way of farming, while older female farmers stand for a less intensive way of farming. More research is needed on this question, also to explain why the proportion of women is higher among organic farmers than among conventional farmers.
- References**
- Allen, P. and M. Kovach (2000). "The capitalist composition of organic: The potential of markets in fulfilling the promise of organic agriculture." *Agriculture and Human Values* 17(3): 221–232.
- Anon (1999). *Organic Farms 1999. Plant Directorate*. Copenhagen: Ministry of Foodstuffs, Agriculture and Fisheries.
- Beck, U. (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Bjørkhaug, H. and B. E. Flø (1999a). "Production and distribution of organic food in Norway- from the farmer's point of view." Paper no. 5/99. Trondheim: Centre for Rural Research.
- Bjørkhaug, H. and B. E. Flø (1999b). *Mat og miljø. Frekvensrapport fra en undersøkelse gårdbrukere*. [Food and Environment. Report of Frequencies from a Farmer Survey.] Report no. 14/99. Trondheim: Centre for Rural Research.
- Bjørkhaug, H. and O. Storstad (2001). *En komparativ studie av økologisk forbruk i Norge og Danmark*. [A Comparative Study of Organic Consumption in Norway and Denmark.] Report no. 2/01. Trondheim: Centre for Rural Research.
- Braidotti, R., E. Charkiewicz, S. Häusler, and S. Wieringa (1994). *Women, the Environment and Sustainable Development: Towards a Theoretical Synthesis*. London: Zed Books in association with INSTRAW.
- Brandth, B. and A. Bolsø (1992). "Men, women and biotechnology: a feminist 'care' ethic in agricultural science?" In S. Whatmore, T. Marsden, and P. Lowe (eds.), *Gender and Rurality*. Critical Perspectives on Rural Change Series VI, London: David Fulton.
- Bredahl, L. (2000). "Determinants of consumer attitudes and purchase intentions with regard to genetically modified foods – results of a cross-national survey." MAPP Working paper no. 69/2000. Aarhus, Denmark: The Aarhus School of Business.
- Brekke, O. A. (1995). *Differensiering og integrasjon. Debatten om bioteknologi og etikk i Norge*. [Differentiation and Integration. The Debate about Biotechnology and Ethics in Norway.] Bergen: The LOS-Centre.
- Buck, D. C., C. Getz, and J. Guthman (1997). "From farm to table: The organic vegetable commodity chain of northern California." *Sociologia Ruralis* 37(1): 3–20.
- Dalen, E. (2000). "Nordmenns holdninger til norskproduserte landbruksvarer." ["Norwegians' attitudes towards domestically produced food."] *Kjøttets tilstand 2000*.
- Dickens, P. (1996). *Reconstructing Nature. Alienation, Emancipation and the Division of Labour*. London: Routledge.
- DuPuis, E. M. (2000). "Not in my Body: rBGH and the rise of organic milk." *Agriculture and Human Values* 17(3): 285–295.
- EU Commission (2000). *Report on the Assessment of the Geographical BSE-Risk (GBR) of Norway*.
- Fairweather, J. R. (1999). "Understanding how farmers choose between organic and conventional production: Results from New Zealand and policy implications." *Agriculture and Human Values* 16(1): 51–63.
- Flø, B. E. (2000). "Organic farming in marginalized areas: A study from Norway." In R. A. Caulfield and M. Kojima (eds.), *Northern Communities and the Global Economy*. Proceedings of the fifth CASS field course, Alaska 2000.
- Flø, B. E. and H. Bjørkhaug (1999). "Økologisk produksjon – rusk i forgassaren eller lågt dreiemoment?" ["Organic production – Problems and barriers."] Note no. 7/99. Trondheim: Centre for Rural Research.
- Hall, A. and V. Mogorodoy (2001). "Organic farmers in Ontario: An examination of the conventionalization argument." *Sociologia Ruralis* 41(4): 399–422.
- Haugen, M. and B. Brandth (1994). "Gender differences in modern agriculture: The case of female farmers in Norway." *Gender & Society* 8(2): 206–229.
- Heggem, R. (2000). "Risiko, nytteavurdering og haldning til genmodifisert mat." ["Risk, benefit assessment and attitudes towards genetically modified food."] *Landbruksøkonomisk Forum* 4: 5–15.
- Infod (1997). *Forbrukernotat* [Note on the Consumer], August 1997.
- Innbjør, H. (1983). *Økologisk jordbruk*. [Organic Agriculture.] Oslo: Landbruksforlaget.

- Irwin, A. (2001). *Sociology and the Environment*. Cambridge: Polity Press.
- Liven, E. (2001). "Norsk dyrehelse – verdens beste?" ["Animal health in Norway – the best in the world?"] *Meieriposten* 2: 39–41.
- Lockeretz, W. (1997). "Diversity of personal and farm characteristics among organic growers in the northeastern United States." *Biological Agriculture and Horticulture* 14(1): 13–24.
- MacNaghten, P. and J. Urry (1998). *Contested Natures*. London: Sage Publications.
- Michelsen, J. (2001). "Recent development and political acceptance of organic farming in Europe." *Sociologia Ruralis* 41(1): 3–20.
- Morgan, K. and J. Murdoch (2000). "Organic vs. conventional agriculture: Knowledge, power and innovation in the food chain." *Geoforum* 31: 159–173.
- Murdoch, J. and T. Marsden (1994). *Reconstructing Rurality*. London: London Press.
- Murdoch, J. and M. Miele (1999). "'Back to Nature': Changing 'Worlds of production' in the Food Sector." *Sociologia Ruralis* 39(4): 465–483.
- Nygård, B. and R. Almås (1996). "Consumer acceptance of genetically engineered foods – perceived and real risks." Paper no. 6/96, Trondheim: Centre for Rural Research.
- Nygård, B. and O. Storstad (1998). "De-globalization of food markets? consumer perceptions of safe food: The case of Norway." *Sociologia Ruralis* 38(1): 35–53.
- Padel, S. (2001). "Conversion to organic farming: A typical example of the diffusion of an innovation." *Sociologia Ruralis* 41(1): 40–61.
- Schmid, O. and T. Richter (2000). *Marketing Measures for Selling Organic Food in European Retail Chains – Key Factors of Success* (pp. 519–522). Proceedings of the 13th International IFOAM Scientific Conference, Basel. Zürich: Hochschulverlag.
- Seippel, Ø. (1995). *Fra natur til handling: en empirisk analyse av forholdet mellom natursyn, forbruk og politisk atferd*. [From Nature to Action: An Empirical Analysis of the Relations between Attitudes towards Nature, Consumption and Political Attitudes.] Report no. 3: 95. Oslo: Prosjekt alternativ framtid.
- Statistics Norway (2000). *Statistics of Norway 2000*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Statistics Norway (2002). <http://www.ssb.no/emner/10/04/10/jt1999/tab-2001-04-03-01.html> (retrieved 15 May 2002).
- Storstad, O. (2000). "Økoforbrukeren spiser for naturens beste." ["The organic consumer eats for the good of nature"]. *Landbruksøkonomisk Forum* 4: 17–30.
- Storstad, O. (2001). "The impact of consumer trust in the norwegian food market." In H. Tovey and M. Blanc (eds.), *Food, Nature and Society. Rural Life in Late Modernity*. Aldershot, UK: Ashgate.
- Storstad, O. and A. Haukenes (2000). *Forbrukeroppfatninger om mat og risiko. Resultater fra en spørreundersøkelse*. [Consumer Opinion about Food and Risk. Results from a Survey.] Report 10/00, Trondheim: Centre for Rural Research.
- Tovey, H. (1997). "Food, environmentalism and rural sociology: On the organic farming movement in Ireland." *Sociologia Ruralis* 37(1): 22–37.
- Vartdal, B. (1993). *Motivasjon og mestring av omlegging til økologisk jordbruk*. [Motivation for Organic Agriculture]. Report 3/1993. Trondheim: Centre for Rural Research.
- Vos, T. (2000). "Visions of the middle landscape: Organic farming and the politics of nature." *Agriculture and Human Values* 17(3): 245–256.

Address for correspondence: Oddveig Storstad, Centre for Rural Research, NTNU, N-7491 Trondheim, Norway
 Phone: +47-73592425; Fax: +47-73591275;
 E-mail: Oddveig.Storstad@bygdeforskning.ntnu.no

Appendiks

Appendiks 1: Skjema/intervjuguide, datainnsamling artikkel 3.

Mann	☐	Kjøp	☐	«Betenkningstid»:	Ingen	☐
Kvinne	☐	Ikke-kjøp	☐		1-2 min	☐
Familie	☐	Norsk kjøtt	☐		3-5 min	☐
Par u/barn	☐				over 5 min	☐

Annet jeg la merke til:

La du merke til at kjøttet du kjøpte/så på var merket med «import»/»Botswana»?

Ja ☐ Nei ☐

Kommentarer:

Synes du kjøttet er godt merket?

Ja ☐ Nei ☐

Kommentarer:

Har du tidligere kjøpt importert kjøtt?

Nei	☐	Ja, flere ganger	☐
Ja, en gang	☐	Vet ikke	☐

Kommentarer:

Hvis ja, hva synes du om kvaliteten på dette kjøttet sammenlignet med det norske kjøttet?

Betydelig bedre ☐
Noe bedre ☐
Like god ☐

Noe dårligere ☐
Betydelig dårligere ☐

Kommentarer:

Hva er det med kvaliteten som du synes er bedre?

Kan du si meg hvorfor du valgte å kjøpe dette kjøttet?/Kan du si meg hvorfor du ikke kjøpte dette kjøttet?

Hvor stor tillit ville du hatt til kjøtt som kom fra følgende land?

	Meget stor	Stor	Ganske stor	Liten	Ingen
Danmark	☐	☐	☐	☐	☐
Belgia	☐	☐	☐	☐	☐
Storbritannia/England	☐	☐	☐	☐	☐
Sverige	☐	☐	☐	☐	☐
Botswana	☐	☐	☐	☐	☐
USA	☐	☐	☐	☐	☐

Kommentarer:

Er det noen land du ville ha vært meget skeptisk til å kjøpe kjøtt fra?

Synes du at du mangler informasjon om importert kjøtt?

Ja ☐ Delvis ☐ Nei ☐

Kommentarer:

Hvis delvis eller nei: hva er det du kunne ha tenkt deg å ha mer informasjon om?

I hvor stor grad har du tillit til at kjøttet som importeres til Norge er godt nok kontrollert?

Meget stor	☐	Liten	☐
Stor	☐	Ingen	☐
Nokså stor	☐		

Kommentarer:

Kunne du tenke deg at vi åpnet opp for mer import av landbruksvarer her til lands?

Ja	☐	Nei	☐
----	--------------------------	-----	--------------------------

Kommentarer:

Sammenlignet med andre utgiftsposter, synes du at du bruker mye penger på mat?

Ja	☐	Nei	☐
----	--------------------------	-----	--------------------------

Kommentarer:

Hvor stor tillit har du til norsk kjøtt?

Meget stor	☐	Liten	☐
Stor	☐	Ingen	☐
Ganske stor	☐		

Kommentarer:

Synes du den offentlige støtten til norsk landbruk er for stor, for liten eller passe?

For stor	☐	Passe	☐
For liten	☐	Vet ikke	☐

Kommentarer:

Hvor godt kjennskap vil du si at du har til norsk landbruk?

Meget godt	☐	Lite	☐
Godt	☐	Minimalt	☐

Kommentarer:

Har de ulike «matskandalene» i andre europeiske land (som f.eks. kugalskap og salmonella) endret ditt syn på norsk landbruk?

Ja, i positiv retning ☐ Nei ☐ Ja, i negativ retning ☐ Vet ikke ☐

Kommentarer:

Alder

Under 20 år	☐
20-29 år	☐
30-39 år	☐
40-49 år	☐
50-59 år	☐
Over 60 år	☐

Oppvekststed

På gård	☐
I bygd	☐
I småby	☐
I by	☐

**Appendiks 2: Spørreskjema og følgebrev, postal datainnsamling
artikkel 4 og 6.**

Forespørsel om deltakelse i en forskningsundersøkelse

Husstanden din inviteres til å delta i en undersøkelse om mat og risiko. Vi ber om at den i husstanden som er **18 år eller eldre** og som **sist hadde fødselsdag** svarer på spørsmålene. På den måten vil vi få et mest mulig tilfeldig utvalg. Temaet i denne undersøkelsen er **mat og risiko**. Vi ønsker å finne ut mer om hva norske forbrukere mener om ulike forhold innenfor dette temaet. Senter for bygdeforskning ved Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet (NTNU) i Trondheim er ansvarlige for dette forskningsprosjektet, og oppdragsgiver er *Norges Forskningsråd*.

For at undersøkelsen skal få den kvalitet vi ønsker, er det **veldig viktig at en person i din husstand deltar**. De som deltar er med i trekningen av **to premier på kr. 2 500** og **tre premier på kr. 1 000**. Sannsynligheten for å vinne her er langt større enn i for eksempel lotto og tipping.

Selv om du skulle føle at temaet i denne undersøkelsen ikke angår eller interesserer deg, så er det veldig viktig at du svarer. **Dette er ingen kunnskapstest, det er dine meninger og oppfatninger vi er ute etter.** Det kreves altså ingen spesielle forhåndskunnskaper om temaet for å fylle ut skjemaet.

Nesten alle spørsmål skal besvares på samme måte, ved å sette kryss i det svaralternativ som passer best, slik det er vist i eksemplet nedenfor:

15. Hvor ofte spiser du vanligvis de produktgruppene som er nevnt nedenfor?

	Hver dag	3-6 ganger i uka	1-2 ganger i uka	1-2 ganger i måneden	Noen ganger i året	Aldri
Frukt	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Det vil være til stor hjelp for oss om du er nøyaktig når du setter kryss i det aktuelle alternativet, og at du bruker **blå eller svart penn**.

Analyseinstituttet Din Mening AS har ansvaret for utsendelsen og innsamlingen av spørreskjemaene på oppdrag fra Senter for bygdeforskning, og alle skjema og svar vil bli behandlet *konfidensielt*. Umiddelbart etter at data er registrert, vil *utvalgsregisteret bli slettet*, og det vil ikke være mulig for noen å gjøre koblinger mellom ditt navn og spørreskjemaet. Vi har godkjenning fra *Datatilsynet* og deres retningslinjer vil bli fulgt.

Det vil være av stor betydning for prosjektet at dere fyller ut dette spørreskjemaet og **returnere det til oss i den ferdig frankerte konvolutten** som ligger ved forsendelsen **innen to uker etter at du har mottatt skjemaet**.

Hvis dere har spørsmål, kan dere kontakte forsker Oddveig Storstad, telefon 73 59 24 25, forsker Anne Haukenes, telefon 73 59 19 42 ved Senter for bygdeforskning, eller daglig leder Din Mening AS Arve Østgaard, telefon 73 54 02 68.

På forhånd vil vi takke for at du tok deg tid til å fylle ut skjemaet!

Med vennlig hilsen

Marit S. Haugen
Daglig leder
Senter for bygdeforskning

Oddveig Storstad
Prosjektkoordinator
Senter for bygdeforskning

Arve Østgaard
Daglig leder
Din Mening AS

Dersom du ønsker å være med i trekningen om pengepremiene, fyller du ut denne svarslippen og returnerer den sammen med det utfylte spørreskjemaet.

For å sikre full anonymitet, vil denne slippen bli behandlet atskilt fra selve spørreskjemaet, og makulert så snart vinnerne er trukket ut.

Navn: _____

Adresse: _____

Telefon dagtid: _____

Telefon kveldstid: _____

BAKGRUNNSOPPLYSNINGER

VI VIL STARTE MED Å FÅ REGISTRERT NOEN VIKTIGE BAKGRUNNSOPPLYSNINGER.

1. Kjønn

- ☐ Mann
☐ Kvinne

2. Hvilket år er du født? 19|_|_|

3. Hva er din høyeste fullførte utdanning? (Sett ett kryss)

- ☐ 7-årig Grunnskole
☐ Framhaldsskole
☐ Realskole
☐ 9-årig Grunnskole
☐ Videregående skole (yrkesfag)
☐ Videregående skole (allmennfag/Gymnas)
☐ Universitet/høyskole inntil 4 år
☐ Universitet/høyskole over 4 år

4. Hvor stor bruttoinntekt (inntekt før skatt) hadde du i 1998?

|_|_|_|_|_|_|_|

5. Sivilstand

- ☐ Enslig ► Gå til spørsmål 7
☐ Skilt/separert ► Gå til spørsmål 7
☐ Enke/enkemann ► Gå til spørsmål 7
☐ Gift/samboer

6. Hvor stor var husstandens samlede bruttoinntekt i 1998? (Din inntekt pluss din partners inntekt.)

|_|_|_|_|_|_|_|

7. Hvis du har barn, vil vi at du skal oppgi hvert av barnas fødselsår.

Barn 1 født i 19|_|_|

Barn 2 født i 19|_|_|

Barn 3 født i 19|_|_|

Barn 4 født i 19|_|_|

Barn 5 født i 19|_|_|

Barn 6 født i 19|_|_|

8. Er du.... (Sett kun ett kryss)

- ☐ I lønnet arbeid
☐ Husmor/-far/hjemmeværende
☐ Skoleelev/student
☐ Pensjonist
☐ Trygdet

9. Hvis du er i arbeid, hvor mange timer arbeider du gjennomsnittlig pr. uke?

|_|_| timer

10. Hvilket yrke har du?

Vi vil også at pensjonister og de av dere som av ulike grunner ikke har lønnet arbeid i dag skriver ned yrke.

11. Hvis det hadde vært Stortingsvalg kommende mandag, hvilket parti ville du stemme på?

- ☐ Arbeiderpartiet (AP)
☐ Fremskrittspartiet (FRP)
☐ Høyre (H)
☐ Kristelig Folkeparti (KrF)
☐ Rød Valgallianse (RV)
☐ Senterpartiet (SP)
☐ Sosialistisk Venstreparti (SV)
☐ Venstre (V)
☐ Annet parti
☐ Vil ikke stemme
☐ Ikke stemmerett

12. Vi du si at du bor i.....

- ☐ en storby
☐ en by
☐ en småby
☐ et tettsted
☐ ei bygd

13. Er du den i husstanden som er hovedansvarlig for de daglige innkjøp?

- ☐ Ja
☐ Nei
☐ Vi deler likt

14. Er du den i husstanden som har hovedansvaret for matlagingen?

- ☐ Ja
☐ Nei
☐ Vi deler likt

KOSTHOLD OG MATVANER

VI VIL NÅ GÅ OVER TIL Å STILLE NOEN SPØRSMÅL OM DINE MATINNKJØP OG MATVANER.

15. Hvor ofte spiser du vanligvis de produktgruppene som er nevnt nedenfor?

	Hver dag	3-6 ganger i uka	1-2 ganger i uka	1-2 ganger i måneden	Noen ganger i året	Aldri
Frukt	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Grønnsaker	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Hvitt kjøtt (eks. kylling, svin, kalkun)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Rødt kjøtt (eks. storfekjøtt, får)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Fisk	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Økologisk mat	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Fast Food (Gatekjøkken-mat)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Snacks (potetgull og lignende)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Kaker og lignende	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Søtsaker (sjokolade og lignende)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Matvarer med kunstig søtningsmiddel (eks. lettbrus)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Brød	☐	☐	☐	☐	☐	☐

16. Nedenfor er det listet opp noen påstander om matvarepriser, og vi vil at du for hver av disse skal merke av hvor enig eller uenig du er.

	Helt enig	Delvis enig	Både og	Delvis uenig	Helt uenig
Matvarer er for dyre i Norge.	☐	☐	☐	☐	☐
Prisene på matvarer er en belastning på min privatøkonomi.	☐	☐	☐	☐	☐
Det er en myte at mat er så dyrt i Norge.	☐	☐	☐	☐	☐
Prisene på matvarer er høyere i Norge enn i andre land fordi norsk landbruk er mindre industrialisert.	☐	☐	☐	☐	☐
Mat er blitt billigere i Norge de siste ti årene.	☐	☐	☐	☐	☐

17. Hvor ofte leser du varedeklarasjonen på matvarene (i butikken eller hjemme)?

- ☐ Ofte
☐ Nå og da
☐ Sjelden
☐ Aldri

18. Har du prøvd å redusere inntaket av fett gjennom kostholdet de siste fem år?

- ☐ Ja
☐ Nei ► [Gå til spørsmål 20](#)

19. Vil du si at du har redusert inntaket av fett i betydelig grad, i noen grad eller er dette noe du gjør eller har gjort i perioder?

- ☐ I betydelig grad
☐ I noen grad
☐ Reduserer i perioder

20. I hvilken grad er faktorene som er nevnt nedenfor viktige for deg om du har kuttet eller skulle kutte ned på fett i kostholdet ditt?

	Meget viktig	Viktig	Lite viktig	Uviktig
Få god helse	☐	☐	☐	☐
Forebygge sykdommer	☐	☐	☐	☐
Kontrollere eller redusere vekten	☐	☐	☐	☐
Komme i form	☐	☐	☐	☐
Ha god livskvalitet	☐	☐	☐	☐
Leve lengre	☐	☐	☐	☐
Få mer energi	☐	☐	☐	☐
Se mer attraktiv ut	☐	☐	☐	☐

21. Hvor ofte kjøper du økologisk produserte matvarer?

- ☐ Aldri
☐ Sjelden
☐ Av og til ► [Gå til spørsmål 23](#)
☐ Ofte ► [Gå til spørsmål 23](#)

22. Hvis du svarte "aldri" eller "sjelden" på spørsmål 21: Hvor viktig er hver av de grunnene som er nevnt nedenfor for at du aldri eller sjelden kjøper økologiske matvarer?

	Veldig viktig	Ganske viktig	Litt viktig	Ikke viktig
Økologisk mat er for dyrt.	☐	☐	☐	☐
Det er vanskelig å finne økologiske matvarer i butikken.	☐	☐	☐	☐
Tror ikke at økologisk mat har en positiv effekt på helsen.	☐	☐	☐	☐
Tror ikke at det å dyrke maten økologisk har noen stor positiv effekt for miljøet.	☐	☐	☐	☐
Vanlig produsert mat har god nok kvalitet.	☐	☐	☐	☐

► [Gå til spørsmål 24](#)

23. Hvis du svarte "av og til" eller "ofte" på spørsmål 21: Hvor viktig er hver av de grunnene som er nevnt nedenfor for at du av og til eller ofte kjøper økologiske matvarer?

	Veldig viktig	Ganske viktig	Litt viktig	Ikke viktig
Økologisk mat er bedre for helsen.	☐	☐	☐	☐
Økologisk mat er produsert i pakt med naturen.	☐	☐	☐	☐
Økologisk mat er produsert på en måte som ivaretar dyrs velferd.	☐	☐	☐	☐

24. Nedenfor er det listet opp en del faktorer i tilknytning til mat som kan ha betydning for våre matvarevalg. Vi vil at du for hver av disse skal merke på skalaen hvor stor betydning faktorene har for ditt valg av matvarer. 0 BETYR "INGEN BETYDNING" OG 7 BETYR "VELDIG STOR BETYDNING"

	Ingen betydning							Veldig stor betydning
	0	1	2	3	4	5	6	7
At matvarene er ferske	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At matvarene er vitaminrike	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At matvarene er norske	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At kostholdet er variert	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten er økologisk produsert	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten inneholder få eller ingen tilsetningsstoffer (E-stoffer)	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten inneholder lite fett	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At jeg spiser mye frukt og grønnsaker	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At kjøtt ikke er hormonbehandlet	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten inneholder mye fiber	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten ikke inneholder rester av plantevernmidler	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At jeg spiser lite storfekjøtt	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten ikke er genmodifisert	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At jeg spiser mye fisk	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At produksjonen innebærer at dyrene har hatt det godt	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten inneholder få mikroorganismer (bakterier o.l.)	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten er lettvin å lage	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten smaker godt	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten er billig	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At det er noe nytt og spennende	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten er produsert på en etisk forsvarlig måte	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At maten har lang holdbarhetstid	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At jeg finner den informasjon jeg trenger på etiketten på varen	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
At det er noe jeg er vant til å kjøpe	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐

MAT OG RISIKO

**VI VIL NÅ STILLE EN DEL SPØRSMÅL SOM OMHANDLER MAT OG RISIKO.
DENNE SPØRSMÅLSBOLKEN ER DEN MEST OMFATTENDE I DETTE SPØRRESKJEMAET.**

25. Nedenfor er det listet opp noen påstander om mat og matproduksjon. Merk av for hver av disse om du er helt enig, delvis enig, både og, delvis uenig eller helt uenig.

	Helt enig	Delvis enig	Både og	Delvis uenig	Helt uenig
Frittgående dyr trives bedre enn dyr på bås.	☐	☐	☐	☐	☐
Tilbudet av økologiske varer er for lite i Norge i dag.	☐	☐	☐	☐	☐
Jeg er blitt mer bevisst på måten vi produserer mat på i de senere år.	☐	☐	☐	☐	☐
Det norske landbruket er i det store og hele miljøvennlig.	☐	☐	☐	☐	☐
Landbruket belaster miljøet lite sammenlignet med industrien.	☐	☐	☐	☐	☐
Det nåværende husdyrholdet foregår på en tilfredsstillende måte for dyrenes velferd.	☐	☐	☐	☐	☐
Alle husdyr bør ha adgang til å ferdes ute.	☐	☐	☐	☐	☐
Stadig flere bønder ofrer miljøet i sin jakt på større effektivitet og inntjening.	☐	☐	☐	☐	☐
Bruk av plantevernmidler i landbruket vil over tid medføre alvorlige skader på naturen.	☐	☐	☐	☐	☐
Det må en fundamental omstilling til av produksjonsmåtene om landbruket skal komme i bedre balanse med naturen.	☐	☐	☐	☐	☐
Miljøkritikken som mange i dag retter mot det norske landbruket, er berettiget.	☐	☐	☐	☐	☐
Ved hjelp av genteknologi kan man løse framtidige miljøproblemer i landbruket.	☐	☐	☐	☐	☐
Norske bønder tar ikke større hensyn til miljø og dyrevelferd enn bønder i andre land.	☐	☐	☐	☐	☐
I Norge har vi et mindre industrialisert landbruk og derfor er maten helsemessig tryggere i Norge enn i andre land.	☐	☐	☐	☐	☐
Utviklingen av genteknologiske produkter vil kunne løse matvaremangelen i den tredje verden.	☐	☐	☐	☐	☐

26. Er du først og fremst bekymret på vegne av egen helse, på vegne av miljøet eller på vegne av dyrs velferd når det gjelder måten mat produseres på? (Sett kun ett kryss)

- ☐ Først og fremst bekymret på vegne av egen helse
- ☐ Først og fremst bekymret på vegne av miljøet
- ☐ Først og fremst bekymret på vegne av dyrs velferd
- ☐ Er hverken bekymret på vegne av egen helse, miljøet eller dyrs velferd

27. I hvor stor grad mener du det er sammenheng mellom en matproduksjon som tar hensyn til miljøet og matvarenes helsemessige kvalitet?

- ☐ Stor sammenheng
- ☐ Noen sammenheng
- ☐ Liten sammenheng
- ☐ Ingen sammenheng

28. I hvor stor grad mener du det er sammenheng mellom en matproduksjon som tar hensyn til dyrs velferd og matvarenes helsemessige kvalitet?

- ☐ Stor sammenheng
☐ Noen sammenheng
☐ Liten sammenheng
☐ Ingen sammenheng

29. Nedenfor er det listet opp noen matvarer. Vi vil at du for hver av disse skal angi i hvor ofte du føler at hver av de er helsemessig utrygge å spise.

	Ofte utrygg	Av og til utrygg	Sjelden utrygg	Aldri utrygg	Ikke aktuelt
Frukt og grønnsaker	☐	☐	☐	☐	☐
Kylling	☐	☐	☐	☐	☐
Melk	☐	☐	☐	☐	☐
Sopp	☐	☐	☐	☐	☐
Fisk	☐	☐	☐	☐	☐
Rødt kjøtt (eks. storfekjøtt, får)	☐	☐	☐	☐	☐
Egg	☐	☐	☐	☐	☐
Blåskjell	☐	☐	☐	☐	☐
Svinekjøtt	☐	☐	☐	☐	☐
Matvarer med kunstig søtningsmiddel (eks. lettbrus)	☐	☐	☐	☐	☐

30. Nedenfor er det listet opp noen påstander om mat og risiko. Merk av for hver av disse om du er helt enig, delvis enig, delvis uenig eller uenig. Selv om du føler at du mangler kunnskap om enkelte av påstandene, vil vi at du skal merke av for hvilken oppfatning du har.

	Helt enig	Delvis enig	Delvis uenig	Helt uenig
Det kontrollsystemet vi har i Norge er tilstrekkelig til å beskytte folk mot helsefarlig mat.	☐	☐	☐	☐
Moderne matproduksjon skaper en rekke farer som vi ikke har oversikt over.	☐	☐	☐	☐
Det vil bli større grunn til å bekymre seg for maten i tiden framover.	☐	☐	☐	☐
Maten i norske butikker er ikke helseskadelig.	☐	☐	☐	☐
Mange sykdommer beror på gale matvaner.	☐	☐	☐	☐
Matvarer som er produsert i Norge, er helsemessig trygge.	☐	☐	☐	☐
Barn tåler mindre av tilsetningsstoffer i maten enn voksne.	☐	☐	☐	☐
Mat laget i mikrobølgeovn kan gi helseskade.	☐	☐	☐	☐
Man blir ikke syk av å spise naturlig mat.	☐	☐	☐	☐
Det at melk skal være så sunt, er sterkt overdrevet.	☐	☐	☐	☐
Jeg vil foretrekke genmodifisert mat dersom den koster mindre enn annen mat.	☐	☐	☐	☐
Det er bortkastet tid å engste seg over hvilken mat som kan være skadelig.	☐	☐	☐	☐

31. Nedenfor er det listet opp noen faktorer i tilknytning til mat. I hvilken retning tror du at hver av disse faktorene vil kunne påvirke din helse?

	I svært positiv retning	I noe positiv retning	Ingen påvirkning	I noe negativ retning	I svært negativ retning
Tilsetningsstoffer (E-stoffer)	☐	☐	☐	☐	☐
Bruk av plantevernmidler i matproduksjon	☐	☐	☐	☐	☐
Bruk av hormoner i matproduksjon	☐	☐	☐	☐	☐
Fett	☐	☐	☐	☐	☐
Økologisk mat	☐	☐	☐	☐	☐
Genmodifisering	☐	☐	☐	☐	☐
Importert mat	☐	☐	☐	☐	☐
Radioaktivitet	☐	☐	☐	☐	☐
Bestrålt mat	☐	☐	☐	☐	☐
Skrapesyken	☐	☐	☐	☐	☐
Salmonella	☐	☐	☐	☐	☐
Andre bakterier og smittestoffer	☐	☐	☐	☐	☐
Miljøgifter	☐	☐	☐	☐	☐
Bruk av antibiotika i matproduksjon	☐	☐	☐	☐	☐
Kugalskap	☐	☐	☐	☐	☐

32. I hvor stor grad er du bekymret for de faktorene som er listet opp nedenfor når det gjelder hensynet til dyrevelferd?

	I stor grad	I noen grad	I liten grad	Ikke i det hele tatt
Hormoner	☐	☐	☐	☐
Genmodifisering	☐	☐	☐	☐
Skrapesyken	☐	☐	☐	☐
Miljøgifter	☐	☐	☐	☐
Bruk av antibiotika i matproduksjon	☐	☐	☐	☐
Kugalskap	☐	☐	☐	☐

33. I hvor stor grad er du bekymret for de faktorene som er listet opp nedenfor når det gjelder hensynet til miljøet?

	I stor grad	I noen grad	I liten grad	Ikke i det hele tatt
Bruk av plantevernmidler i matproduksjon	☐	☐	☐	☐
Genmodifisering	☐	☐	☐	☐
Radioaktivitet	☐	☐	☐	☐
Miljøgifter	☐	☐	☐	☐
Bruk av antibiotika i matproduksjon	☐	☐	☐	☐

34. I hvor stor grad tror du at hver av de faktorene som er nevnt nedenfor kan knyttes til bruk av tilsetningsstoffer (E-stoffer) i matvarer?

	I stor grad	I noen grad	I liten grad	Ikke i det hele tatt	Vet ikke
Gir billigere matvarer	☐	☐	☐	☐	☐
Øker holdbarheten	☐	☐	☐	☐	☐
Gir bedre smak	☐	☐	☐	☐	☐
Øker det økonomiske overskuddet til produsenten	☐	☐	☐	☐	☐
Økt kreftfare	☐	☐	☐	☐	☐
Økt fare for allergi	☐	☐	☐	☐	☐
Nedsatt fruktbarhet	☐	☐	☐	☐	☐
Økt fare for hjerte-karsykdommer	☐	☐	☐	☐	☐
Brukes mer i mat produsert i utlandet enn i Norge	☐	☐	☐	☐	☐

35. I hvor stor grad tror du at hver av de faktorene som er nevnt nedenfor kan knyttes til bruk av plantevernmidler i matproduksjonen?

	I stor grad	I noen grad	I liten grad	Ikke i det hele tatt	Vet ikke
Gir billigere matvarer	☐	☐	☐	☐	☐
Øker holdbarheten	☐	☐	☐	☐	☐
Gir bedre smak	☐	☐	☐	☐	☐
Øker det økonomiske overskuddet til produsenten	☐	☐	☐	☐	☐
Økt kreftfare	☐	☐	☐	☐	☐
Økt fare for allergi	☐	☐	☐	☐	☐
Nedsatt fruktbarhet	☐	☐	☐	☐	☐
Økt fare for hjerte-karsykdommer	☐	☐	☐	☐	☐
Økt fare for medfødte misdannelser (fosterskader)	☐	☐	☐	☐	☐
Brukes mer i mat produsert i utlandet enn i Norge	☐	☐	☐	☐	☐

36. I hvor stor grad tror du at hver av de faktorer som er nevnt nedenfor kan knyttes til bruk av hormoner i matproduksjonen?

	I stor grad	I noen grad	I liten grad	Ikke i det hele tatt	Vet ikke
Gir billigere matvarer	☐	☐	☐	☐	☐
Øker holdbarheten	☐	☐	☐	☐	☐
Gir bedre smak	☐	☐	☐	☐	☐
Øker det økonomiske overskuddet til produsenten	☐	☐	☐	☐	☐
Økt kreftfare	☐	☐	☐	☐	☐
Økt fare for allergi	☐	☐	☐	☐	☐
Nedsatt fruktbarhet	☐	☐	☐	☐	☐
Økt fare for hjerte-karsykdommer	☐	☐	☐	☐	☐
Gir hormonelle endringer hos mennesker	☐	☐	☐	☐	☐
Brukes mer i mat produsert i utlandet enn i Norge	☐	☐	☐	☐	☐

37. I hvor stor grad tror du at hver av de faktorene som er nevnt nedenfor kan knyttes til bruk av genteknologi i matproduksjonen?

	I stor grad	I noen grad	I liten grad	Ikke i det hele tatt	Vet ikke
Gir billigere matvarer	☐	☐	☐	☐	☐
Øker holdbarheten	☐	☐	☐	☐	☐
Gir bedre smak	☐	☐	☐	☐	☐
Øker det økonomiske overskuddet til produsenten	☐	☐	☐	☐	☐
Økt kreftfare	☐	☐	☐	☐	☐
Økt fare for allergi	☐	☐	☐	☐	☐
Nedsatt fruktbarhet	☐	☐	☐	☐	☐
Økt fare for hjerte-karsykdommer	☐	☐	☐	☐	☐
Gir antibiotikaresistens hos mennesker	☐	☐	☐	☐	☐
Brukes mer i mat produsert i utlandet enn i Norge	☐	☐	☐	☐	☐

38. Nedenfor er det listet opp noen faktorer som gjerne knyttes til mat og risiko.

Vi vil at du for hver av disse skal merke av på skalaen i hvilken grad du har inntrykk av at forskerne er enige eller uenige om at dette er en helserisiko.

0 BETYR AT FORSKERNE ER HELT ENIGE OM AT DET ER EN HELSERISIKO OG

7 BETYR AT FORSKERNE ER HELT UENIGE OM AT DET ER EN HELSERISIKO

	Helt enige	0	1	2	3	4	5	6	Helt uenige	7
		0	1	2	3	4	5	6		7
Tilsetningsstoffer (E-stoffer)	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Plantevernmidler	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Hormoner	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Genmodifisering	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Radioaktivitet	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Skrapesyken	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Salmonella	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Andre bakterier og smittestoffer	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Miljøgifter	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Antibiotika	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Kugalskap	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐
Fett	0	☐	1	☐	2	☐	3	☐	4	☐

Du er nå over halvveis i spørreskjemaet og det hadde kanskje vært godt med en pause?

En kopp kaffe eller te kunne kanskje smake?

Før du går videre minner vi igjen om at dette ikke er noen kunnskapstest, men at vi er ute etter dine meninger og oppfatninger.

39. Nedenfor er det listet opp noen tiltak som man kan tenke seg vil bidra til at man unngår at maten er helseskadelig. Vi vil at du skal krysse av de tiltakene du mener er de tre viktigste.

- ☐ Innføre merkeordninger som gjør det mulig å vite i hvilket land maten er produsert.
- ☐ Være nøye med hygien på eget kjøkken når maten lages.
- ☐ Redusere importen av matvarer til Norge, det vil si ha et strengt importvern.
- ☐ Kjøpe økologisk dyrket mat i så stor grad som mulig.
- ☐ Styrke kontrollen av norskproduserte matvarer.
- ☐ Styrke kontrollen av importerte matvarer.
- ☐ Styrke informasjonen fra myndighetene til forbrukerne om hvilke matvarer som kan være helsefarlige.
- ☐ Merke matvarene på en slik måte at vi vet hva de inneholder, slik at vi selv kan velge hva vi vil kjøpe.
- ☐ Unngå at norsk landbruk industrialiseres i større grad enn i dag, til tross for at matvareprisene vil ligge noe høyere enn i andre land.
- ☐ Øke de statlige overføringene til norsk landbruk slik at en fortsatt kan ha et småskala landbruk.

40. Er du blitt.....

- ☐ mer opptatt av temaet mat og risiko de senere år
- ☐ mindre opptatt av temaet mat og risiko de senere år
- ☐ hverken blitt mer eller mindre opptatt av temaet mat og risiko

41. Snakker du ofte, i blant eller så og si aldri om mat og risiko med venner, kollegaer og/eller bekjente?

- ☐ Ofte
- ☐ I blant
- ☐ Så å si aldri

42. Tror du andre er.....

- ☐ mer opptatt av opptatt av mat og risiko enn deg
- ☐ mindre opptatt av mat og risiko enn deg
- ☐ like opptatt av mat og risiko som deg

43. Har du noen gang tatt kontakt med Næringsmiddeltilsynet i din kommune i forbindelse med at du har vært usikker på om maten kunne være skadelig?

- ☐ Ja, flere ganger
- ☐ Ja, en gang
- ☐ Nei

44. I hvor stor grad føler du at du har kunnskap om hver av de faktorene som er nevnt nedenfor?

	Meget god kunnskap	God kunnskap	Liten kunnskap	Ingen kunnskap
Tilsetningsstoffer (E-stoffer)	☐	☐	☐	☐
Plantevernmidler	☐	☐	☐	☐
Hormoner	☐	☐	☐	☐
Genmodifisering	☐	☐	☐	☐
Radioaktivitet	☐	☐	☐	☐
Skrapesyken	☐	☐	☐	☐
Salmonella	☐	☐	☐	☐
Andre bakterier og smittestoffer	☐	☐	☐	☐
Miljøgifter	☐	☐	☐	☐
Antibiotika	☐	☐	☐	☐
Kugalskap	☐	☐	☐	☐
Fett	☐	☐	☐	☐

Vi vil nå stille noen spørsmål om "Functional Foods" eller "funksjonell mat" som er den norske betegnelsen på denne gruppen av matvarer. I og med at dette er en relativt ny produktkategori i Norge vil vi først gi en kort forklaring på hva som menes med "funksjonell mat".

Funksjonell mat er mat med tilleggssegenskaper som er utviklet spesielt for å gi en dokumentert helseeffekt. Dette omfatter produkter der ingredienser er fjernet, lagt til, erstattet eller økt. Selv om dette er en produktgruppe som er relativt ukjent i Norge, så finner du likevel slike matvarer i de fleste dagligvarebutikker. Norske eksempler er TINE's Biola som reklamerer med at den styrker immunforsvaret, og "VITA"-margarin (Mills) som skal ha gunstig effekt på kolesterolnivået i blodet. Andre eksempler er margarin og egg med omega 3-fettsyrer.

Vi ønsker å vite mer om din kjennskap til eller bruk av funksjonell mat, samt hvilke oppfatninger du har omkring produksjon av denne typen matvarer. Vi ber deg først besvare noen spørsmål om din kjennskap til og bruk av funksjonell mat.

45. Var du kjent med begrepet funksjonell mat/Functional Foods før du leste forklaringen ovenfor?

- ☐ Ja
☐ Nei

46. Hadde du kjennskap til at det finnes norske produkter som kalles funksjonell mat?

- ☐ Ja
☐ Nei

47. Har du noen gang kjøpt produkter som kommer innunder betegnelsen funksjonell mat?

- ☐ Ja
☐ Nei
☐ Vet ikke

48. Er du regelmessig bruker av produkter som kommer innunder betegnelsen funksjonell mat?

- ☐ Ja
☐ Nei

49. Funksjonell mat er altså mat med tilleggsegenskaper som er utviklet spesielt for å gi en dokumentert helseeffekt. Selv om du ikke skulle ha direkte kjennskap til denne produktkategorien, ber vi deg vurdere følgende påstander om funksjonell mat og i hvilken grad du kan si deg enig eller uenig i disse.

	Helt enig	Delvis enig	Delvis uenig	Helt uenig
Funksjonell mat vil være et viktig bidrag for å bedre folkehelsen.	☐	☐	☐	☐
Det er positivt at man benytter dagens teknologi til å utvikle funksjonell mat.	☐	☐	☐	☐
Jeg vil kjøpe funksjonell mat fremfor "vanlig mat".	☐	☐	☐	☐
Man trenger ikke funksjonell mat i Norge.	☐	☐	☐	☐
Et variert kosthold er sunnere enn et kosthold basert på funksjonell mat.	☐	☐	☐	☐
Jeg vil heller spise funksjonell mat fremfor å spise kosttilskudd i form av tabletter.	☐	☐	☐	☐
Man bør ikke endre innholdet i mat selv om den nye maten skulle ha en påvist helseeffekt.	☐	☐	☐	☐
Jeg er positiv til bruk av genteknologi i produksjon av "vanlig mat".	☐	☐	☐	☐
Jeg er positiv til genteknologi dersom den kan brukes til å produsere funksjonell mat.	☐	☐	☐	☐
Jeg vil ikke spise funksjonell mat dersom den skulle bli produsert ved hjelp av genteknologi.	☐	☐	☐	☐

INFORMASJON OG TILLIT

VI VIL NÅ STILLE DEG NOEN SPØRSMÅL SOM OMHANDLER INFORMASJON OM MAT OG RISIKO, SAMT HVILKEN TILLIT DU HAR TIL DE SOM INFORMERER OM DETTE TEMAET.

50. Pleier du ofte, i blant eller så og si aldri å lese informasjonen om mat og risiko dersom du finner det i avisene?

- ☐ Ofte
☐ I blant
☐ Så og si aldri

51. Mener du at det skrives for mye, passe eller for lite om mat og risiko i avisene?

- ☐ For mye
☐ Passe
☐ For lite

52. Nedenfor er det listet opp en del etater, grupper og organisasjoner som fra tid til annen informerer om mat og risiko. Vi vil at du skal merke av på skalaen i hvor stor grad du har tillit til den informasjonen hver av disse gir om mat og risiko.

0 BETYR "MEGET STOR TILLIT" OG 7 BETYR "INGEN TILLIT".

	Meget stor tillit							Ingen tillit
	0	1	2	3	4	5	6	7
Helsevesenet	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Forbrukerrådet	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Politikere	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Miljøvernorganisasjoner	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Statens Næringsmiddeltilsyn	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Næringsmiddelindustrien	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Norges Bondelag	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Sosial- og helsedepartementet	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Landbruksdepartementet	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Matvarebutikker	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Forskere og eksperter	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Statens institutt for folkehelse (Folkehelsa)	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Statens råd for ernæring og fysisk aktivitet	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
NRK (Radio og TV)	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
TV2	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Aftenposten	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Dagbladet	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Din lokalavis	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐
Ukeblader	0 ☐	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐	7 ☐

53. Torsdag 11. november sendte TV2 programmet "Rikets Tilstand" som omhandlet norsk svineproduksjon. Så du dette programmet?

- ☐ Ja
☐ Nei

54. Anta at forskere har funnet at store mengder av et stoff i maten kan gi kreft, men at man ikke har holdepunkter for at denne effekten kommer ved inntak av ytterst små mengder.

Dette stoffet finnes i noen matvarer.

Anta videre at Statens Næringsmiddeltilsyn sier at det er ufarlig å spise disse matvarene som en del av et vanlig kosthold.

Hva tror du at du vil gjøre i en slik situasjon? Sett kun ett kryss.

- ☐ Fortsetter å spise disse matvarene på samme måte som tidligere.
- ☐ Slutter helt å spise disse matvarene.
- ☐ Spiser mindre av disse matvarene enn tidligere.
- ☐ Fortsetter å spise disse matvarene, men unngår å gi dem til små barn.
- ☐ Reduserer eller slutter å spise disse matvarene i en kortere periode.

55. Vi vil nå framsette noen påstander knyttet til informasjon, og vi vil at du for hver av disse skal merke av om du er helt enig, delvis enig, delvis uenig eller helt uenig.

	Helt enig	Delvis enig	Delvis uenig	Helt uenig
Informasjonen om hvilke matvarer som er helsemessig trygge, er så sprikende at det er vanskelig å vite hva som er riktig.	☐	☐	☐	☐
Jeg mener at jeg har god kunnskap om hvordan mat skal oppbevares og tilberedes.	☐	☐	☐	☐
Jeg blir ofte bekymret når jeg leser i avisene om risiko knyttet til matvarer.	☐	☐	☐	☐
Jeg stiller meg skeptisk til mye av det ekspertene på matområdet sier.	☐	☐	☐	☐
Norske myndigheter viser åpenhet og holder ikke tilbake informasjon om mat som er utrygg å spise.	☐	☐	☐	☐
Jeg synes det er for lite informasjon om mattrygghet i Norge.	☐	☐	☐	☐
Jeg tror jeg blir utsatt for risiko knyttet til mat som jeg ikke er blitt advart mot.	☐	☐	☐	☐
Jeg synes myndighetene gjør en god jobb når det gjelder å informere om mat og risiko.	☐	☐	☐	☐
Jeg synes informasjonen fra myndighetene om mat og risiko er lettfattelig.	☐	☐	☐	☐
Avisene overdriver ofte og presenterer til stadighet sammenhenger mellom mat og risiko som jeg ikke tror på.	☐	☐	☐	☐
Avisene burde ikke skrive om sammenhenger mellom mat og risiko hvis det ikke er enighet blant ekspertene om at dette er farlig.	☐	☐	☐	☐
Det er bedre at myndighetene informerer om at noe kan være farlig enn at de ikke gjør det.	☐	☐	☐	☐
Når jeg leser om ting ved maten som kan være farlig, så har det ofte ført til at jeg har endret matvaner.	☐	☐	☐	☐
Desto mer avisene skriver om mat og risiko, jo mer bekymret blir jeg.	☐	☐	☐	☐
Jeg lærer mye om mat og risiko gjennom avisenes presentasjon.	☐	☐	☐	☐

MEDIEVANER

TIL SLUTT HAR VI FIRE SPØRSMÅL SOM OMHANDLER DITT FORHOLD TIL ULIKE MEDIER.

56. Nedenfor er det listet opp noen ulike typer medier (aviser/TV/radio). Merk av for hver av disse hvor ofte du vanligvis benytter disse.

	Hver dag	3-6 ganger i uka	1-2 ganger i uka	Nå og da	Aldri
Lokalavis	☐	☐	☐	☐	☐
Dagbladet	☐	☐	☐	☐	☐
VG	☐	☐	☐	☐	☐
Aftenposten	☐	☐	☐	☐	☐
Annen avis	☐	☐	☐	☐	☐
Ser på TV	☐	☐	☐	☐	☐
Ser på TV-nyheter	☐	☐	☐	☐	☐
Hører på radio	☐	☐	☐	☐	☐
Hører på nyheter på radio	☐	☐	☐	☐	☐

57. Hvor mange aviser leser du vanligvis en vanlig ukedag?

|_|_| aviser

58. Hvor mange aviser leser du vanligvis på lørdager?

|_|_| aviser

59. I hvilken grad tror du at du påvirkes av det du hører eller leser om mat og risiko fra hver av de ulike kildene som er nevnt nedenfor?

	I stor grad	I noen grad	I liten grad	Ikke i det hele tatt
TV	☐	☐	☐	☐
Radio	☐	☐	☐	☐
Aviser	☐	☐	☐	☐
Helsepersonell (leger, helsestasjon ol.)	☐	☐	☐	☐
Ukeblader	☐	☐	☐	☐
Mattidsskrifter	☐	☐	☐	☐
Helsetidsskrifter	☐	☐	☐	☐
Venner og kjente	☐	☐	☐	☐
Skoleverket	☐	☐	☐	☐
Egen erfaring	☐	☐	☐	☐
Meldinger fra Næringsmiddeltilsynet	☐	☐	☐	☐

Hvis du føler at du har synspunkter på mat og risiko som du ikke har fått fram ved å besvare dette spørreskjemaet, vil vi gjerne at du skriver ned dette på denne siden. Det kan være forhold som du mener er relevante for temaet eller for de svaralternativer du har valgt. Det samme gjelder også for mer generelle kommentarer til dette spørreskjema eller til de temaene som det her er spurt om. Kanskje du mener at vi har utelatt forhold som du mener er viktige?

Takk for at du tok deg tid til å fylle ut dette skjemaet!

Returer skjemaet i vedlagte svarkonvolutt. Adressaten betaler porto.

**Appendiks 3: Spørreskjema, telefonintervju, datainnsamling
artikkel 5.**

Bakgrunnsvariabler:

- Kjønn
- Alder
- Husstandsinnpekt (brutto 1999)
- Bosted (kommunennummer)
- Partitilhørighet
- Utdanning

1 Hvor ofte kjøper du økologiske matvarer? Kjøper du bare økologisk mat, kjøper du økologiske matvarer så ofte du får tak i, noen ganger, sjelden eller aldri?

- ☐ Kjøper bare økologisk mat ► Gå til spørsmål 3
- ☐ Så ofte jeg får tak i
- ☐ Noen ganger
- ☐ Sjelden
- ☐ Aldri
- ☐ Vet ikke

2 Jeg skal nå lese opp noen mulige grunner til at man ikke kjøper økologisk mat. Kan du på en skala fra 1 til 5 angi hvor godt hver påstand passer for deg, der 1 betyr at grunnen passer veldig godt for deg og 5 at den ikke passer.

	Passer veldig godt 1	2	3	4	Passer ikke 5
Jeg kjøper ikke økologisk mat fordi det er for dyrt.	☐	☐	☐	☐	☐
Jeg kjøper ikke økologisk mat fordi det er vanskelig å finne økologiske matvarer i butikken.	☐	☐	☐	☐	☐
Jeg kjøper ikke økologisk mat fordi jeg ikke stoler på at maten virkelig er økologisk.	☐	☐	☐	☐	☐
Jeg kjøper ikke økologisk mat fordi jeg ikke tror at økologisk mat har en positiv effekt på helsen.	☐	☐	☐	☐	☐
Jeg kjøper ikke økologisk mat fordi jeg ikke tror at det å dyrke maten økologisk har noen positiv effekt for miljøet.	☐	☐	☐	☐	☐
Jeg kjøper ikke økologisk mat fordi vanlig produsert mat har god nok kvalitet.	☐	☐	☐	☐	☐

- 3 Økologiske matvarer i Norge/Danmark har et eget merke som står på alle varene. Vet du hva dette merket heter? (Her kan det være noen som nevner flere merker, og du skal krysse av for flere i de tilfellene)**

Svaralternativer Norge:	Svaralternativer Danmark:
☐ Norsk gårdsmat	☐ Den hvite svane/Svanemerke
☐ Den hvite svane/Svanemerke	☐ Max Havelaar
☐ Demetra	☐ Demeter
☐ Godt Norsk	☐ Blå Lup
☐ Ø-merke	☐ LØJ-merket
☐ Debio(-merke)	☐ Ø-merket
☐ Helios	☐ I.P-merket
☐ Vet ikke	☐ GASA
☐ Annet _____	☐ Helios
	☐ Vet ikke
	☐ Annet _____

- 4 Hvor ofte har du gjort følgende ting fordi du har ønsket å ta mer hensyn til miljøet? Har du ofte, av og til, sjelden eller aldri.....**

	Ofte	Av og til	Sjelden eller aldri	Ikke aktuelt
Brukt kollektivt transportmiddel, gått eller syklet selv om du hadde anledning til å kjøre bil	☐	☐	☐	☐
Latt være å kjøpe produkter når du har hørt at produsenten forurensrer miljøet	☐	☐	☐	☐
Unngått å kjøpe varer som har unødvendig emballasje	☐	☐	☐	☐
Unnlatt å vaske klær eller kopper når maskinen kun er halvfull	☐	☐	☐	☐
Senket temperaturen i oppholdsrom for å spare strøm	☐	☐	☐	☐

- 5 Jeg skal nå lese opp noen påstander og vi vil at du for hver av disse skal angi om du er helt enig, delvis enig, delvis uenig eller helt uenig.**

("vet ikke" leses ikke opp)

	Helt enig	Delvis enig	Delvis uenig	Helt uenig
Det å kjøpe økologisk mat er viktig i min vennekrete.	☐	☐	☐	☐
Det å kjøpe økologisk mat er et tegn på at man er opptatt av miljø.	☐	☐	☐	☐
Det å kjøpe økologisk mat er et tegn på at man tar hensyn til egen helse.	☐	☐	☐	☐
Som forbruker har du et ansvar for å velge miljøvennlige produkter	☐	☐	☐	☐
Vi bør gi avkall på en del varer og goder for å bidra til å bevare miljøet	☐	☐	☐	☐

5 Jeg vil nå lese opp noen påstander om det vanlige norske landbruket og jeg vil at du skal si om du er helt enig, delvis enig, delvis uenig eller helt uenig i hver av disse påstandene.

("vet ikke" leses ikke opp)

	Helt enig	Delvis enig	Delvis uenig	Helt uenig
Det er så store mengder sprøytemiddelrester i norske/danske grønnsaker at det er en fare for helsen	☐	☐	☐	☐
Husdyrholdet på norske/danske gårder foregår på en tilfredsstillende måte for dyrs velferd	☐	☐	☐	☐
Det norske/danske landbruket er i det store og hele miljøvennlig	☐	☐	☐	☐
Det er liten grunn til å bekymre seg over om mat produsert i Norge/Danmark er farlig å spise	☐	☐	☐	☐
Måten dyr transporteres på i Norge/Danmark foregår på en uetisk måte	☐	☐	☐	☐
Det brukes så mye sprøytemidler i norsk/dansk landbruk at det er en fare for miljøet	☐	☐	☐	☐

7 Jeg vil nå lese opp nok et sett med noen påstander, og jeg vil at du for hver av disse skal si om du er helt enig, delvis enig, delvis uenig eller helt uenig?

("vet ikke" leses ikke opp)

	Helt enig	Delvis enig	Delvis uenig	Helt uenig
I Norge/Danmark har vi et mindre industrialisert landbruk og derfor er maten helsemessig tryggere i Norge enn i andre land.	☐	☐	☐	☐
Sammenlignet med andre land så har dyr på norske/danske gårder det bedre	☐	☐	☐	☐
Norske/danske bønder tar større hensyn til miljøet enn bønder i andre land.	☐	☐	☐	☐
Det kontrollsystemet vi har i Norge/Danmark er tilstrekkelig til å beskytte folk mot helsefarlig mat.	☐	☐	☐	☐
Moderne matproduksjon skaper en rekke farer som vi ikke har oversikt over.	☐	☐	☐	☐
Kontrollsystemet i EU er tilstrekkelig til å beskytte oss mot helseskadelig mat.	☐	☐	☐	☐
Dyrene på økologiske gårder har det bedre enn dyr på vanlige gårder	☐	☐	☐	☐
Mat som er produsert økologisk er ikke i noen vesentlig grad bedre for helsen enn vanlig produsert norsk mat	☐	☐	☐	☐
Å produsere maten økologisk gir en stor miljøgevinst i forhold til vanlige produksjonsmetoder	☐	☐	☐	☐

8 Når det gjelder måten mat produseres på i Norge/Danmark i dag, er du da først og fremst bekymret på vegne av egen helse, på vegne av dyrs velferd, på vegne av miljøet eller ikke bekymret i det hele tatt?

- ☐ Først og fremst bekymret på vegne av egen helse
☐ Først og fremst bekymret på vegne av dyrs velferd
☐ Først og fremst bekymret på vegne av miljøet
☐ Ikke bekymret i det hele tatt

9 Kan du si på om hver av de reglene for økologisk landbruk som jeg nå skal lese opp er riktige eller gale?

	Riktig	Galt	Vet ikke	Kan søkes fritak
Økologisk dyrkede matvarer skal ikke transporteres lengre enn 250 km fra gården.	☐	☐	☐	☐
Det er ikke lov å benytte kunstgjødsel i økologisk landbruk.	☐	☐	☐	☐
Det er ikke tillatt å bruke genmodifiserte planter eller dyr i økologisk landbruk.	☐	☐	☐	☐
Det er ikke lov å benytte kraftfôr i økologisk landbruk.	☐	☐	☐	☐
Alle husdyr på økologiske gårder skal holdes i løsdrift og ha tilgang på uteareal såfremt været tillater det.	☐	☐	☐	☐
Dyr fra økologiske gårder skal ikke transporteres til slakteri, men slaktingen skal skje hjemme på gården av en godkjent slakter.	☐	☐	☐	☐
Det er ikke adgang til å bruke sprøytemidler i økologisk landbruk.	☐	☐	☐	☐

10 I hvor stor grad opplever du at hver av de faktorene som jeg nå skal lese opp er en helserisiko i dagens Norge/Danmark?

Mener du at salmonellabakterier i mat i svært stor grad, i stor grad, i noen grad eller i liten eller ingen grad er en helserisiko i Norge i dag?

	I svært stor grad	I stor grad	I noen grad	I liten eller ingen grad
Salmonellabakterier i mat	☐	☐	☐	☐
Bruk av veksthormoner i kjøttproduksjonen	☐	☐	☐	☐
Bruk av antibiotika i dyrefor	☐	☐	☐	☐
Bruk av tilsetningsstoffer (E-stoffer) i mat	☐	☐	☐	☐
Bruk av genmodifisering i matproduksjonen	☐	☐	☐	☐
Bruk av sprøytemidler i matproduksjonen	☐	☐	☐	☐
Dyresykdommer som kugalskap	☐	☐	☐	☐

**Appendiks 4: Skjema og følgebrev, postal datainnsamling
artikkel 6.**

Senter for bygdeforskning
Universitetssenteret
7034 Trondheim

Forespørsel om deltagelse i spørreundersøkelse

Senter for bygdeforskning arbeider for tiden med et prosjekt der formålet er å avdekke hvilke motivasjonsfaktorer som ligger til grunn for valg av driftsmåter innefor landbruket. I den forbindelse retter vi spørsmål til deg om å delta i denne undersøkelsen. Kvaliteten og nytten av prosjektet er avhengig av at flest mulig av de 1500 utvalgte personene svarer.

Denne undersøkelsen retter seg både mot konvensjonelle og økologiske gårdbrukere. En del av spørsmålene dreier seg om holdninger, vurderinger og oppfatninger. For disse spørsmålene finnes det ikke "riktige" eller "gale" svar. Det som er viktig er at du svarer slik at det føles rett for deg, og at du forsøker å besvare alle spørsmålene. Svarene du gir oss behandles konfidensielt, det vil si at det ikke vil være mulig for andre å koble ditt svar til deg som person. Hvert spørreskjema er merket med et nummer, og dette nummeret vil ikke kunne spores tilbake til deg av uvedkommende.

Navnet ditt er trukket tilfeldig fra Landbruksdepartementet sitt produsentregister via Statens kornforretning og Debio. Landbruksdepartementet og Datatilsynet har gitt tillatelse til at vi kunne trekke navn og adresser fra disse registrene til vår undersøkelse. Vår tilgang til disse listene ender når prosjektet avsluttes 3. kvartal i år 2000 og ingen personopplysninger vil bli lagret ved Senter for bygdeforskning etter dette. Prosjektet holder seg til de reglene som er utformet av forskerprofesjonen og av Datatilsynet. Undertegnede står som ansvarlig både i forhold til deg og til Datatilsynet.

Spørreskjemaet er utformet av Senter for bygdeforskning i samarbeid med Norsk senter for økologisk landbruk. De har særlig bidratt med hjelp til utformingen av de spørsmålene som går direkte på økologisk jordbruk.

Det er selvsagt frivillig å svare på spørsmålene, men det vil være av avgjørende verdi for vårt videre arbeid at du svarer. Ta gjerne kontakt dersom det er noe mer du ønsker å vite. Lykke til med utfyllingen, og på forhånd takk for hjelpen!

Vennlig hilsen

Magnar Forbord
Prosjektleder

Marit S. Haugen
Daglig leder ved Senter for bygdeforskning

Bjørn Egil Flø
Prosjektmedarbeider
Tlf.nr 73 59 89 73

Hilde Bjørkhaug
Prosjektmedarbeider
Tlf.nr 73 59 17 81

Skjema til konvensjonelle bønder:

Generell del

Er du mann eller kvinne?

- 01 ☐ Mann
02 ☐ Kvinne

1

Hvilket år er du født?

Årstall: _____

2

Hva er det høyeste nivået på din utdanning?

- 01 ☐ Grunnskolenivå
02 ☐ Videregående 1- 2 år
03 ☐ Videregående mer enn 2 år
04 ☐ Høyskole eller lavere grad universitetsutdanning 1 - 4 år
05 ☐ Høyskole eller høyere grad universitetsutdanning mer enn 4 år

3

Hvis du har utdanning utover grunnskolenivå, hvilken fagretning har utdanningen din?

Skriv inn fagretning _____

4

Utfører du det daglige arbeidet på gården hovedsakelig alene eller sammen med andre?

- 01 ☐ Alene
02 ☐ Sammen med andre

5

Dersom du arbeider sammen med andre, hvor mange personer, utenom deg selv, er tilknyttet gårdsdriften (Det vil si bidrar med arbeid på bruket)?

- 01 ☐ Samboer/ ektefelle
02 ☐ Barn → Antall _____
03 ☐ Kårfolk → Antall _____
04 ☐ Fast medarbeider → Antall _____
05 ☐ Praktikant → Antall _____
06 ☐ Andre → Antall _____

6

Har du lønnet arbeid ved siden av gårdsbruket?

- 01 ☐ Ja - Hvor mange timer jobber du i gjennomsnitt utenom bruket? _____ timer
02 ☐ Nei

7

Hvor mange årsverk er det totalt regnet på gården?

Antall årsverk: _____

8

Hvor stor var samlet skattbar inntekt på gården i 1997?

Kr. _____

9

Hvor stor andel av din og din livspartners inntekt kommer fra arbeid utenfor landbruket?

Andel i prosent: _____

10

Om driften på gården og omsetning av produksjonen

Når overtok du driften på gården?

Årstall: _____

11

Hvor mange dekar utgjør det samlede produktive jordbruksarealet som er i drift?

Antall dekar _____

12

Hvordan var planteproduksjonen på gården i vekstsesongen 1998? (SKRIV ANTALL DEKAR)

	Konvensjonell	Under omlegging til økologisk	Økologisk
Korn	_____	_____	_____
Rotvekster (ikke gulrøtter)	_____	_____	_____
Poteter	_____	_____	_____
Grønnsaker (inkl. gulrøtter)	_____	_____	_____
Frukt og bær	_____	_____	_____
Gras og grønnfôr	_____	_____	_____
Annet, hvilken? _____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____

13

Hvis du ikke dyrker grønnsaker, poteter, frukt og bær, har du tidligere dyrket slike vekster?

01 ☐ Ja

02 ☐ Nei

14

Hvis du tidligere har dyrket slike vekster, hva var årsaken til at du sluttet å dyrke grønnsaker, poteten, frukt og bær? (SKRIV MED EGNE ORD).

15

Hvis du ikke dyrker grønnsaker, potet, frukt og bær, hva skal til for at du skal begynne å dyrke disse vekstene? (SKRIV MED EGNE ORD).

Dersom du har husdyr, hvor mange av disse husdyrslagene har du på gården? (SKRIV ANTALL)

	Konvensjonell	Under omlegging til økologisk	Økologisk
Storfe:			
Melkekuer	_____	_____	_____
Føringsoxer	_____	_____	_____
Avlsdyr til kjøttproduksjon	_____	_____	_____
Svin:			
Purker	_____	_____	_____
Slaktegris	_____	_____	_____
Sau:			
Vinterfôret sau	_____	_____	_____
Fjørfe:			
Verpehøns	_____	_____	_____
Slaktekylling	_____	_____	_____
Andre produksjonsdyr:			
_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____

17

Hvis du ikke har husdyr, planlegger du å starte med husdyr?

01 ☐ Ja

02 ☐ Nei

18

Hvordan omsettes produktene fra gårdsdriften? (SKRIV INN FOR HVER VARE, CA. PROSENTANDEL SOM DU SOLGTE PÅ HVER AV DE NEVNTE MÅTER)

	Gjennom samvirke- organisasjoner	Direkte salg til grossist	Direkte til private foredlere / detaljister	Direkte til forbruker	Annet
	%	%	%	%	%
Korn					
Rotvekster- ikke gulrøtter					
Poteter					
Grønnsaker- inkl. gulrøtter					
Frukt og bær					
Gras og grønnfôr					
Annet (hva)					
Melk					
Storfe					
Svin					
Sau					
Høns /kylling					
Egg					

19

Hvordan synes du distribusjon og omsetning av gårdens produkter fungerer? (SKRIV MED EGNE ORD).

20

Er det noe som kan gjøres for å bedre omsetningen? (SKRIV MED EGNE ORD).

21

Har du vokst opp på et gårdsbruk eller på landsbygda for øvrig?

- 01 ☐ Ja, jeg vokste opp på dette gårdsbruket
 02 ☐ Ja, jeg vokste opp på et gårdsbruk
 03 ☐ Ja, jeg vokste opp på landsbygda uten gårdsbruk
 04 ☐ Nei, jeg har bodd på landsbygda bare i mindre deler av min oppvekst
 05 ☐ Nei, jeg har ikke vokst opp på landsbygda

22

Holdninger til landbruket

Nedenfor blir det framsatt en del påstander om det samlede norske landbruket, miljø og bedriftskultur. Vi vil at du skal vurdere om du er enig eller uenig i disse påstandene. (SETT ETT KRYSS FOR HVER PÅSTAND).

	Helt enig	Delvis enig	Både òg	Delvis uenig	Helt uenig
01. Det norske landbruket er i det store og hele miljøvennlig.					
02. Bruk av kjemikalier i landbruket vil over tid medføre alvorlige skader på naturen.					
03. De sprøytemidlene som landbruket bruker i dag er uskadelige for miljøet.					
04. Miljøkritikken som mange i dag retter mot det norske landbruket er berettiget.					
05. Utvasking av nitrat fra landbruket er uskadelig for miljøet.					
06. Ved hjelp av genteknologi kan man løse fremtidige miljøproblemer i landbruket.					
07. Det er ingen saklige argumenter for å legge om til økologisk landbruk.					
08. Det må en fundamental omstilling til i produksjonsmåtene om landbruket skal komme i bedre balanse med naturen.					
09. Landbruket belaster miljøet lite sammenlignet med industrien.					
10. Det ville bedre miljøet om bøndene får friere råderett over sine egne gårdsbruk.					
11. Miljøregelverket overfor landbruket er altfor begrenset i forhold til problemets omfang.					
12. Bøndene gjør for lite for å verne om kulturlandskap, flora og fauna.					
13. Det nåværende husdyrholdet foregår på en tilfredsstillende måte for dyrenes velferd.					
14. Alle husdyr bør ha adgang til å ferdes ute.					
15. Frittgående dyr trives bedre enn dyr på bås.					
16. Stadig flere bønder ofrer miljøet i sin jakt på større effektivitet og inntjening.					
17. De driftsformer innen landbruket som er mest effektive bør kunne utvikles uten hindringer.					
18. Utbredelsen av store driftsenheter gjør at bygdesamfunnene mister sitt særpreg.					
19. Begrensningene i mulighetene for å kjøpe jord bør opprettholdes slik at en sikrer at de små gårdsbrukene overlever					

Hvor stor betydning har følgende forhold for at du ble gårdbruker? (SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget stor	Stor	Liten	Meget liten
01. Interesse for å dyrke jorda				
02. Interesse for dyr				
03. Interesse for matproduksjon				
04. Interesse for naturen				
05. Interesse for miljøet				
06. Ønske om å være selvstendig				
07. Interesse for ett liv på bygda				
08. Følte det som en plikt				
09. De økonomiske mulighetene				
10. Vanskelig å forestille seg noe annet				
11. Hadde ikke andre muligheter				
12. Interesse for å eie og forvalte en landbrukseiendom				

24

Om økologisk jordbruk

Fra hvem eller hvor har du fått mest informasjon om økologisk jordbruk? (RANGER DE TRE VIKTIGSTE)

- 01 ☐ Gjennom økologisk jordbruksskole/økolinje på vanlig jordbruksskole
- 02 ☐ Gjennom ett eller flere kurs om økologisk jordbruk
- 03 ☐ Fra praksisopphold på økologisk drevet gard
- 04 ☐ Gjennom økologisk forsøksring
- 05 ☐ Gjennom faglige møter og studiesirkler
- 06 ☐ Fra en eller flere bønder som driver økologisk
- 07 ☐ Fra naboer som driver økologisk
- 08 ☐ Fra venner
- 09 ☐ Fra bøker og tidsskrifter
- 10 ☐ Fra aviser og TV
- 11 ☐ Annet _____
- 12 ☐ Har liten eller ingen kjennskap til økologisk jordbruk

25

Hvilke av de følgende organisasjoner, foreninger eller lag er du medlem av i dag?

- 01 ☐ Norges bondelag
- 02 ☐ Norges bonde- og småbrukerlag
- 03 ☐ Skogeigerlaget
- 04 ☐ Sau- og geitealslaget
- 05 ☐ Meierisamvirket
- 06 ☐ Kjøttssamvirke
- 07 ☐ Prior
- 08 ☐ Andre samvirkelag (skriv hvilke): _____
- 09 ☐ Norsk økologisk landbrukslag (NØLL)
- 10 ☐ Biologisk – dynamisk Forening
- 11 ☐ Norsk Økologisk Urtelag
- 12 ☐ DEBIO
- 13 ☐ Andre (skriv hvilke): _____
- 14 ☐ Landbrukshelsen
- 15 ☐ Annen bedriftshelsetjeneste

43

Opplever du at det er store holdningsforskjeller mellom økologiske og konvensjonelle bønder i følgende sammenhenger? (SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget store	Store	Små	Meget små	Ingen
01. Innenfor landbrukssamvirket					
02. I de generelle fagorganisasjonene					
03. I lokalsamfunnet					
04. På det lokale landbrukskontor					

44

Hvor stor betydning mener du følgende målsetninger bør ha for den norske landbrukspolitikken? (SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget stor	Stor	Liten	Meget liten
01. Landbruket skal sikre forbrukerne trygg mat				
02. Landbruket skal sikre forbrukerne billig mat				
03. Landbruket skal levere det forbrukerne Ønsker				
04. Landbruket skal sikre forbrukerne norsk mat				
05. Landbruket skal opprettholde kompetanse om matproduksjon				
06. Landbruket skal beskytte miljøet mot forurensing				
07. Landbruket skal opprettholde produksjonsarealet				
08. Landbruket skal sikre opprettholdelse av lokalsamfunnet				
08. Landbruket skal ta vare på ville dyr og planter				
09. Landbruket skal sikre et spredt bosettingsmønster				

45

Rådgivning

Har du de siste to årene hatt kontakt med en landbruksrådgiver i offentlig eller privat veiledningstjeneste?

- 01 ☐ Ja, en økologi-veileder
 02 ☐ Ja, en konvensjonell landbruksveileder
 03 ☐ Nei, ingen landbruksveileder

46

Er du med i forsøksringordningen?

- 01 ☐ Ja, i en økologisk forsøksring
 02 ☐ Ja, i en konvensjonell forsøksring
 03 ☐ Nei, jeg er ikke med i noen forsøksring

47

På hvilket område føler du i dag behov for faglig bistand - og hvor stort er behovet?
(SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget stort	Stort	Lite	Meget lite	Ingen behov
01. Planteproduksjon					
02. Husdyrproduksjon					
03. Maskiner og redskap					
04. Økonomi					
05. Avsetning					
06. Annet					

48

Produksjonstekniske forhold:

Hvordan mener du jordsmonnet på ditt jordbruksareal egner seg for økologisk drift?
(KRYSS AV PÅ SKALAEN, DER 0 ER MEGET DÅRLIG OG 5 ER MEGET GODT).

Meget dårlig 0 ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Meget godt

49

Hvordan mener du størrelsen på ditt jordbruksareal egner seg for økologisk drift?
(KRYSS AV PÅ SKALAEN, DER 0 ER MEGET DÅRLIG OG 5 ER MEGET GODT).

Meget dårlig 0 ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Meget godt

50

Hva mener du om de eksisterende tekniske løsningene som finnes for økologisk jordbruk? (KRYSS AV PÅ SKALAEN, DER 0 ER MEGET DÅRLIG OG 5 ER MEGET GODT).

Meget dårlig 0 ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Meget godt

51

Hva er de største hindringene for økologisk drift slik du ser det? (NEVN GJERNE DE TRE STØRSTE HINDRINGENE PÅ EGEN GARD, SKRIV MED EGNE ORD).

52

Hvilke løsninger ser du på disse problemene? (SKRIV MED EGNE ORD).

Ensomhet, arbeidsmiljø og fagmiljø

Føler du deg ensom som bonde?

- 01 ☐ Nei, aldri
02 ☐ Sjelden
03 ☐ Ganske ofte
04 ☐ Stort sett alltid

54

Dersom du føler deg ensom som bonde, hva er hovedårsaken til dette?

- 01 ☐ Mangler faglig miljø i nabolaget
02 ☐ Mangler noen å arbeide sammen med til daglig
03 ☐ Mangler nære venner i bygda
04 ☐ Andre grunner (skriv med egne ord): _____

55

Hvor fornøyd er du med følgende faktorer? (KRYSS AV PÅ SKALAEN, DER 1 ER MEGET DÅRLIGE OG 7 ER MEGET GODE)

	Meget dårlige 1	2	3	4	5	6	Meget gode 7
Kontakt med andre mennesker i arbeidet							
Kontakt med folk i bygda og nabolaget rundt bruket							
Å diskutere faglige spørsmål med andre							
Kontakt med (ledelsen og sentrale ledd i) samvirkeorganisasjonene							
Nytten av å være med i samvirkeorganisasjonene							
Medlemskapet i faglagene							
Rådgiver for helse-, miljø og sikkerhet (Landbrukshelsen)							

56

Har du kommentarer til undersøkelsen eller noen av spørsmålene?

Tusen takk for hjelpen!

Returner utfyllt skjema i vedlagte svarkonvolutt. Adressaten betaler porto.

Skjema til økologiske bønder:

Generell del

Er du mann eller kvinne?

- 01 ☐ Mann
02 ☐ Kvinne

1

Hvilket år er du født?

Årstall: _____

2

Hva er det høyeste nivået på din utdanning?

- 01 ☐ Grunnskolenivå
02 ☐ Videregående 1- 2 år
03 ☐ Videregående mer enn 2 år
04 ☐ Høyskole eller lavere grad universitetsutdanning 1 - 4 år
05 ☐ Høyskole eller høyere grad universitetsutdanning mer enn 4 år

3

Hvis du har utdanning utover grunnskolenivå, hvilken fagretning har utdanningen din?

Skriv inn fagretning _____

4

Utfører du det daglige arbeidet på gården hovedsakelig alene eller sammen med andre?

- 01 ☐ Alene
02 ☐ Sammen med andre

5

Dersom du arbeider sammen med andre, hvor mange personer, utenom deg selv, er tilknyttet gårdsdriften (Det vil si bidrar med arbeid på bruket)?

- 01 ☐ Samboer/ ektefelle
02 ☐ Barn → Antall _____
03 ☐ Kårfolk → Antall _____
04 ☐ Fast medarbeider → Antall _____
05 ☐ Praktikant → Antall _____
06 ☐ Andre → Antall _____

6

Har du lønnet arbeid ved siden av gårdsbruket?

- 01 ☐ Ja - Hvor mange timer jobber du i gjennomsnitt utenom bruket? _____ timer
02 ☐ Nei

7

Hvor mange årsverk er det totalt regnet på gården?

Antall årsverk: _____

8

Hvor stor var samlet skattbar inntekt på gården i 1997?

Kr. _____

9

Hvor stor andel av din og din livspartners inntekt kommer fra arbeid utenfor landbruket?

Andel i prosent: _____

10

Om driften på gården og omsetning av produksjonen

Når overtok du driften på gården?

Årstall: _____

11

Hvor mange dekar utgjør det samlede produktive jordbruksarealet som er i drift?

Antall dekar _____

12

Hvordan var planteproduksjonen på gården i vekstsesongen 1998? (SKRIV ANTALL DEKAR)

	Konvensjonell	Under omlegging til økologisk	Økologisk
Korn	_____	_____	_____
Rotvekster(ikke gulrøtter)	_____	_____	_____
Poteter	_____	_____	_____
Grønnsaker (inkl. gulrøtter)	_____	_____	_____
Frukt og bær	_____	_____	_____
Gras og grønnfôr	_____	_____	_____
Annet, hvilken? _____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____

13

Hvis du ikke dyrker grønnsaker, poteter, frukt og bær, har du tidligere dyrket slike vekster?

01 ☐ Ja

02 ☐ Nei

14

Hvis du tidligere har dyrket slike vekster, hva var årsaken til at du sluttet å dyrke grønnsaker, poteten, frukt og bær? (SKRIV MED EGNE ORD).

Hvis du ikke dyrker grønnsaker, potet, frukt og bær, hva skal til for at du skal begynne å dyrke disse vekstene? (SKRIV MED EGNE ORD).

Dersom du har husdyr, hvor mange av disse husdyrslagene har du på gården? (SKRIV ANTALL)

	Konvensjonell	Under omlegging til økologisk	Økologisk
Storfe:			
Melkekuer	_____	_____	_____
Føringsokser	_____	_____	_____
Avlsdyr til kjøttproduksjon	_____	_____	_____
Svin:			
Purker	_____	_____	_____
Slaktegris	_____	_____	_____
Sau:			
Vinterfôret sau	_____	_____	_____
Fjørfe:			
Verpehøns	_____	_____	_____
Slaktekylling	_____	_____	_____
Andre produksjonsdyr:			
_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____

17

Hvis du ikke har husdyr, planlegger du å starte med husdyr?

01 ☐ Ja

02 ☐ Nei

18

Hvordan omsettes produktene fra gårdsdriften? (SKRIV INN FOR HVER VARE, CA. PROSENTANDEL SOM DU SOLGTE PÅ HVER AV DE NEVNTE MÅTER)

	Gjennom samvirke- organisasjoner	Direkte salg til grossist	Direkte til private foredlere / detaljister	Direkte til forbruker	Annet
	%	%	%	%	%
Korn					
Rotvekster- ikke gulrøtter					
Poteter					
Grønnsaker- inkl. gulrøtter					
Frukt og bær					
Gras og grønnfôr					
Annet (hva)					
Melk					
Storfe					
Svin					
Sau					
Høns /kylling					
Egg					

19

Hvordan synes du distribusjon og omsetning av gårdens produkter fungerer? (SKRIV MED EGNE ORD).

Er det noe som kan gjøres for å bedre omsetningen? (SKRIV MED EGNE ORD).

21

Har du vokst opp på et gårdsbruk eller på landsbygda for øvrig?

- 01 ☐ Ja, jeg vokste opp på dette gårdsbruket
 02 ☐ Ja, jeg vokste opp på et gårdsbruk
 03 ☐ Ja, jeg vokste opp på landsbygda uten gårdsbruk
 04 ☐ Nei, jeg har bodd på landsbygda bare i mindre deler av min oppvekst
 05 ☐ Nei, jeg har ikke vokst opp på landsbygda

22

Holdninger til landbruket

Nedenfor blir det framsatt en del påstander om det samlede norske landbruket, miljø og bedriftskultur. Vi vil at du skal vurdere om du er enig eller uenig i disse påstandene. (SETT ETT KRYSS FOR HVER PÅSTAND).

	Helt enig	Delvis enig	Både òg	Delvis uenig	Helt uenig
01. Det norske landbruket er i det store og hele miljøvennlig.					
02. Bruk av kjemikalier i landbruket vil over tid medføre alvorlige skader på naturen.					
03. De sprøytemidlene som landbruket bruker i dag er uskadelige for miljøet.					
04. Miljøkritikken som mange i dag retter mot det norske landbruket er berettiget.					
05. Utvasking av nitrat fra landbruket er uskadelig for miljøet.					
06. Ved hjelp av genteknologi kan man løse fremtidige miljøproblemer i landbruket.					
07. Det er ingen saklige argumenter for å legge om til økologisk landbruk.					
08. Det må en fundamental omstilling til i produksjonsmåtene om landbruket skal komme i bedre balanse med naturen.					
09. Landbruket belaster miljøet lite sammenlignet med industrien.					
10. Det ville bedre miljøet om bøndene får friere råderett over sine egne gårdsbruk.					
11. Miljøregelverket overfor landbruket er altfor begrenset i forhold til problemets omfang.					
12. Bøndene gjør for lite for å verne om kulturlandskap, flora og fauna.					
13. Det nåværende husdyrholdet foregår på en tilfredsstillende måte for dyrenes velferd.					
14. Alle husdyr bør ha adgang til å ferdes ute.					
15. Frittgående dyr trives bedre enn dyr på bås.					
16. Stadig flere bønder ofrer miljøet i sin jakt på større effektivitet og inntjening.					
17. De driftsformer innen landbruket som er mest effektive bør kunne utvikles uten hindringer.					
18. Utbredelsen av store driftsenheter gjør at bygdesamfunnene mister sitt særpreg.					
19. Begrensningene i mulighetene for å kjøpe jord bør opprettholdes slik at en sikrer at de små gårdsbrukene overlever					

Hvor stor betydning har følgende forhold for at du ble gårdbruker? (SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget stor	Stor	Liten	Meget liten
01. Interesse for å dyrke jorda				
02. Interesse for dyr				
03. Interesse for matproduksjon				
04. Interesse for naturen				
05. Interesse for miljøet				
06. Ønske om å være selvstendig				
07. Interesse for ett liv på bygda				
09. Følte det som en plikt				
09. De økonomiske mulighetene				
10. Vanskelig å forestille seg noe annet				
11. Hadde ikke andre muligheter				
12. Interesse for å eie og forvalte en landbrukseiendom				

24

Om økologisk jordbruk

Fra hvem eller hvor har du fått mest informasjon om økologisk jordbruk? (RANGER DE TRE VIKTIGSTE)

- 01 ☐ Gjennom økologisk jordbruksskole/økolinje på vanlig jordbruksskole
- 02 ☐ Gjennom ett eller flere kurs om økologisk jordbruk
- 03 ☐ Fra praksisopphold på økologisk drevet gard
- 04 ☐ Gjennom økologisk forsøksring
- 05 ☐ Gjennom faglige møter og studiesirkler
- 06 ☐ Fra en eller flere bønder som driver økologisk
- 07 ☐ Fra naboer som driver økologisk
- 08 ☐ Fra venner
- 09 ☐ Fra bøker og tidsskrifter
- 10 ☐ Fra aviser og TV
- 11 ☐ Annet _____
- 12 ☐ Har liten eller ingen kjennskap til økologisk jordbruk

25

Kjenner du personlig noen som driver økologisk jordbruk?

- 01 ☐ Ja
- 02 ☐ Nei

26

Hvorfor driver du ikke økologisk jordbruk? (SETT MAKSIMUM TRE KRYSS)

- 01 ☐ Markedet er for lite
- 02 ☐ Kvaliteten på økologiske produkt er for dårlig
- 03 ☐ Økologisk drift krever for mye arbeid
- 04 ☐ Mangler faglig miljø
- 05 ☐ Mangler kvalifiserte rådgivere
- 06 ☐ Usikker økonomi
- 07 ☐ Mangler organisk gjødsel
- 08 ☐ Har for dårlig jordsmonn
- 09 ☐ Har ingen interesse for økologisk jordbruk
- 10 ☐ Manglende avsetningsmuligheter
- 11 ☐ Andre grunner: _____

27

Hvilken økologisk produksjonsmåte dyrker du etter?

- 01 ☐ Biologisk/ dynamisk
- 02 ☐ Vanlig økologisk drift
- 03 ☐ Annen metode: _____

28

Når startet du omleggingen til økologisk jordbruk og når var/blir omleggingen ferdig? (EVENTUELT NÅR ER OMLEGGINGEN PLANLAGT FERDIG).

mnd. år

- 01. Påbegynt _____
- 02. Ferdig (evt. planlagt) deler av bruket _____
- 03. Ferdig (evt. Planlagt) hele bruket _____
- ☐ Har ikke planer om å legge om hele bruket

29

Er du enig i at det bør være et regelverk for økologisk jordbruk?

- 01 ☐ Ja
- 02 ☐ Nei

30

Hvilke av de gjeldende reglene for økologisk jordbruk er du mest positiv til? (SKRIV MED EGNE ORD).

31

Hvilke av de gjeldende reglene for økologisk jordbruk er du mest kritisk til? (SKRIV MED EGNE ORD).

32

Er du tilknyttet Debio sin kontrollordning?
01 ☐ Ja
02 ☐ Nei

33

Er du fornøyd med Debio sin kontroll?
01 ☐ Kontrollen er særdeles god
02 ☐ Kontrollen er god
03 ☐ Kontrollen er både god og dårlig
04 ☐ Kontrollen er dårlig
05 ☐ Kontrollen er særdeles dårlig
06 ☐ Har ikke hatt kontrollbesøk ennå

34

Er det etter ditt syn behov for Debio?
01 ☐ Ja
02 ☐ Nei

35

Har du tidligere drevet konvensjonelt jordbruk?
01 ☐ Ja, på min nåværende eiendom
02 ☐ Ja, på en annen eiendom
03 ☐ Nei

36

Hvor stor betydning har følgende faktorer for at du driver økologisk jordbruk? (SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget stor	Stor	Liten	Meget liten
01. Utsikter til en bedre økonomi				
02. Hensynet til naturmiljøet				
03. Hensynet til arbeidsmiljø på gården og helse				
04. Hensynet til husdyrenes velferd				
05. Mer meningsfylte agronomiske utfordringer enn ved konvensjonell drift				
06. Uenig i utviklingen innenfor det konvensjonelle jordbruket				
07. Hensynet til forbrukernes helse				
08. Ønske om å produsere sunn og naturlig mat				
09. Ønske om å produsere mat på en mest mulig bærekraftig måte				
10. Solidaritet med verdens fattige				
11. Økt aksept fra samfunnet				
12. Annet (skriv hvilken):				

37

Hvilken betydning hadde følgende økonomiske overveielser for at du ble økologisk bonde? (SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget stor	Stor	Liten	Meget liten
01 Den offentlige støtten i omleggingsperioden				
02 Forventning om merpriser på økologiske produkter				
03 Forventninger om økt forbrukerinteresse for økologiske produkter				
04 Tilfredsstillende økonomi gjorde det mulig å legge om				
05 Kjennskap til andre økologiske bønders økonomiske resultat				

38

Er økologisk jordbruk først og fremst en livsstil eller er det en måte du driver jordbruk på?

- 01 ☐ Først og fremst en livsstil
 02 ☐ Først og fremst en produksjonsform
 03 ☐ Jordbruk og livsstil kan ikke skilles innenfor økologisk jordbruk
 04 ☐ Økologisk jordbruk er noe annet for meg (Skriv hva):

39

Hvor stor betydning mener du følgende målsetninger bør ha for økologisk jordbruk på lengre sikt? (SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget stor	Stor	Liten	Meget liten
01 Alt jordbruk omlegges til økologisk				
02 Sikre matvarer med god kvalitet				
03 Benytte lokale ressurser				
04 Bevare jordens naturlige fruktbarhet				
05 Fremme hensynet til miljøet i jordbruket				
06 Unngå forurensing med næringssalt				
07 Unngå forurensing med sprøytemiddel				
08 Minimere forbruk av fossilt brensel				
09 Understøtte husdyrenes naturlige adferd				
10 Bonden skal kunne leve av sitt arbeid				
11 Solidaritet med andre mennesker				

40

Hvor viktig mener du det er at de økologiske produktene du produserer kommer fram til forbruker som et økologisk? (KRYSS AV PÅ SKALAEN, DER 0 ER LITE VIKTIG OG 5 ER MEGET VIKTIG).

Lite viktig 0 ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Meget viktig

41

Foretar du deg noe for å sikre at produktene du leverer ikke blir blandet med konvensjonelle produkter på sin vei fram til forbruker? (SKRIV MED EGNE ORD).

Hvilke av de følgende organisasjoner, foreninger eller lag er du medlem av i dag?

- 01 ☐ Norges bondelag
- 02 ☐ Norges bonde- og småbrukerlag
- 03 ☐ Skogeigerlaget
- 04 ☐ Sau- og geitealslaget
- 05 ☐ Meierisamvirket
- 06 ☐ Kjøttssamvirke
- 07 ☐ Prior
- 08 ☐ Andre samvirkelag (skriv hvilke): _____
- 09 ☐ Norsk økologisk landbrukslag (NØLL)
- 10 ☐ Biologisk – dynamisk Forening
- 11 ☐ Norsk Økologisk Urtelag
- 12 ☐ ORBIO
- 13 ☐ Andre (skriv hvilke): _____
- 14 ☐ Landbrukshelsen
- 15 ☐ Annen bedriftshelsetjeneste

43

Opplever du at det er store holdningsforskjeller mellom økologiske og konvensjonelle bønder i følgende sammenhenger? (SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget store	Store	Små	Meget små	Ingen
01. Innenfor landbrukssamvirket					
02. I de generelle fagorganisasjonene					
03. I lokalsamfunnet					
04. På det lokale landbrukskontor					

44

Hvor stor betydning mener du følgende målsetninger bør ha for den norske landbrukspolitikken? (SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget stor	Stor	Liten	Meget liten
01 Landbruket skal sikre forbrukerne trygg mat				
02 Landbruket skal sikre forbrukerne billig mat				
03 Landbruket skal levere det forbrukerne ønsker				
04 Landbruket skal sikre forbrukerne norsk mat				
05 Landbruket skal opprettholde kompetanse om matproduksjon				
06 Landbruket skal beskytte miljøet mot forurensing				
07 Landbruket skal opprettholde produksjonsarealet				
08 Landbruket skal sikre opprettholdelse av lokalsamfunnet				
09 Landbruket skal ta vare på ville dyr og planter				
10 Landbruket skal sikre et spredt bosettingsmønster				

45

Rådgivning

Har du de siste to årene hatt kontakt med en landbruksrådgiver i offentlig eller privat veiledningstjeneste?

- 01 ☐ Ja, en økologi-veileder
 02 ☐ Ja, en konvensjonell landbruksveileder
 03 ☐ Nei, ingen landbruksveileder

46

Er du med i forsøksringordningen?

- 01 ☐ Ja, i en økologisk forsøksring
 02 ☐ Ja, i en konvensjonell forsøksring
 03 ☐ Nei, jeg er ikke med i noen forsøksring

47

På hvilket område føler du i dag behov for faglig bistand - og hvor stort er behovet?
(SETT ETT KRYSS I HVER LINJE).

	Meget stort	Stort	Lite	Meget lite	Ingen behov
01. Planteproduksjon					
02. Husdyrproduksjon					
03. Maskiner og redskap					
04. Økonomi					
05. Avsetning					
06. Annet					

48

Produksjonstekniske forhold:

Hvordan mener du jordsmonnet på ditt jordbruksareal egner seg for økologisk drift?
(KRYSS AV PÅ SKALAEN, DER 0 ER MEGET DÅRLIG OG 5 ER MEGET GODT).

Meget dårlig 0 ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Meget godt

49

Hvordan mener du størrelsen på ditt jordbruksareal egner seg for økologisk drift?
(KRYSS AV PÅ SKALAEN, DER 0 ER MEGET DÅRLIG OG 5 ER MEGET GODT).

Meget dårlig 0 ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Meget godt

50

Hva mener du om de eksisterende tekniske løsningene som finnes for økologisk jordbruk? (KRYSS AV PÅ SKALAEN, DER 0 ER MEGET DÅRLIG OG 5 ER MEGET GODT).

Meget dårlig 0 ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ Meget godt

51

Hva er de største hindringene for økologisk drift slik du ser det? (NEVN GJERNE DE TRE STØRSTE HINDRINGENE PÅ EGEN GARD, SKRIV MED EGNE ORD).

52

Hvilke løsninger ser du på disse problemene? (SKRIV MED EGNE ORD).

Ensomhet, arbeidsmiljø og fagmiljø

Føler du deg ensom som bonde?

- 01 ☐ Nei, aldri
02 ☐ Sjelden
03 ☐ Ganske ofte
04 ☐ Stort sett alltid

54

Dersom du føler deg ensom som bonde, hva er hovedårsaken til dette?

- 01 ☐ Mangler faglig miljø i nabolaget
02 ☐ Mangler noen å arbeide sammen med til daglig
03 ☐ Mangler nære venner i bygda
04 ☐ Andre grunner (skriv med egne ord): _____

55

Hvor fornøyd er du med følgende faktorer? (KRYSS AV PÅ SKALAEN, DER 1 ER MEGET DÅRLIGE OG 7 ER MEGET GODE)

	Meget dårlige 1	2	3	4	5	6	Meget gode 7
Kontakt med andre mennesker i arbeidet							
Kontakt med folk i bygda og nabolaget rundt bruket							
Å diskutere faglige spørsmål med andre							
Kontakt med (ledelsen og sentrale ledd i) samvirkeorganisasjonene							
Nytten av å være med i samvirkeorganisasjonene							
Medlemskapet i faglagene							
Rådgiver for helse-, miljø og sikkerhet (Landbrukshelsen)							

Har du kommentarer til undersøkelsen eller noen av spørsmålene?

Tusen takk for hjelpen!

Returner utfylt skjema i vedlagte svarkonvolutt. Adressaten betaler porto.